Barcode : 99999990267209
Title - kavyaprakash of mammata ullksa x
Author - sharma har dutt
Language - english
Pages - 362
Publication Year - 1935
Barcode EAN.UCC-13
9 999999 026720

DELHI UNIVERSITY
LIBRARY

DELHI UNIVERSITY LIBRARY SYSTEM

No 015:9x8:1x G5

No 82364 Date of release of loan

book should be returned on or before the date last stamped below. ...rdue charge of 10 nP. will be charged for each day the book is ...vertime.

Poona Oriental Series No. 49

श्रीमम्मटाचार्यविरचितः

॥ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोल्लासः

(प्रदीप, उद्योत, प्रभा, संकेत, चंद्रिकादिटीकोद्धृत-
टिप्पण्यादिभिः सनाथीकृतः सुसंस्कृतश्च)

THE

KAVYAPRAKĀŚA

OF

MAMMAṬA

Ullāsa X

(The Late Prof. Chandorkar's edition thoroughly revised and critically edited with additional extracts from Sanskrit Commentaries—*Pradīpa*, *Udyota*, *Prabhā*, *Sanketa*, *Chandrikā* etc.,—explanatory notes and Translation into English)

BY

Vidyā-sudhākara HAR DUTT SHARMA, M.A., Ph. D.
SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT,
S. D. COLLEGE, CAWNPORE

POONA
ORIENTAL BOOK AGENCY
1935

WORKS BY THE SAME AUTHOR

			Rs. As.
1.	Padmapurāṇa and Kālidāsa.	...	2—0
2.	Jayamaṅgalā.	...	2—0
3.	Saduktikarṇāmṛta.	...	10—0
4.	Sāṅkhyakārikā—Gauḍapādabhāsya.	...	2—0
5.	Sāṅkhyakārikā—Tattva-Kaumudī.	...	3—0
6.	Bhāminīvilāsa	...	2—0
7.	Kāvyaprakāśa, X	...	3—0

[For Abbreviation, see page 212]

Printed by : S. R. Sardesai, B.A., LL.B., at the Samarth Vidyalaya's 'Samarth Bharat Press', 947 Sadashiv Peth, Poona 2.
Published by: Dr. N. G. Sardesai, for the Oriental Book Agency,

PREFACE

The excellent edition of the tenth Chapter of Kāvyaprakāśa prepared by the late Prof. D. T. Chandorkar, Professor of Sanskrit, Fergusson College, Poona, has long been out of print. The work of revising and re-editing it fell upon my shoulders and I owe an explanation for introducing the changes. The former edition contained the texts of only two commentaries, *viz.*, Pradīpa and Udyota. When the old edition was first published these two commentaries were still in Ms. form. Hence it was necessary to print them. But now, as most of the important commentaries are published, I thought it fit to introduce a change. I have followed the line adopted by the late P. Vamanacharya Jhalkikar and made a selection from various commentaries, adding my explanations where necessary. One thing which I considered of great importance is that the sense of the verses cited as illustrations should be clear to the student before he can understand and appreciate the figures in them. Hence, except for very easy verses, every verse has been explained in the Ṭīkā. I differ from Jhalkikar's method in that I have ascribed every quotation to its source and put it in inverted commas. All what is not in inverted commas is mine. Again, I have tried to be brief and to the point. In the Notes also some important matter has been added. In the Appendix containing the list of Alaṅkāras recognised by other rhetoricians but ignored by Mammaṭa, complete verses and not pratīkas have been quoted.

The arrangement of headings, corner-citations, etc., is an idea of Dr. N. G Sardesai. He has rendered me great help in other ways also and I take this opportunity of expressing my sincere thanks to him.

I would be failing in my duty if I do not thank Professor R. D. Ranade, Head of the Department of Philosophy, Allahabad University, who very kindly lent to me his own copy of Chandorkar's edition where he has some marginal notes written while he was studying the book. These notes have been very useful to me at places.

Ahmedabad
October 1st, 1935

Har Dutt Sharma.

An Extract from Prof. Chandorkar's

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The Appendix, however, contains a list alphabetically arranged, of all such *Alankāras* as have been admitted by other well-known rhetoricians but are not recognised by Mammata. For a full knowledge of these *Alankāras*, their definitions with examples as given by their respective authors have been supplied Explanatory notes in Sanskrit on such definitions and examples as require elucidation, kindly prepared for me by Mr. Vāsudev Shāstri, have been added. Lastly follows a brief criticism on each *Alankāra* showing why that *Alankāra* can be included under some one of Mammaṭā's *Alankāras* or must be rejected as no *Alankāra* at all. Nearly the whole of this work of criticism has been done by Nāgojībhaṭṭa. In a few places, however, where he is silent, especially in the case of the *Alankāras* mentioned by the older rhetoricians, I have ventured to offer my own individual views. How far those views are right, I leave to the experts in this Science to determine

In the Introduction, I have made an attempt to classify many of the *Alankāras* treated in this Ullāsa on the basis of a psychological principle. I am conscious of the imperfect nature of my classification. My object in attempting it, however, is simply to point out the way, and my hope is that others will follow and make the classification thorough and exhaustive.

D. T. C.

INTRODUCTION

Alankāras have been defined[1] by Mammaṭa in the eighth Ullāsa, as 'those which by beautifying a word and its sense generally serve to heighten a flavour, just as a necklace etc. by adorning the various limbs of the body serve to show a person to advantage.' In this book, he says[2] that the *Alankāra* is 'strikingness' itself. Again he says[3] here that an extraordinary mode of statement constitutes the very life of an *Alankāra*. From all this, it will appear that an *Alaṅkāra* corresponds to an English Figure of Speech which has been defined as 'A deviation from the plain and ordinary mode of speaking with a view to greater effect.'

Alankāras have been divided by Mammaṭa into three classes.—*Alaṅkāras* of word, *Alankāras* of senses and *Alankāras* of both. अनुप्रास, यमक etc are *Alankāras* of word, उपमा, रूपक etc. are *Alankāras* of sense, and पुनरुक्तवदाभास etc. are *Alankāras* of both.

The English Figures of Speech have been classified on the basis of the three operations of the Intellect or Understanding that they have reference to. 'Now our intellectual powers,' says Bain, 'are reducible to three simple modes of working. The first is spoken of under the names, Discrimination, or Feeling of Difference, Contrast, Relativity. It means that the mind is affected by change, as in passing from rest to motion, from cold to heat, from light to dark;

1 उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ K. P.

2. वैचित्र्यं चालंकारः । *Vide* text p. 6.

3. सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । *Vide* text p. 109.

and that the greater and the more sudden the change, the stronger is the effect. The figure, denominated Antithesis or Contrast, derives its force from this fact. The second power is called Similarity of the Feeling of Agreement. This signifies that when like objects come under our notice, we are impressed by the circumstance, as when we see the resemblance of a child to its parent. The Figures named Simile, Metaphor, Allegory, are modes of increasing the force of style in this way. The third power or the intellect is Retentiveness or Acquisition The ability to retain successive impressions without confusion, and to bring them up afterwards, distinguishes mind; it is a power familiarly known by the name Memory. Now the chief way that retentiveness or memory works is this:—Impressions occurring together, become associated together, as sunrise with day-light; and when we are made to think of one, we are reminded of the accompaniments. We cannot think of the sun's rising, without remembering day-light and the other circumstances that go along with it. Hence, the mental association of things contiguously placed, is a prominent fact of mind, and one of its many consequences is that we often name a thing by some one of its adjuncts; as 'the throne' for the sovereign, 'gold' for wealth. Such is the nature of the Metonymy.'

Many of the *Alankāras* treated in this Ullāsa may also be classified under these three intellectual operations as follows :—

A. Figures founded on Similarity

उपमा	उत्प्रेक्षा	निदर्शना
अनन्वय	रूपक	व्यतिरेक
उपमेयोपमा	अतिशयोक्ति I & III	सहोक्ति
प्रतीप	तुल्ययोगिता	समासोक्ति
भ्रान्तिमान्	दीपक I.	सामान्य

ससंदेह	प्रतिवस्तूपमा	मीलित
अपह्नुति	दृष्टान्त	अप्रस्तुतप्रशंसा V
		सम

B. Figures founded on Contrast

विरोध	अन्योन्य	अतिशयोक्ति II & IV
विभावना	विशेष	विनोक्ति
विशेषोक्ति	व्याघात	परिसंख्या
असंगति	अधिक	उत्तर II.
विषम	अतद्गुण	

C. Figures founded on Contiguity.

सूक्ष्म, स्मरण, उत्तर I, अप्रस्तुतप्रशंसा I. II. III. & IV.

Miscellaneous.

कारणमाला, एकावली, मालादीपक, सार. These according to P. are शृंखलान्यायमूल *Alaṅkāras*,

काव्यलिंग, अर्थान्तरन्यास, अनुमान. These according to P. are तर्कन्यायमूल *Alaṅkāras*,

यथासंख्य	व्याजस्तुति	भाविक
पर्याय	पर्यायोक्त	प्रत्यनीक
परिवृत्ति	समुच्चय	उदात्त
दीपक II	समाधि	तद्गुण
परिकर	स्वभावोक्ति	संसृष्टि
आक्षेप	श्लेष	संकर

विषयानुक्रमणी

विषयः	पृष्ठम्
अतद्गुणः	१११
अतिशयोक्तिः ..	४१
अतिशयोक्तिः सर्वालङ्कारबीजम्	१०९
अधिकम् ...	९८
अनन्वयः ...	१६
अनुप्रासदोषाः, तेषामुक्तेष्वन्तर्भावश्च ...	१२३
अनुमानम् ...	८२
अन्योन्यम् ...	८९
अपह्नुतिः ...	२८
अप्रस्तुतप्रशंसा ...	३३
अप्रस्तुतप्रशंसाया दोषः, तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	१३९
अर्थान्तरन्यासः ...	५८
अर्थान्तरन्यासदोषः	१३०
अलंकारदोषाणामुक्तेष्वन्तर्भावः	१२३
असंगतिः ...	९३
असंगतेर्विरोधाद्भेदः	९३
आक्षेपः ...	५४
उत्तरम् ..	९०
उत्तरात्काव्यलिंगानुमान–प्रश्नपरिसंख्यानां भेदः	९१
उत्प्रेक्षा ...	१८
उत्प्रेक्षादोषः, तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	१३०
उदात्तम् ...	७४
उदात्तम् अन्यविधम्	७४
उपमा ...	१
उपमा आर्थी ...	२
उपमादोषाः, तेषामुक्तेष्वन्तर्भावश्च ...	१२४
उपमादोषौ अपरौ, तयोरुक्तेऽन्तर्भावश्च ...	१२८
उपमानस्याधिक्ये न व्यतिरेक.	४९
उपमायां कालादिभेददोषः	१२७
उपमायां कालादिभेददोषस्य क्वचिददोषता	१२७
उपमायां लिंगवचनभेददोषः	१२६
उपमायां लिंगवचनभेदस्य अदोषता ...	१२६
उपमायाः पंचविंशतिविधत्वम्	१४
उपमाविचारः ...	६
उपमा श्रौती ...	२
उपमेयोपमा ...	१७
एकदेशविवर्ति रूपकम्	२२
एकावली ...	१०१
एकाश्रयानुप्रवेशः संकरः	१२१
कारणमाला ...	८८
काव्यलिंगम् ...	७१

विषयः	पृष्ठम्
तद्गुणः ...	११०
तुल्ययोगिता	४७
दीपकम् ...	४५
दृष्टान्तः ...	४४
दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वे नियामकम्	१२१
निदर्शना ...	३१
निदर्शना अन्यविधा	३२
निरंगरूपकम् ...	२३
परंपरितरूपकम् ..	२५
परिकरः ..	८३
परिवृत्तिः .	६८
परिसंख्या ...	८६
पर्यायः ...	७९
पर्यायः अन्यविधः	८१
पर्यायोक्तम् ...	७३
पूर्णोपमा ...	२
प्रतिवस्तूपमा ...	४३
प्रतीपम् ...	१०४
प्रत्यनीकम् ...	९९
भाविकम् ...	७०
भ्रांतिमान् ...	१०३
मालादीपकम् ..	४६
मालानिदर्शना ..	३२
मालाप्रतिवस्तूपमा	४४
मालारूपकम् ...	२४
मालाव्यतिरेकः ...	५२

विषयः	पृष्ठम्
मालोपमा ..	१५
मीलितम् ..	१००
यथासंख्यम् ..	२७
यमकदोषः, तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	१२४
रशनारूपकम् ...	२८
रशनोपमा ...	१५
रूपकम् ...	२१
लुप्तोपमा ...	२
लुप्तोपमा (इवादिलोपे)	५
लुप्तोपमा (उपमानलोपे)	९
लुप्तोपमा (उपमेयेवादिलोपे)	१३
लुप्तोपमा (धर्मलोपे)	७
लुप्तोपमा (धर्मेवादिलोपे)	११
लुप्तोपमा (धर्मोपमानलोपे)	१४
लुप्तोपमा (धर्मोपमानेवादिलोपे)	१२
विनोक्तिः ..	६८
विभावना	५५
विरोधः ..	६०
विशेषः ...	१०७
विशेषोक्तिः	५६
विषमः ...	९६
व्यतिरेकः ...	४८
व्याघातः ...	११२
व्याजस्तुतिः ...	६५
व्याजोक्तिः ...	८४
श्लिष्टोपमाया दुष्टसमासोक्तिर्भेदः	१३१
श्लेषः ...	२९

विषयः	पृष्ठम्
संसृष्टिः ...	११३
संकरः (अंगांगिभावः)	११४
संदेहसंकरः ...	११७
समम् ...	९५
समस्तवस्तुविषयरूपकम्	२१
समाधिः ...	९४
समासोक्तिः ...	३०
समासोक्तिदोषः, तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च ...	१३०
समुच्चयः ...	७५
समुच्चयः अन्यविधः	७७
ससंदेहः ...	१९
सहोक्तिः ...	६६
सांगरूपकम् ...	२३
सामान्यम् ...	१०६
सारः ...	९३
सूक्ष्मम् ...	९२
स्मरणम् ...	१०२
स्वभावोक्तिः ...	६५
हेतुकाव्यलिंगयोरैक्यम्	८८

उदाहरणानुक्रमणी

अकुण्ठोत्कंठया ...	१२३
अखंडमंडल ...	५२
अण्णं लडहत्तणअं ...	४१
अतिथिं नाम ...	१२७
अत्यायतैर्विनय ...	५
अनणुरणन्मणि ...	१२३
अनयेनेव राज्यश्रीः	१५
अनवरतकनकवितरण	१५
अपांगतरले दृशौ ...	१००
अब्धेरंभःस्थगित ...	२८
अभिनवनलिनी ...	६०
अमुष्मिल्लँावण्यामृत	२९
अयं पद्मासनासीनः	१२५
अयं मार्तंडः किं ...	१९
अयमेकपदे तया वियोगः	७७
अयं वारामेको ...	६४
अरातिविक्रमालोक	१३
अरुचिर्निशया विना	६८
अलौकिकमहा ...	२७
अवाप्तः प्रागल्भ्यं ...	२८
अवितथमनोरथ ...	५
अविरलकमलविलासः	८८
असिमात्रसहायस्य ...	५०
असिमात्रसहायोऽपि	५०
असितभुजगभीषणा	१०
अस्याः सर्गविधौ ...	२०

विषयः	पृष्ठम्
अहमेव गुरुः ...	१०५
अहो विशालं भूपाल :	९८
अहो हि मे बह्वपराद्धं	५९
आकृष्टकरवालोऽसौ	७
आत्ते सीमन्तरत्ने ...	११४
आदाय वारि परितः	३८
आनंदममंदमिमं ...	९७
आलानं जयकुंजरस्य	२६
आसीदंजनमत्रेति ...	७०
आहूतेषु विहंगमेषु	१३२
इत्येव मार्गो विदुषां	१३३
इंदुः किं क कलंकः	१९
इयं सुनयना ...	५०
उदयति विततोर्ध्व...	३२
उदयमयते दिङ्मालिन्यं	३०
उदयौ दीर्घिका ...	१३०
उन्नतं पदमवाप्य ...	३३
उन्मेषं यो मम न...	२५
ए एहि किं वि कीए	५४
ए एहि दाव सुंदरि	१०५
एकस्त्रिधा वससि ...	५८
एतत्तस्य मुखात् ...	३५
कपाले मार्जारः ...	१०३
कमलमनंभसि ...	४१
कमलेव मतिर्मतिरिव	१७
करजुअगहिअजसोआ	१०३
करवाल इवाचारः...	७
कर्पूर इव दग्धोऽपि	५६
कलशे परममहत्त्वं	४२
कलुषं च तवाहितेष्व	७७
कस्त्वं भोः कथयामि	३९
का विसमा देवगई	९१
किं भूषणं सुदृढमत्र	८६
किमासेव्यं पुंसां ...	८६
किवणाणं धणं ...	४५
किसलयकरैर्लतानां...	२८
कुमुदकमलनील ...	४८
कुरंगीवांगानि ..	२४
कुलममलिनं भद्रा...	७५
कुसुमितलताभि ...	५५
कृपाणपाणिश्च ...	७८
कौटिल्यं कचनिचये	८७
कौटिल्यं नयने ...	३८
क्रौंचाद्रिरुद्दाम ...	६२
क सूर्यप्रभवो वंशः...	३१
क्षीणः क्षीणोऽपि ...	४९
गंगेव प्रवहतु ...	१२७
गर्वमसंवाह्यमिमं ...	१०५
गांगमंबु सितमंबु ...	१११
गांभीर्यगरिमा ...	५
गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो	६१
गुणानामेव दौरात्म्यात्	५९
गुणैरनर्घ्यैः ...	१२६
गृहिणी सचिवः ...	१०९

विषयः	पृष्ठम्
ग्रथ्नामि काव्य ...	१२८
चकितहरिणलोल ...	४
चक्री चक्रारपंक्ति ...	१२३
चंडालैरिव .	१२५
चित्रं चित्रं बत ..	९५
चिंतारत्नमिव ...	१२६
जटाभाभिर्भाभिः ..	११५
जस्स रणन्तेउरए ...	२३
जस्सेअ व्वणो तस्सेअ	९३
जह गहिरो जह ...	११७
जितेंद्रियतया ..	५१
जितेंद्रियत्वं विनयस्य	८८
ज्योत्स्नाभस्मच्छुरण	२१
ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम	५४
ज्योत्स्नेव नयनानंदः	१५
ढुंढुंणंत मरीहसि ...	१२
ततः कुमुदनाथेन ...	१०
तंताण सिरिसहोअर	८०
तदिदमरण्यं यस्मिन्	७४
तद्गेहं नतभित्ति ...	८१
तद्वेषोऽसदृशो ...	१२६
तरुणिमनि कृताव...	१४
तवाहवे साहसकर्म...	४४
त्वं विनिर्जितमनोभव	९९
त्वयि दृष्ट एव तस्या	४४
दिवमप्युपयातानां...	१०८
दिवाकराद्रक्षति यो	१३०
दुर्वाराः स्मरमार्गणाः	७५
दृशा दग्धं मनसिजं	११२
देवीभावं गमिता ...	४३
दोर्भ्यां तितीर्षति ...	३२
धन्यस्यानन्यसामान्य	७
धवलोऽसि जहवि...	१११
धातुः शिल्पातिशय	९५
धुनोति चासिं ...	७८
न केवलं भाति ...	१७
न तज्जलं यन्न सुचारु	१०१
नन्वाश्रयस्थितिरियं ..	७९
नयनानन्ददायी ...	११८
नानाविधप्रहरणै ...	६९
निजदोषावृतमनसां	५८
नित्योदितप्रतापेन ...	५२
निद्रानिवृत्तावुदिते	५६
निपेतुरास्यादिव ...	१२९
निम्ननाभिकुहरेषु ...	१०२
निरवधि च निराश्रयं	२७
परिच्छेदातीतः सकल	६२
परिपन्थिमनोराज्य	१२
पश्चादंघ्री प्रसार्य ...	६५
पांडु क्षामं वदनं ...	४८
पातालमिव ना ...	१२५
पादांबुजं भवतु ...	११९
पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्	३६
पुराणि यस्यां सवरांगनानि	१०१

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
पेलवमपि खलवचनं	६२	राकायामकलंकं ...	४२
पौरं सुतीयति जनं..	१०	राजति तटीयमभिहत	११७
प्रणयिसखीसलील...	७१	राजन्राजसुता ...	३५
प्रत्यग्रमज्जन ...	१२७	राजनारायणं ...	११९
बत सखि कियत्..	७८	राज्ये सारं वसुधा...	९३
बिंबोष्ठ एव रागस्ते	८०	लतानामेतासामुदित	६९
भक्तिर्भवे न विभवे	८७	लहिऊण तुज्झ बाहु	३०
भण तरुणि रमण ...	१२३	लावण्यौकसि सप्रताप	१०४
भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु	७१	लिंपतीव तमोऽगानि	१८, ११२
भुजंगमस्येव मणिः	१२४	वक्त्रस्यंदिस्वेद ...	९२
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा	१५	वक्त्रेंदौ तव ...	११९
मधुरिमरुचिरं ...	८१	वदनसौरभलोभ ...	११३
मलयजरसविलिप्त	१०६	वपुःप्रादुर्भावादनु...	७१
महौजसो मानधना	८३	वह्निस्फुलिंग ...	१२५
मानमस्या निराकर्तुं	९४	वाणिअअ हत्थिदन्ता	९०
मुक्ताः केलिविसूत्र	७४	विदलितसकलारिकुलं	७७
मृगलोचनया विना	६८	विद्वन्मानसहंस ...	२५
मृधे निदाघघर्मांशु	१०	विपुलेन सागरशयस्य	९७
यं प्रेक्ष्य चिररूढापि	७३	विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन	११०
यत्रैता लहरी ...	८२	वेत्रत्वचा तुल्यरुचां	१०६
यदि दहत्यनलोऽत्र	४४	शशी दिवसधूसरो...	७६
यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः	९९	शिरीषादपि मृद्वंगी	९६
याताः किं न मिलन्ति	३४	शैलेंद्रप्रतिपाद्य ...	८५
युगांतकालप्रति ...	९८	सअलकरणपर ...	९
ये कंदरासु निवसंति	१०१	स एकस्त्रीणि जयति	५६
येनास्यभ्युदितेन ...	३६	सक्तवो भक्षिता ...	१२६
येषां कंठपरिग्रह ...	६१	संकेतकालमनसं ...	९२

विषयः	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
संग्रामांगणमागतेन	४७	सोऽपूर्वो रसना ...	३९
सततं मुसलासक्ता	६१	सौंदर्यस्य तरंगिणी	२४
सद्यः करस्पर्शमवाप्य	९७	सौभाग्यं वितनोति	११८
स पीतवासाः ...	१२६	स्पष्टोल्लसत्किरण ...	१२१
समदमतंगज ...	६४	स्पृशति तिग्मरुचौ	१२०
स मुनिर्लांछितो ...	१२५	स्फुरदद्भुतरूप ...	१०८
सर्वतः पुरत ...	६३	स्वच्छात्मतागुण ...	५३
सविता विधवति ...	११	स्वप्नेऽपि समरेषु ...	४
सह दिअसणिसाहिं	६७	स्वयं च पल्लवाताम्र	१३१
सा वसई तुज्झ हिअए	१०८	स्विद्यति कूणति वेल्लति	४५
सिंहिकासुतसंत्रस्तः	९६	हंसाण सरेहिं ...	८९
सुसितवसनालंका...	५८	हरवक्त्र विषम ...	५६
सुहृद्वधूबाष्प ...	३६	हित्वा त्वामुपरोध...	६५
सृजति च जगदिद	६१	हृदयमधिष्ठितमादौ	४३
सो णत्थि एत्थ गामे	११३	हे हेलाजितबोधिसत्त्व	६६

॥ श्रीहरिः शरणं मम ॥

अथ काव्यप्रकाशः

दशम उल्लासः

अर्थालङ्कारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा। भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय।

नवम उल्लासे शब्दालङ्कारान् व्याख्याय ग्रन्थकृदधुनार्थालङ्कारानाह। तत्र हि प्रदीपमतेनार्थालङ्काराणामेकषष्टिः, सङ्केतमतेन तु द्वाषष्टिः। तेषु "उपमेयोपमा–अनन्वय–प्रतीप–स्मरण–रूपक–ससन्देह–भ्रान्तिमान्–अपन्हव–उत्प्रेक्षा–अतिशयोक्ति–तुल्ययोगिता–दीपक–प्रतिवस्तूपमा–दृष्टान्त–निदर्शना–व्यतिरेक–सहोक्ति–समासोक्त्याद्यनेकेषां" अलङ्काराणां "मूलभूतत्वेन सौकुमार्यातिशयाच्च प्रधानमुपमां लक्षयति" ग्रंथकृदिति प्रदीपोद्योतौ। साधर्म्यं च सधर्मणोर्भावः। "ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति चेन्न। आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात्। न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽतिप्रसङ्गः। उपमानोपमेये विनाऽन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात्" [प्र०]। "तच्च प्रतीतयोरुपमानोपमेययोरेव न कार्यकारणादिकयोः। असम्भवात्। सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिसाधर्म्यभावेऽपि तयोर्नोपमा। हृद्यत्वाभावात्" [सं०]। "एवं चोपमानोपमेययोः *समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमेति लक्षणम्*। अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलकः, न तु व्यावर्तकः" [प्र०]।

"उप समीपे मीयते क्षिप्यते स्वसादृश्यप्रापणादुपमेयं येन तदुपमानम्। तथा तेन यत्तु समीपे क्षिप्यते गुणद्वारेण तदुपमेयम्। हृद्यतया कविना यदुत्कृष्यते तदुपमानमन्यदुपमेयम् न तु प्रसिद्धमप्रकृतं वोपमानमन्यदुपमेयम्" [सं०]।

" नन्वेवं ' भेदे ' इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव लाभसम्भवात् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेन्न । साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेन आरोपितसाधर्म्यनिबन्धनस्य अनन्वयालङ्कारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् " [प्र०] ।

" उपमानोपमेययोर्भेदः शब्दार्थद्वारको यथोपमायामस्ति तथा समानधर्मद्वारेणाप्यभेदोऽप्यस्ति । यदाहुर्यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः, स विषयः सदृशतायाः इति । तदर्थमुपमाभेदे इत्यत्र सूत्रेऽकारप्रश्लेषो ज्ञेयः । ततश्च भेदाभेदप्राधान्य उपमेति लब्धम् " [सं०] ।

" अलङ्कारत्वे सति–इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्रस्योपमात्वाभावात् " [प्र०] ।

" एवं काव्यप्रकाशोक्तमपि ' साधर्म्यमुपमा भेदे ' इति लक्षणं नातीव रमणीयम् । व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽतिव्यापनात् । न च पर्यवसितत्वेन साधर्म्यं विशेषणीयमिति वाच्यम् । अनन्वयस्थसादृश्यस्यापर्यवसितत्वेनैव वारणे भेदविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः " [र० गं० १६२-१६३] ॥

पूर्णा, लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

" उपमा तावत् द्विविधा; पूर्णा = साङ्गा (सकलाङ्गबोधकशब्दोपादानसहिता), लुप्ता = निरङ्गा (यत्किञ्चिदङ्गबोधकशब्दोपादानरहिता) चेत्यर्थः । " [प्र०] ॥ " यत्र उपमान + उपमेय + साधारणधर्माणां उपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा । एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्ता । " [प्र०] ॥

साग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते, तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् संबन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । तथैव, "तत्र तस्येव"-

(पा० सू० $\frac{५।१।११६}{१७७९}$) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । 'तेन तुल्यं मुखम्'—इत्यादावुपमेये एव, 'तत्तुल्यमस्य'–इत्यादौ चोपमाने एव, 'इदं च तच्च तुल्यम्' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी; तद्वत्, "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (पा० सू० $\frac{५।१।११५}{१७७८}$) इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ ।

"तयोः पूर्णा विभजते—साग्रिमेति ।

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानादिपदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु तेषु कयोरपि समासः सा समासगा । तद्धितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवाचिन्याः प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधाप्येषा श्रौत्यार्थीभेदात्प्रत्येकं द्विधेति षड्विधा पूर्णेत्यर्थः । श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां 'तत्र तस्येव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेश्चोपादाने श्रौती । तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यम्—' इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी । नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः। उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषात् । न च वाच्यं यथादिशब्दैः साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शक्त्यैव बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः, अयमेव विशेष इति। यतो यथादिशब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने तत्संबन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबन्धबोधकत्वादर्शनादिति चेत् , न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र संबन्धबोधकत्वात् । न चादृष्टचरत्वम् । षष्ठ्यां तथा दर्शनात् । षष्ठी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति । तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि 'पद्ममिव मुखम्' इत्यादावुपात्तस्याक्षिप्तस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम् । यथादिशब्दानां धर्मविशेषसंबन्ध एव

शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । ' पद्मेन तुल्यं मुखम् ' इत्यादावुपमेये, ' पद्मं तुल्यं मुखस्य ' इत्यादावुपमाने, ' मुखं पद्मं च तुल्यम् ' इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

केचित्तु—' उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेषः ' इति व्याचक्षुस्तदयुक्तम् । ' साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी ' इति प्रकाशविरोधात् । यस्यैव ह्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदो युक्तः । अत एव 'यथादिना सादृश्यरूपः संबन्ध एव साक्षादभिधीयते षष्ठीवत , तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि ' इति व्याख्यानमनुपादेयम् ।

" इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च " इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ १ ॥

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।
सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥२॥

ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः । पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः संभावितः । न च यथादिभिः समसौ दृश्यते येन समासे श्रौता स्यादिति चेत्, न । ' इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इत्यनेनेवशब्देन समं समासविभक्त्यलोपयोः संभवात् । विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र वाक्ये श्रौती यथा–स्वप्नेऽपीति ।"[प्र०]

" हे राजन्, स्वाधीनपतिका आज्ञाकारी पतिर्यस्यास्तादृशी नायिका यथा प्रभावप्रभवं प्रभावस्य प्रकृष्टानुरागस्य प्रभवमुत्पत्तिहेतुं कान्तं कमनीयं नायकं न मुञ्चति तथा विजयश्रीः जयलक्ष्मीः प्रभावप्रभवं प्रभावस्य प्रभुत्वस्य प्रभवमुत्पत्तिहेतुं त्वां समरेषु संग्रामेषु (नत्वेकस्मिन् समरे) स्वप्नेऽपि स्वप्ना-

वस्थायामपि न मुञ्चतीत्यर्थः" [झ०] "वैरिभिः स्वप्नेऽपि तव विजया-नुभवादित्यर्थः" [उ०]।

"अत्र विजयश्रीरुपमेया। स्वाधीनपतिका उपमानम्। न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः। यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम्। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। न चैतेषां कयोरपि समास इति वाक्यगा श्रौती। वाक्यगा आर्थी यथा—चकितेति" [प्र०]

"चकितस्त्रस्तः। एवंभूतायास्तस्याः प्रक्रान्तनायिकायाः क्रुधि क्रोधे सति तरुणारुणवत्तारा उद्भटा हारिणी मनोहरणशीला कान्तिर्यस्य एवंभूतमिदमाननं सरसिजं च सममिति संमदं हर्षं नायकचेतसि विधत्ते। इति सखी प्रति सखीसौभाग्यं कयापि निवेद्यते" [चं०]। "इयं समशब्दप्रयोगादार्थी" [प्र०]।

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां
दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥ ३ ॥
अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥ ४॥
गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत्।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ५ ॥

समासे श्रौती यथा—अत्यायतैरिति।

"यो राजा चतुर्भिरुपायैः सामादिभिरदः एतद्भुवनं बभार पालयामासेत्यन्वयः। शौरिः श्रीकृष्णः। भुजैरित्यत्रापि चतुर्भिरिति योज्यम्। कीदृशैः अत्यायतैर्दूरदृष्ट्या प्रयोजितैः आजानुलम्बिभिश्च। दिव्यैः श्रेष्ठैर्दिवि भवैश्च प्रभाभिरुपलक्षितैः। अनपायमयैरपायशून्यैः। लक्ष्मीविलासस्थानत्वमुपायानां तत्प्रयोजकत्वाद्बोध्यम्" [चं०]

"इवेन समासपक्षे समासे श्रौती पूर्णोपमेयम्। ये त्विवेन समासं नेच्छन्ति तन्मते वाक्योपमेयम्" [सं०]।

समासे आर्थी यथा—अवितथेति

" हे क्षितीश्वर अवितथाः सफलाः ये मनोरथपथाः मनोरथमार्गाः तेषां प्रथनेषु विस्तारणेषु । इयं विषयसप्तमी । प्रगुणगरिमगीतश्रीः प्रकृष्टगुणानां गरिम्णा अतिगुरुत्वेन हेतुना गीता स्तुता श्रीर्यस्य तथाभूतः। अत एव सुरतरु-सदृशः कल्पवृक्षतुल्यः स प्रसिद्धो भवान् कस्य पुरुषस्य न अभिलषणीयः न स्पृहणीयः अपि तु सर्वस्याप्यभिलषणीय इत्यर्थः " [झ०] ।

अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानद्योतकयोः समासः । तद्धिते श्रौत्यार्थी च यथा —गाम्भीर्येति ।

तस्य राज्ञः गङ्गाभुजङ्गवत् । गङ्गायाः भुजङ्ग उपपतिः समुद्रः । शान्तनोरेव पतित्वात् । समुद्रस्येवेत्यर्थः । गाम्भीर्यं दुर्ज्ञेयान्तःकरणत्वम्, अतलस्पर्शित्वं च । तस्य गरिमा गुरुत्वम् । स राजा समरे युद्धे निदाघे ग्रीष्मकाले यदम्बररत्नं सूर्यस्तेन तुल्यम् , तद्वत् । दुरालोकः दुःखेनालोकयितुं शक्यः ।

" अत्र गङ्गाभुजंगवदिति श्रौती । ' तत्र तस्येव ' इत्यनेन इवार्थे वतेर्वि-धानात् । निदाघाम्बररत्नवदित्यार्थी । ' तेन तुल्यम्- ' इत्यर्थे वतेः प्रयोगात् " [प्र०] ।

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरच्चमत्कारभूः तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेर्वैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालंकारः, तथाऽपि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः, न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रति-भासादेव । रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलंकारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्य-गणयित्वैव तदलंकारा उदाहृताः । तद्रहितत्वेन तु उदाह्रियमाणा विरस-तामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

" स्वाधीनेति । अयं भावः—प्रतीयमानं चेद् व्यक्तं तदा ध्वनिव्यवहारः । अथास्फुटं तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । तत्कथमत्र वाच्यचित्रकाव्य-व्यवहारः " [सं०]

" ननु चित्रभेदा अलंकारनिर्णये निर्णेष्यन्ते इति पूर्वमवादीः, इदानीं ' स्वप्नेऽपि ' इत्युदाहरसि, न तच्चित्रं भवितुमर्हति । अत्र हि स्वाधीनभर्तृका कान्तं भजमाना यथा चमत्कारभूस्तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादि वस्तुरूपं

व्यङ्ग्यं विना नोक्तेर्वैचित्र्यम्। वैचित्र्यं चालंकारत्वनिष्पत्तय इति व्यङ्ग्यमवश्या-पेक्षणीयम्। अतस्तस्य प्राधान्ये ध्वनित्वम्। अप्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्। तस्मात्पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति चेत्, मैवं वादीः। न खलु व्यङ्ग्यपरामर्शा-देवात्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमामात्रपरामर्शादेव। चारुत्वहेतुश्चा-लंकारः। अवर्जनीयसंनिधेश्च व्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य-व्यवहारप्रवर्तकतेति न कश्चिद्दोषः। नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसद्भावा-च्चित्रतानुपपत्तिः। किं चानुप्रासाद्यलंकारान्तरसद्भावात्संकरालंकारोदाहरणा-न्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न। रसादिरूपव्यङ्ग्योऽ-लंकारान्तरं चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमालंकारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालंकारमात्रमुदाहृतं न तु चित्रकाव्यम्। अथ ‘ चन्द्र इव धवलः पटः’ इत्यादिको रसालंकाराभ्यामसंभिन्न एव विषयः किमिति नोदाह्रियत इति चेत्, तद्रहितत्वेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात्। तादृशवाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात् ” [प्र०]।

उक्तं चाभिनवगुप्तपादाचार्येणापि—उपमया यद्यपि वाच्योऽर्थोऽलंक्रियते तथापि तस्य तदेवालङ्करणं यद्व्यङ्ग्यार्थाभिव्यञ्जनसामर्थ्याधानमिति। वस्तुतो ध्वन्यात्मैवालङ्कार्यः। कटककेयूरादिभिरपि हि शरीरसमवायिभिश्चेतन आत्मैव तत्तच्चित्तवृत्तिविशेषौचित्यसूचनात्मतयालंक्रियते। तथा ह्यचेतनं शवशरीरं कुण्डलाद्युपेतमपि न भाति। अलङ्कार्यस्याभावात्। (लो.पृ.७४-७५)

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः।

धर्मः साधारणः। तद्धिते कल्पबादौ त्वार्थ्येव। तेन पञ्च।

उदाहरणम्—

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः।
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ ६ ॥
आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन्।
प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ ७ ॥
करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा।
विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥ ८ ॥

"अथ लुप्ता विभजनीया। सा च सप्तधा। तत्रैकस्य लोपे त्रिधा। उपमानस्य साधारणधर्मस्य द्योतकस्य च लोपात्। उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात्। द्विलोपेऽपि त्रिधा। धर्मवाद्योर्धर्मोपमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपात्। अन्यस्य द्विकस्य लोपासंभवात्। त्रिलोपे त्वियमेका। उपमेयं विनान्येषामेकैकमात्रसत्वे उपमाया असंभवादिति दर्शयन्नेव यथासंभवं तासां सप्तविधानामपि विभागमाह—तद्वदिति।

"धर्मस्य साधारणस्य। तद्वत्समासे वाक्ये तद्धिते च श्रौती आर्थी चेत्यर्थः। तत्र विशेषमाह—'न श्रौती तद्धित—' इति। इवार्थ एव हि तद्धिते सा श्रौती भवेत्। इवार्थश्च वतिरेव। स च 'तत्र तस्येव' इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाकाङ्क्ष इति धर्मानुपादाने श्रौती तद्धिते न भवत्येव। आर्थी तु यद्यपि वतिरूपे तद्धिते न संभवति 'तेन तुल्यम्—' इत्यर्थे उक्तन्यायेन नित्यं तुल्यक्रियाकाङ्क्षत्वेन धर्मलोपे तदसंभवात्। तथापि कल्पप्-देश्य-देशीयर् बहुच्-रूपे संभवत्येवेति पञ्चधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः। तत्र वाक्ये श्रौती यथा—धन्यस्येति" [प्र०]।

"हे चेतः अमृते यथा (परिणामसुरसं सन्तोषजनकं वा) तस्य साधोः वचः वाक्यं सत्यं निश्चयेन करणीयं कर्तुं योग्यमित्यर्थः। कीदृशस्य तस्य। अनन्यसामान्यं अनन्यसाधारणं यत् सौजन्यं तस्योत्कर्षेण आधिक्येन शालते शोभते इति तच्छाली तस्य। अत एव धन्यस्य सर्वोत्कृष्टस्येत्यर्थः" [झ०]।

"अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादिसाधर्म्यं, तच्च नोपात्तम्। आक्षेपात्तु लब्धस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्बोधं विनाऽपर्याप्तेन श्रुत्यैव बोध्यत इति धर्मलोपे श्रौतीयम्। एवमग्रेऽप्यूह्यम् वाक्ये आर्थी यथा—आकृष्टेति" [प्र०]।

आकृष्टकरवालः आकृष्टखड्गः असौ प्रभुः संपराये युद्धे परिभ्रमन् प्रत्यर्थिसेनया शत्रुसेनया, कृतान्तेन समः यमेन तुल्यः दृष्टः। "अत्र क्रूरत्वादिकं यमसाधर्म्यं न त्वाकृष्टेत्यादि। तस्य दण्डायुधत्वेनैव प्रसिद्धेरिति" [चं०]।

अन्यत्रयं यथा—करवाल इवेति।

"आचार आचरणम्। विषकल्पं विषादीषन्न्यूनम्। तत्सदृशमित्यर्थः। ईषदसमाप्तौ कल्पप् प्रत्ययः। यदि जीवसि तत्तदा वेत्सि। तत्समीपावस्थायां तवजीवनमेव दुर्लभमिति भावः" [चं०]।

" अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती । अमृतोपमेति समासे आर्थी । विषकल्पमिति तद्धितगा आर्थी " [प्र०] ।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स ।
दीसइ अहव णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥९॥
[सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य ।
दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण ।]

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममिति, सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एषैव समासगा ॥

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि,

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्,—समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा. कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

" अत्र तद्धितगा न संभवति । उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिकल्पबादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसंभवात् । न वा श्रौती । इवादीनामुपमानमात्रान्वितत्वया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यसमासयोरेव । तयोरप्यार्थ्येवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमानोपमा । तत्र वाक्यगा यथा—सअलेति ।

"अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव ' कव्वस्स ' इत्यत्र ' कव्वसमम्, ' ' सरिसं ' इत्यत्र ' णूणं ' इति पाठे समासगोदाहरणम् " [प्र०] ।

" स अलेति । अपिरत्र गम्यः । करणं चक्षुरादि । परविश्रामो विषयांतरवैमुख्यम् । तज्जन्यशोभादात्रीत्यर्थः । (आर्या मुखविपुला ।). अत्र विशेषत इति । अत्रास्मद्दर्शनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभत्वयोत्कृष्टगुणं अस्मदगोचरं किंचिदुपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमानलुप्तोपमैवेयम् । एतेनासमालंकारोयमुपमातिरिक्त इति रत्नाकराद्युक्त-

अपास्तम् । अत एवोपमानानुपादान इत्युक्तम् न त्वसत्त्व इति । वस्त्वंतरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्यवहारः । एतेनाऽनन्वयोऽत्रेत्यप्यपास्तम् । अनन्वये उपमानासत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् । चिंत्यमेतदिति । तद्बीजं तु काव्यमेवात्रोपमानम् । चंद्रस्य सदृशं मुखमित्यादौ चंद्रस्यैवोपमानतावगमात् । एवं चोपमेयलोप इति वक्तुमुचितमिति । उद्धारस्तु काव्यस्य सममित्यस्य काव्यनिष्ठसादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । काव्यस्य वर्णनीयतयोक्तपार्थोपमेयस्य विवक्षितत्वादित्याहुः " [उ०]

" द्योतकलोपे वाक्यगा तावन्न संभवति । ' मुखं चन्द्रो रमणीयम् ' एतावन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्धितगा । वतेः कल्पबादीनां च द्योतकतया तत्प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजतेवादेरिति ।

" वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यङि त्वेकैव । कर्तुरेव तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा । कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयोस्त्रयाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात् । तयोराद्या यथा—तत इति । " [प्र०] ।

उदाहरणम्—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥ १० ॥

तथा—

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः ।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥११॥

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा-
वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-
रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १२ ॥

मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।
स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥ १३ ॥

महाभारते द्रोणपर्वणि रात्रियुद्धे १८४ अध्याये चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । कुमुदानां नाथेन । कामिन्याः गण्ड इव पाण्डुः तेन । “ उपमानानि सामान्यवचनैः ” [पा. सू. २।१।५५/७३४] नेत्रयोरानन्दजनकेन चन्द्रेण माहेन्द्री दिक् प्राची अलंकृता ।

“ अत्र गण्डपाण्डुनेति द्वयोः समासः । द्वितीया यथा–असितेति ” [प्र०]

अयं राजा प्रतिभटविक्रमदर्शने शत्रुपराक्रमदर्शने । असितभुजगः कृष्णसर्पः। तद्वद्भीषणः असिरेव पत्रं असिपत्रं यस्य सः । रुहरुहिकया रभसोत्कण्ठया आहितश्चित्र आश्चर्यभूतस्तूर्णस्त्वरितश्चारो गमनं यस्य सः । पुलकिता तनुर्यस्य । उद्गता कपोलयोः कान्तिः शोभा यस्य । आसीत् ।

“ अत्रासितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दानां त्रयाणामपि समासः ।

क्यच्क्यङोर्भेदत्रयं यथा— पौरमिति ” [प्र०]

“ असौ नृपः पौरं जनं सुतमिवाचरति । ‘ उपमानादाचारे ’ [पा० सू० ३।१।१०/२६६४] इति कर्मभूतादुपमानात्क्यच् । समरस्यान्तरे मध्ये अन्तःपुरीयति अन्तः पुरे इवाचरति । अत्र ‘ अधिकरणाच्च ’ इत्यनेन क्यच् । विचित्रेत्यादि । विचित्रेण चरित्रेण वित्त इत्यर्थः । ‘ तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ’ [पा० सू० ५।२।२६/१८२७] इत्यनुशासनात् । नारीयते इति नारीवाचरतीत्यर्थः । ‘ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ [पा० सू० ३।१।११/२६६५] इत्यनेनक्यङ् ” [चं०] “ यत्तु सुतपदस्य सुतसादृश्यलक्षकत्वेऽपि सादृश्यवाचकाभावात् वाचकलुप्तेति तन्न । चंद्रप्रतिपक्षमाननमित्यादावपि वाचकलुप्तापत्तेः ” [उ०] । णमुलि भेदद्वयं यथा–मृधे इति—परे शत्रवः तं राजानं मृधे युद्धे निदाघघर्मांशुं ग्रीष्मकालसूर्यं इव पश्यन्ति । ‘ उपमाने कर्मणि च ’ [पा० सू० ३।४।४५/३३६६] इति कर्मण्युपपदे णमुल् स अवनीपतिः पुनः पार्थसंचारं चरति । पार्थ इव संचरतीत्यर्थः । सूत्रस्थचकारात् अत्र कर्तरि णमुल् ।

एतद्द्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्धर्मवाद्योः । उदाहरणम् ,—

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥ १४ ॥

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ १५ ॥

"अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाचोर्लोपे वाक्यगा न संभवति । शिष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमाऽनवगमात् । नापि तद्धितगा । तद्धितस्यापि कल्पबादित्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते—एतदिति" [प्र०] ।

क्विबा यथा—सवितेति । मनसि सुखदुःखाभ्यां वशीकृते सति सविता सूर्यः विधुश्चन्द्रमा इवाचरति । विधुः सवितेवाचरति । दिनानि यामिनयन्ति यामिन्य इवाचरन्ति । यामिन्यः रात्रयः दिनन्ति दिनानीवाचरन्ति । "सुखिते मनसि सूर्यश्चन्द्रसदृशः, आह्लादकत्वात् । दुःखिते चन्द्रः सूर्यसदृशः, दुःखदत्वात्" [उ०] । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः'– [वा. $\frac{१७२२}{२६६५}$] इति वार्तिकेन आचारार्थे क्विप् ।

"यद्यप्याचारे क्विब्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति तथापि क्विप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यङत्र नोपात्तः । तस्यालुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—परिपन्थीति" [प्र०] ।

सम्पराये युद्धे प्रवृत्तोऽसौ परिपन्थिनां शत्रूणां मनोराज्यं मनोरथः तस्य शतैरपि दुराक्रमः दुष्प्रापः राजकुञ्जरः राजा कुञ्जरः हस्ती इव राजते शोभते । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (पा. सू. $\frac{२।१।५६}{७३५}$) इत्युपमितसमासः । अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ॥

धर्मेति । साधारणधर्मस्य उपमानस्य च लोपे वृत्तौ समासे वाक्ये च उपमा दृश्यते । "तद्धिते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमानाप्रयोगे इवादेरप्रयोगात्" [प्र०] । अतो धर्मोपमानयोर्लोपे द्विविधैव, साप्यार्थ्येव ।

दुण्दुण्णन्त मरीहसि कण्टअकलिआइं केअइवणाइं ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहिसि ॥ १६ ॥

[" दुर्दुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।
मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्न प्राप्स्यसि ॥ "]

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

तत्र समासगा यथा-ढुण्ढुण्णन्त इति । हे भ्रमर भ्रमणशील दुष्ट विट चुम्बितानि शंभलीकुलानि (कुट्टिनीकुलानि) गवेषयन् विपद्यसे न कदापि मालतीसुकुमारसुभगां नारीं प्राप्स्यसीति भाव. । तेन तुल्यमित्यादौ तुल्यादिपदानामुपमेय एव विश्रान्तिरिति यद्यप्युक्तं तथाऽपि सदृशशब्दवाच्यगुणत्वेन बलादुपमानत्वं नोपमेयत्वमित्युपमानस्यैव लोपः " [सं०] ।

" यत्तु 'नेयमुपमानलुप्तोपमा, तस्याः संभवदुपमानानुपादानविषयत्वात् । अपि त्वसमालङ्कारः' इति रत्नाकरेणोक्तं तदसत् । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्न प्राप्स्यसीत्युक्त्या वर्तनां नाम तत्सदृशं क्वापि, त्वया तु दुष्प्रापमेवेति प्रत्ययादात्यन्तिकोपमाननिषेधाभावादुपमानलुप्तोपमैवेयं भवितुमर्हति न त्वसमालंकारः । अन्यथा मालतीकुसुमसदृशं नास्तीत्येव ब्रूयात्, न तु प्राप्स्यसीति" [र० गं० २११] । " कुसुमसरिच्छमित्यत्र 'कुसुमेणसमं' इति पाठे इयमेव वाक्यगा " [प्र०]

क्यचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥ १७ ॥

अत्रात्मा उपमेयः ।

वाद्युपमेययोरासे निरासे लोपे इत्यर्थः । एकविधैव, सा च क्यचि । यथा-अरातीति । " वैरिविक्रमालोकनेन विकासशालिनेत्रः कृपाणेन उदग्र उन्नतो दोर्दण्डो यस्य तादृशो नृपः स सहस्रमायुधानि यस्य तमिवात्मानमाचरति । यथा तं दुर्जयं मन्यते तथात्मानमपीत्यर्थः " [चं०] ।

. अत्र सहस्रायुधीयतीत्यत्र 'उपमानादाचारे' (पा. सू. ३।१।१० / २६६४) इति कर्मण आचरार्थे क्यच् ।

" अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात्तः कर्तैवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किं तु कर्मत्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चात्मानं सहस्रायुधीयतीत्यर्थः ।

इत्युपमेय आत्मा लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायते इत्यादौ कर्तैवोपमेयः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यङि नेयं संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रयं संभवति, यथा उपमानोपमेययोः, उपमानवाद्योः, उपमानधर्मयोरिति तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम्" [प्र०] ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्,—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासविलब्धविग्रहा ।
स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ १८ ॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् । क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयःशूलेनान्विच्छति 'आयःशूलिकः'-इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेय–तैक्ष्ण्यधर्म–वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा । एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

" त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समासमात्रे । अन्यत्र बोधकाभावात् । तत्रार्थ्येव इवादेर्लोपात्, इत्येकविधैवेत्याह—त्रिलोप इति । यथा तरुणिमनीति " [प्र०] ।

तरुणिमनि तारुण्ये विषये कृतमवलोकनं यया सा । ललितेभ्यः सुन्दरेभ्यो विलासेभ्यो विलब्धो दत्तो विग्रहो यया सा । स्मरस्य कामस्य शराणां विसरः समूहः । तेन आचितं व्याप्तमान्तरं मनो यस्याः सा । मृगनयने इव नयने यस्याः सा । मुनेर्मनः हरते ।

" अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम् । यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहावुपमानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् " [प्र०] ।

अधुना भट्टेन्दुराजादिभिः उद्भटविरचितकाव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहटीकायां समुत्थापितं मतं ग्रन्थकृत्परामृशति—

"केचित्तु "उपमानस्यानुपादानेऽपि त्रिलोपा संभवन्ति। यथा 'अयमायः-शूलिकः' इति। अत्रायःशूलपदेन क्रूर आचार उपमेयः। तीक्ष्णत्वादिकं च साधारणो धर्मः। न च तयोरेकमप्युपात्तम्। नापीवादिः" इति मन्यन्ते। तन्न युक्तम्। यतः क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न तूपमा अन्यथाऽध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः" [प्र०]।

"निर्विषयत्वापत्तेरिति। कमलमनंभसीत्यादावपि कमलादिपदैः स्वार्थ-सम्मुखादेर्लक्षणादेतद्भेदापत्तेरिति भावः" [उ०]

"तदेवं धर्मलोपे पञ्च। उपमानलोपे द्वौ। द्योतकलोपे षट्। धर्मद्योतयोर्लोपे द्वौ। धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ। द्योतकोपमेयलोपे चैकः। त्रिलोपे त्वेकः। इत्यू-नविंशतिर्लुप्ताभेदाः। पूर्णाभेदाश्च षट्। इत्येवं पञ्चविंशतिः।

"नन्वन्येऽप्युपमाभेदाः संभवन्ति। तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमान-संबन्धो मालोपमा। सा च द्विधा—साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च। तत्राद्या यथा—" [प्र०]

"अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता।
म्म्लौ सा च विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा॥ १९॥

इहाभिन्ने साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम्।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी॥ २०॥

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा। यथो-त्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे,

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थितते:।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला॥ २१॥
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम्॥ २२॥

इत्यादिका रशनोपमा च" न लक्षिता। एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भ-वात्। उक्तभेदानतिक्रमाच्च।

" अनयेनेवेति ।

" अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । अन्या यथा—ज्योत्स्नेवेति ।

" अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः ।

" पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—अनवरतेति " [प्र०] ।

" हे राजन्, अनवरतं कनकस्य वितरणेन ये जललवास्तैर्भृते पूर्णे करे नरङ्गिता तरङ्गवत् श्रेणीभूय पूर्वपश्चाद्भावेन सन्ततमिलिता अर्थिनां ततिः पङ्क्तिर्यस्य तादृशस्य तव मत्यादिर्भणित्यादिवत् अतिविमलेति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वाद्रशनोपमा । भणितिरुक्तिः । सर्वत्र विमलत्वमेकं साधर्म्यम् " [चं०] ॥

" अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः । अन्या यथा—मतिरिवेति ।

" अत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः । त एते भेदाः किमिति नोक्ता इति चेत्, उक्ता एव । उक्तभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात्सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् " [प्र०] ।

उक्तं च सङ्केते—" एवंविधेति भणनादेकदेशविवर्तिन्युपमा । यथा—

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥

अत्र सरःश्रीणां नायिकात्वं न समासोक्त्या । विशेषणसाम्याभावात् । तस्मादुपमैकदेशविवर्तिनी वाच्यैव । यथान्यैरुक्ता । " उद्भटेन त्विदमुदाहरणं सम्पूर्णाया वाक्योपमायाः श्रौतीभेदे दत्तम् । साहित्यदर्पणकारश्चेदमेकदेशविवर्तिन्या उपमाया उदाहरणमाह । अन्यैरपि भोजहेमचन्द्रजगन्नाथादिभिरियमुपमा सहान्यैर्भेदैः स्वीक्रियते ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।
अनन्वयः

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः ।

उदाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥२३॥

उपमानेति । "उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव निबध्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तम् 'उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः' इति बहुव्रीहिसमासात् । यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः स चार्थादुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः । एकवाक्यगे इति विपर्यासोपमाव्यावर्तनाय । तत्र हि वाक्यद्वये तथाभावः" [प्र०] ।

"न केवलमिति । एवकारो भिन्नक्रमः । सा नितम्बिन्येव केवलं नितम्बिनीव नितान्तकान्तिर्भातीति न । यावत् । अपिस्त्वर्थे । तेऽनुभयैकगोचरास्तस्या विलासास्तद्विलासा इव भान्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः । कीदृशा विलासाः । विलासायुधस्य कामस्य लासो नृत्यं तस्य वासा निवासभूताः । नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव । तन्मात्रनितम्बिनीसदृशीति वार्थः । तेन स्फुटतया व्यक्त्यैक्यलाभः । एवं च तत्रैव तदुपमानेनान्वेतीत्यनन्वयोऽलङ्कारः । तत्फलं च निरुपमत्वबोधः" [चं०] । "अत्र दशादिविशेषभेदाद्भेदोपचारः ।" [प्र०]

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोः उपमानोपमेययोः परिवृत्तिः अर्थात् वाक्यद्वये, इतरोपमानव्यवच्छेदपरा उपमेयेनोपमा इति उपमेयोपमा ।

उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य ॥ २४ ॥

"विपर्यास इति । तयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभावः । अर्थाद्वाक्यद्वये । एकवाक्ये तथाऽसंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात् । उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्चायमुप-

मानान्तरव्यवच्छेदार्थः । उदाहरणम्—कमलेवेति " [प्र०] । " कमला लक्ष्मीः । विभा कान्तिः । धृतिर्धैर्यम् । बत हर्षे । यस्य राज्ञो मतिकमलादिकमन्योऽन्यसदृशं विभातीति निर्गलितान्वयः । सेयं तृतीयसदृशव्यवच्छेदफला उपमेयोपमा " [चं०] । " अत्र पूर्ववाक्यात्सादृश्यावगतौ पुनरिह सादृश्यमुच्यमानमनन्यार्थत्वे सत्यन्यव्यावृत्तिं लक्षयति । अत्र पूर्वत्र चैतयोः सदृशं नान्यदस्तीति भावः " [सं०] ।

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्

समेन उपमानेन ।

उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौंदर्यदर्पः ।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥ २५ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ २६ ॥

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

" वाच्यसाधर्म्यालंकारं निरूप्य व्यंग्यसाधर्म्येषु निरूपणीयेषु प्रथमं प्राधान्यात् उत्प्रेक्षामाह । संभावनमिति । उत्कटकोटिकः संदेहः । अथ वाच्यसाधर्म्यालंकारनिरूपणोत्तरम् । उत्प्रेक्षा निरूप्यत इति शेषः । समेन । प्रकृतमात्मनः समं करोतीति सममुपमानम् । उत्कटा प्रकृष्टस्योपमानस्येक्षा ज्ञानं उत्प्रेक्षा । एवं चोत्कटोपमानकोटिकप्रकृतविषयकसंभावनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः " [उ०] ।

" समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः । तेन प्रकृतस्य संभविनोऽर्थस्य समेनासंभविना सहैकरूपतया यत्संभावनं तदुत्प्रेक्षालंकार इत्यर्थः । सा चेयं हेत्वादिसंभावनाभेदाद्बहुप्रकारा । तत्र हेतूत्प्रेक्षा यथा—उन्मेषमिति " [प्र०] ।

" हे ललिततनु, पद्मलक्ष्मीः मन्ये इति हर्षात्तव पादयोर्लग्नेति सम्बन्धः ।
तेन हर्षरूपहेतूत्प्रेक्षेयम् । इति किम् । यो मम पद्मलक्ष्म्या जातिवैरी स्वहृजश-
त्रुर्निशाथमुन्मेषमुदयं न सहते तस्येन्दोः सौन्दर्यगर्वोऽनया इन्दीवरदलदृशा
कर्तृभूतया वस्त्रकान्त्या करणभूतया प्रसभं बलाच्छान्तिं नीत इति " [चं०] ।

" अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलग्नत्व-
तादात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—लिम्पतीवेति । (स्पष्टम्) ।
अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपो-
त्प्रेक्षेयम् । अत एव 'तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम्' इत्यलंकारसर्वस्व-
कारमतमपास्तम् । विवक्षितविवेकेन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात । एवं फला-
द्युत्प्रेक्षाप्यूहनीया " [प्र०] ।

संकेतस्तु—" अत्र तमोगतत्वेन लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां व्यापनादिक्रिया
निमित्तं गम्यम् । व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमित्तमन्यदन्वेष्यं स्यात् । न च
विषयस्य गम्यत्वं युक्तम् । तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधातसूचितत्वात ।
यत्तु व्यापनाद्युत्प्रेक्षाविषयमत्रोचे तच्चिन्त्यम् " इति प्राह ।

ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ९ ॥

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ २७ ॥

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो, यावन्निश्चयान्तोऽपि
संदेहः स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥ २८ ॥

किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोद्भटेन ।

" भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिभानिर्मित एवालंकारो न तु
स्वारसिकः स्थाणुपुरुषादिविषयोऽपि । वैचित्र्याभावात् । अत्र संशयः

ससंदेह इति लक्षणम् । भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा अयमिति " [प्र०]

" राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे राजन् प्रतिभटाः शत्रवः त्वाम् आजौ संग्रामे समालोक्य इति एवं विधान् विकल्पान् संशयान् चिरं विदधति कुर्वन्ति । किंविधानित्याकाङ्क्षायामाह—अयं भूलोकगतः मार्तण्डः सूर्यः किम्, स प्रसिद्धः सूर्यः खलु सप्तभिः तुरगैः इतः युक्तः 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन सप्तभिरेव तुरगैरितः इत्यर्थः अयमसंख्यतुरगयुक्तत्वान्न सूर्य इति भावः । तर्हि कृशानुः अग्निः किम् एषः, स सर्वाः दिशः नियतं यथा स्यात्तथा न प्रसरति किंतु वाय्वभिमुखामेव दिशं प्रसरति। अयं तु सर्वदिक्प्रसरणान्नाग्निरिति भावः । तर्हि साक्षात् कृतान्तो यमः किम्, असौ सः महिषवहनः महिषारूढः । अयं तु कदाचिदपि महिषं नारोहतीत्यर्थः " [झ०] ।

" अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि तदाश्रयेपूक्तानि । न चायं व्यतिरेकालंकारः । तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात् । ननु भट्टोद्भटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भ एवायं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि । तत्किमस्यापि स एव पन्थाः । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ताविति विभजनात् । निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् । वैचित्र्यानुभवाच्च । यथा इन्दुरिति । " [प्र०] ।

" इन्दुरिति । नायिकां प्रति कस्यचिदुक्तिः । हे हरिणाक्षि एतत् (मुखम्) इन्दुः किम् । तर्हि कलङ्कः क । सरसिजं किम् । तर्हि अम्बु कुत्र गतम् । इति प्रथमं सन्दिग्धम् । परतः पश्चात् ललितसविलासवचनैः मुखमिति निश्चितम् " [उ०] । " तत्किं भट्टोद्भटेनायमुपेक्षितः । प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृग्वैचित्र्याभावादिति गृहाण " [प्र०] ।

इदमत्रावधेयम् । उद्भटेन निश्चयान्तसन्देहो न क्वापि प्रत्याख्यातः । उपेक्षित इति चेत्तर्हि भामहदण्डिवामनैरपि ।

तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ २९ ॥

भेदानुक्तौ यथा–अस्या इति । विक्रमोर्वशीये प्रथमेऽङ्के उर्वशीमुद्दिश्य पुरूरवस उक्तिरियम् । अस्या उर्वश्याः सर्गविधौ सृष्टौ यः प्रजापतिर्निर्माता अभूत् स कान्तिप्रदः चन्द्रः नु किम् । शृङ्गारैकरसः शृङ्गार एव प्रधानो रसो यस्य स मदनः स्वयं किम् । पुष्पाकरः वसन्तः मासः किम् । "इति प्रजापतिधर्मिकश्चन्द्रत्वादिरूपविरुद्धनानाभावकोटिकः संशयः" [उ०] वेदाभ्यासेन जडः कुण्ठितमतिः विषयेभ्यो व्यावृत्तं कौतूहलं औत्सुक्यं यस्य स पुराणो मुनिः ब्रह्मा इदं मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं प्रभवेत् समर्थः भवेत् ॥ "अत्र शङ्क्यमानस्य प्रजापत्यादेः कस्यापि न वैधर्म्यमुक्तम्" [प्र०] ।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् अनपह्नुतभेदयोः अभेदः ।

तद्रूपकमिति । " रूपयत्येकतां नयतीति रूपकम् " [सं०] । " अभेदोऽभेदारोपः । बीजं तु तत्रातिसाम्यम् " [प्र०] । " साम्यमात्र उपमा । अतिसाम्ये तु रूपकम् । सर्वथाऽतिसाम्ये पुनरप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती । इदं तत्त्वम्–भेदे ज्ञातेऽपि यत्राभेदप्रतीतिरिवाभेदप्रतीतिरभेदप्रतीतिरेव तत्र क्रमेणोपमारूपकातिशयोक्त्याद्या ज्ञेयाः" [सं०] । " अभेदश्चानपह्नुतभेदयोर्विवक्षित इति नापह्नुतावतिव्याप्तिः । तदेतद् द्विविधम्–सावयवं निरवयवं च । तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च । द्वितीयं तु शुद्धमात्रमिति । आद्ये विभागे लक्षणमाह " [प्र०] ।

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणाः यदा शब्दोपात्ताः, तदा समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम् । यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी–
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ ३० ॥

अत्र पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकराशंका न कार्या ।

" समस्तेति । आरोपिता आरोप्यमाणाः ते सर्वेऽपि यदारोपविषयश्च्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम् । समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्दप्रतिपाद्योऽत्रेति व्युत्पत्तेः । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वयस्थले नाव्याप्तिः । उदाहरणम्–ज्योत्स्नेति । " [प्र०] ॥

कवी रूपकमुखेन ज्योत्स्नां योगिनीत्वेन वर्णयति । इयम् रात्रिरेव कापालिकी योगिनी द्वीपात द्वीपान्तरं भ्रमति । कीदृशी ? ज्योत्स्ना एव भस्म तस्याः छुरणेन लेपनेन धवला । तारका एव अस्थीनि बिभ्रती धारयन्ती । अन्तर्धानस्य व्यसने कौतुके रसिका । चन्द्र एव मुद्राकपालं दीक्षासमयगृहीतोपकरणम् । तस्मिन् । लाञ्छनस्य छलेन व्याजेन न्यस्तं स्थापितं सिद्धाञ्जनस्य अन्तर्धानादिसाधनस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयन्ती । अत्र " रात्रिरेव कापालिकी योगिनीति प्रधानरूपकम् । एतन्निर्वाहकाण्यपराणि विशेषणानि " [चं०] ।

" अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाब्दम् । नन्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकबाधकाभावेन रूपकोपमयोः सन्देहात्सन्देहलक्षणसङ्करोचित्यादिति चेत् । (' एवं च कापालिकीव रात्रिः कापालिक्यभिन्नेति वा, ज्योत्स्ना भस्मेव ज्योत्स्नैव भस्मेति वा, अस्थ्यभिन्नास्तारकाः अस्थिसदृशास्तारका इत्यादिक्रमेण रूपकोपमयोः सन्देह इत्याशयः ' [उ०]) भवेदेवम् । यद्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं विशेषणं न स्यात् । तद्धि रूपकपरिग्रहे साधकम् । कापालिक्यां तत्संभवाद्रात्रावसंभवाच्च । उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यात् " [प्र०] ।

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः–इत्येकदेशविवर्तनात एकदेशविवर्ति । यथा—

जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम् ।
रणसंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥ २१ ॥

[यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।
रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥]

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्; मण्डलाग्रलतायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयते इति एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

" श्रौता इति । ते इत्यारोपिताः । तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः । केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयास्तदेकदेशविवर्ति । एकदेशे विशेषेण वर्तत इति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—जस्सेति " [प्र०] ।

" मण्डलाग्रलतां खड्गलताम् । करे कुर्वतो धारयतः । युद्धार्थं रतार्थं च । अन्तःपुरत्वारोपसामर्थ्याल्लताया नायिकात्वावगमात् । रसेन वीररसेन शृङ्गारेण च । संमुखी युयुत्सू रिरंसुश्च । पराङ्मुखी भवति भयाद्युद्धान्निवर्तते कोपात् प्रियसंगमाच्च " [चं०] ।

" अत्र रणेऽन्तःपुरत्वमारोप्यं शाब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यं न शाब्दम् । किं त्वन्तःपुरत्वारोपसामर्थ्यादेवावसीयते । अन्यथा तस्यापर्यवसानात् । अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति । साङ्गमिति । साङ्गं सावयवम् । एतत् । उक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः । साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः । एकस्मिन्रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । " [प्र०] ।

निरङ्गं तु शुद्धम्

" निरङ्गमिति । निरङ्गमद्वितीयम् । तच्छुद्धमेवेत्यर्थः " [प्र०] ।

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥३२॥

" कुरङ्गीति–यद्यस्माद्गीतध्वनिषु सत्सु अङ्गानि स्तिमितयति निश्चेष्टानि करोति । तथा श्रुतमपि कान्तस्योदन्तं वृत्तान्तं सखीं प्रति पुनः प्रश्नविषयं करोति । यस्माच्चानिद्रं नेत्रमुद्रणादिशून्यं यथा स्यात्तथा अन्तः स्वपिति । कान्तैकतानान्तःकरणतया विषयान्न गृह्णाति अहो इति संबोधने । हे सखि, तत्तस्मान्मनसिजः अस्या हृदि । उद्गतामितिशेषः । अभिनवां प्रेमरूपां लतिकां सेक्तुं प्रवृत्त इति वेद्मीत्यन्वयः । अभिनवेति सेकौचित्यसूचनम् " [चं०]। " अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वारोपः । " [प्र०] ।

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया ।
बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥ ३३ ॥

" अथ साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—माला त्विति । यथैकत्र बहूपमानयोगे मालोपमा तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः । यथा–सौन्दर्यस्येति " [प्र०] । " तरङ्गिणी नदी । सौन्दर्यस्य तरङ्गत्वस्यावगमेनोत्तरोत्तराविच्छेदलाभः हर्षोद्गमश्च योग्यस्थानलाभात् । कार्मणकर्म वशीकरणम् । नर्मरहसां (वचसां) क्रीडारहस्यानामुल्लासनाया जृम्भणस्य वासस्थानम् । वक्रोक्तीनां विद्या शिक्षाशास्त्रम् । विधेर्ब्रह्मणो निरवधिनिपुणतायाः साक्षात्कारः । सा प्रियेत्येकस्यां प्रियायां बहूनामारोपान्मालारूपकम् । पञ्चशिलीमुखः कामः " [चं०] ।

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

यथा—

"विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युत
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो,
साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥ ३४ ॥

अत्र, मानसमेव मानसम्, कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः, दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम्, समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः,—एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः । यद्यपि शब्दार्थालंकारोऽयमित्युक्तम्, वक्ष्यते च, तथाऽपि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्तः । एकदेशविवर्ति[1] हीदमन्यैरभिधीयते ।

" नियतेति । नियतस्य मुख्यस्यारोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायः कारणं यः परस्यामुख्यस्यारोपस्तत्परम्परितम् । रूपणानां कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजाताऽत्रेति योगादिति केचित् । वस्तुनस्तु, नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं विना यदारोपणं न संभवत्येवेति यावत् । एवंभूतः परस्यान्यस्य य आरोपः स तथा । एवं चैकरूपणानन्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा

---

1 According to the ग ms. of the Ānandāśrama edition of का. प्र. the reading is एकदेशवृत्ति हीदमन्यैरभिधीयते । This seems to be the correct reading as the word अन्यैः evidently refers to उद्भट who gives four varieties of रूपक—(1) समस्तवस्तुविषय, (2) एकदेशविवर्ति, (3) समस्तवस्तुविषय [मालारूपक] and (4) एकदेशवृत्ति. The last variety is defined as—एकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् which exactly tallies with the परम्परित type of मम्मट.

परम्परा संजाताऽत्रेति व्युत्पत्तेः। श्लिष्ट इत्यादि। तदेतद् द्विविधम्। उपाय-भूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थः। तत्राद्यं यथा—विद्वदिति" [प्र०]।—

" हे वरवीर प्रभो, त्वं वैरिञ्चं ब्राह्मं वत्सरशतं उच्चैः साम्राज्यं क्रिया इत्याख्यातपदम्। कीदृशः। विदुषां मानसमेव मानसं सरस्तत्र हंसरूपेति हंसत्वारोपे श्लेषबलान्मनसि सरोविशेषारोपस्य हेतुत्वात्परम्परितरूपकम्। एवमग्रेऽपि। वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचस्तेन दीप्तद्युते सूर्य। दुर्गाणामभार्गणमेव दुर्गाया मार्गणमन्वेषणं तेन नीललोहित शिव। समितां सङ्ग्रामाणां स्वीकार एव समिधां स्वीकारस्तेन वह्ने। सत्ये प्रीतिरेव सत्यां दक्षकन्यायामप्रीतिस्तद्विधाने कुशल एव दक्षप्रजापतिरूप। विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनस्तत्प्राग्भावः प्राक्सत्त्वमग्रजत्वं च तेन भीम भीषण भीमसेन चेति" [चं०]।

" अत्र विदुषां मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वारोपणम् तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविशेषयोः श्लेषवता मानसशब्देनैवाभिधानम्। ननु श्लेषस्य शब्दपरिवृत्त्यसहतया शब्दालंकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च। तथा च श्लेषपरम्परितमुभयालंकारो युज्यत इति तदवसर एव वक्तुमौचित्या-त्किमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत्। सत्यमेतत्। तथापि श्लेषापवादकं रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्ध्यनुरोधेनोक्तः। तथाप्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामार्थत्वम्। इदं हि तैरेकदेशविवर्तीत्युच्यते" [प्र०]।

भेदभाजि यथा—

> आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
> पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः।
> सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
> राजन्राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ ३५ ॥

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे सति एव भुजस्य आला-नत्वाद्यारोपो युज्यते।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।
स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥ ३६ ॥

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥३७॥

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयं यथा—"आलानमिति । जय एव कुञ्जरो हस्ती तस्यालानं बन्धनस्तम्भ इति । भुजे आलानत्वारोपे जये कुञ्जरत्वारोपो हेतुः । एवमग्रेऽपि । विपद्रूप-समुद्रस्य पाषाणसेतुः । तदुत्तारणक्षमत्वात् । करवालः खड्ग एव चण्डमहाः सूर्य-स्तस्य पूर्वाद्रिरुदयाचलः । लीला सुखस्वापस्तत्रोपधानं शिरोनिधानं तूलपटः । संग्राम एवामृतसागरः । वीराणां वैरिणां या वनितास्तासां वैधव्यदः" [चं०]।

"अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यकुञ्जरत्वाद्यारोपे सति भुजे आलानत्वा-द्यारोपो युज्यते । इदमुदाहृतभेदद्वयं परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमपि तद् द्रष्टव्यम् । तत्र श्लिष्टवाचके यथा" [प्र०] ।

"अलौकिकेति । अलौकिकस्य महस्योत्सवस्यालोको दर्शनं तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येनेति राजपक्षे । मुक्तामणिपक्षे तु—महालोको महादीप्तिः । सद्वंशो महाकुलमेव महावेणुस्तत्र मुक्तारत्नम् । वंशोद्भवमुक्ताया बहुमूल्यत्वाद्रत्न-त्वोक्तिः । भवान्कैर्न स्तूयते" [चं०] । "भेदभाजि यथा" [प्र०]—"निरवधीति । स प्रथम आद्यः कूर्ममूर्तिर्भवान् जयतीति विष्णुं प्रति भक्तोक्तिः । यस्य स्थितं स्थितिर्निरवधि कालपरिच्छेदशून्यम् । सर्वाधः स्थितत्वादाश्रयशून्यं च । अत एवानिवर्तितः कौतुकस्याश्चर्यस्य प्रपञ्चो विस्तारो येन तत् । कीदृशः कूर्ममूर्तिः । चतुर्दशलोकरूपा या वल्लिः (लता) तस्याः कन्दः (मूलम्)" [चं०] ।

"अत्र लोकशब्दाद्भिन्नेन वल्लिपदेनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारो-प्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । संभूयैव वैचित्र्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं मालारशनयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि रूपकं संभवति । यथा—" [प्र०] ।

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ ३८ ॥

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

" किसलयेति । मदनः कामिनां मनो जयति इत्यन्वयः । कैः तत्राह-किसलयेत्यादि लतानां पल्लवरूपः करैः । करकमलैर्मुखेन्दुभिरित्युभयत्रापि योषितामन्वयः । अत्र पूर्वमारोप्यमाणस्य करादेरुत्तरत्रारोपविषयत्वाद्रशनारूपकम् " [चं०] ।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उपमेयम् असत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते, सा तु अपह्नुतिः । उदाहरणम्—

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ३९ ॥

इत्थं वा—

बत सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन्रागिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम् ॥ ४० ॥

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः ।

सा अपह्नुतिः शाब्दी आर्थी चेति द्विधा । तत्राद्या यथा—"अवाप्त इति । परिणतरुचः पूर्णकान्तेः शशाङ्कस्य तत्त्वेन पराभिमतस्य वपुषि प्रागल्भ्यं प्रकटतां प्राप्तोऽयं कलङ्को नैव विलसतीत्यपह्नुतिः । तर्हि किं तत्राह—अमुष्य चन्द्रस्य विगलदमृतप्रवाहशीतले उरसि गाढं रतिश्रान्ता इयं रजनीरूपा रमणी शेत इति मन्ये [चं०] ।

"अत्र कलङ्को नैवायमिति शाब्दोऽपह्नवः । आर्थस्तु बह्वीभिर्भङ्गीभिरालोच्यते । तत्क्वचित्कपटार्थशब्दोपादानात् । यथा—" [प्र०] । "बतेति । बत खेदे । अस्मिन्मादृशे रागिलोके अनुरक्तजने कियदपरिमितमेतद्वैरम् । अस्तीति शेषः । पश्येति तथाहीत्यनन्तरं योज्यम् । उपवनेषु सहकारा आम्रास्तेपूद्भासिनो भृङ्गा भ्रमरास्तद्व्याजेन प्रतिबाणमनेन स्मरेण कालकूटमुट्टङ्कितं प्रकाशितम् । लापितमिति यावत् । " [चं०] । "अत्र च्छलशब्दबलान्न सभृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीयते" [प्र०] ।

एवं वा—

अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥ ४१ ॥

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः । एवमियं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्या ।

क्वचित्परिणामादिशब्दवशात् । यथा–अमुष्मिन्निति—" वेश्यामुद्दिश्य समृद्धं कामिनं प्रति दास्या उक्तिः" [उ०] । " शर्वेण हरेण प्लुष्टो दग्धः स्मरो लावण्यरूपामृतसरोवरभूते मृगदृशोऽस्मिन् महति जघनप्रदेशे नूनं निपतितः । यस्य कामास्याङ्गान्येवाङ्गारास्तेषां प्रशमस्य निर्वाणतायाः सूचिका इयं धूमस्य शिखा नाभिबिले रोमावलिमूर्तिः परिणमति । नेयं रोमावलिः किंतु धूमशिखैवेयं तदाकारेण परिणतेत्यर्थगम्याया अपह्नुतेः" [चं०] उदाहरणमिदम् ।

" अत्र धूमशिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशान्नेयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते । एवं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्यम् । यथा 'इदं ते केनोक्तं' इत्यादौ " [प्र०] ।

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः स श्लेषः ।

उदाहरणम्—

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः।
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं
बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ ४२ ॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

"श्लेष इति । परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थश्लेषः । यथा—उदयमिति" [प्र०] ।

"विभाकरनामा राजविशेषः सूर्यश्च । उदयमुदयाचलं समृद्धिं च । अयते प्राप्नोति । दिशां मालिन्यमन्धकारस्तत्तद्दिग्गतदुष्टसामन्ताद्युपद्रवश्च । दिग्गतजनानां दारिद्र्येण कुर्वेपतेत्यन्ये । निद्रया मुद्रा मुद्रणं चक्षुषः निद्रामुद्रा निद्रासदृशी अवस्था आलस्यरूपा च । निधनं नाशम् । क्रिया अग्निहोत्राद्याः पक्षद्वयेऽपि । स्वैराचारप्रवर्तनमभिसारादि विधिनिषेधातिक्रमश्च । तत्कर्तनं निवृत्तिं रचयति । हर्षातिशयाद्बतबतेति द्विरुक्तिः । तेजःपुञ्जो रश्मिसमूहः कान्तिसमूहश्च" [चं०] ।

"अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थानि 'उदयमयते' इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् । संयोगादीनामभावेनाभिधाया अनियन्त्रणाद् द्वयोरपि वाच्यत्वात्" [प्र०] ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात् समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं तीए स को वि उल्लासो ।
जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुब्बला णं सा ॥४३॥

[लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः ।
जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥]

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

" परोक्तिरिति । परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रग्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्व्युदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—लहिउणेति " [प्र०] ।

" समरपतितं स्वामिनमवेक्ष्य वीरपत्न्या उक्तिरियमिति सुधासागरकाराः । महेश्वरेण तु ' दुर्बलाणं सा ' इति संस्कृतं पठित्वा दैवाद् दुर्बलेन शत्रुणा जितं नृपतिं प्रति कस्यचिदुक्तिरियमित्युक्तम् । हे वीर तव बाहुस्पर्शं भुजसङ्गं लब्ध्वा अवाप्य यस्याः स कोऽपि अनिर्वचनीयः उल्लासो हर्षोत्फुल्लताभूत् सा जयलक्ष्मीः विजयश्रीः तव विरहे वियोगे सति न खलु उज्ज्वला ननु प्रत्युत दुर्बला जातेत्यर्थः " [ष्म०] ।

" अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति । श्लिष्टत्वं चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा 'विलिखति कुचौ' इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्याः—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्राकरणिकमुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच्च । यथा ' संप्राप्ते सकलाङ्ग '—इत्यादि । अत्र ह्यप्रकृतस्य भृङ्गस्य विशेषणसामर्थ्यात्प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः । तन्न युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्संग्रहात् । ' येनास्यभ्युदितेन ' इतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे तत्र समासोक्तिपदं श्लिष्टविशेषणत्वमात्रपरम् " [प्र०] ।

निदर्शना ।

अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् ।

उदाहरणम्—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ ४४ ॥

अत्र, उडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।

यथा वा--

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ ४५ ॥

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

" निदर्शनेति । यथाश्रुतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैका निदर्शना । दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा--अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराद्या यथा--क्व सूर्येति । अत्राहं सागरं तितीर्षुरस्मीत्यस्यासंबद्धार्थकतया उडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभवितमित्युपमायाःकल्पनम्। अन्त्या यथा-उदयतीति" [प्र.] ।

" माघे रैवतकवर्णनम् । वितता विस्तृता ऊर्ध्वा रश्मय एव रज्जवो यस्य तादृशे अहिमरुचौ सूर्ये उदयति सति हिमधाम्नि चन्द्रे चास्तं याति सति अयं रैवतकगिरिरुभयतो विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितस्य वारणेन्द्रस्य गजश्रेष्ठस्य लीलां शोभां वहतीत्यन्वयः । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रारोपो लीलासदृशीं लीलामित्युपमां गमयति । तत्र चन्द्रसूर्यघण्टयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावस्तत्समर्थनाय च रश्मिषु रज्जुत्वारोप इति बोध्यम् " [चं०] ।

" अत्रान्यलीलोद्वहनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रलीलासदृशीं लीलामित्युपमायां पर्यवसानम् । ' एवं च पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाक्षेपकः । इह तु पदार्थमात्रम् ' इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एषा मालारूपापि दृश्यते । " [प्र०] ।

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजंग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव
यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति ॥ ४६ ॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वस्वरूप–स्वकारणयोः संबन्धो यदवगम्यते, सा अपरा निदर्शना । यथा—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥ ४७ ॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च संबन्धः ख्याप्यते ॥

' यथा दोर्भ्यामिति ' [प्र०] हे देव राजन् यः कश्चिदपि पुरुषः ते तव गुणान् शौर्यौदार्यादीन् गदितुं वक्तुं उद्यमं उद्योगं आदधाति कुरुते स तरङ्गवतीनां नदीनां भुजङ्गं उपपतिं समुद्रमित्यर्थः दोर्भ्यां बाहुभ्यां तितीर्षति तर्तुमिच्छति तथा च हरिणाङ्कबिम्बं चन्द्रबिम्बं करे आदातुं ग्रहीतुं इच्छति । ' एवं च मेरुं पर्वतं लिलंघयिषति लङ्घयितुमिच्छति दोर्भ्यां सागरतरणादिवत् त्वद्गुणभाषणमशक्यमित्यनेकोपमाकल्पनात् मालारूपेयं निदर्शना ' [चं०] ।

" स्वस्वेति । यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूपः ख्याप्यते साऽपरा निदर्शना । यथा—उन्नतमिति " [प्र०] । " दृषत्कणः पाषाणकणः । चारुणा मन्देनापि मारुतेन धुतः कम्पितोऽधः पतति । किं कुर्वन् । यो लघुः स उन्नतं पदमवाप्य हेलयैव (लीलयैव) पतेदिति ब्रुवन् स्वदृष्टान्तेन कथयन् उन्नतं पदमुत्कर्षः उच्चस्थलं च । लघुरल्पबुद्धिः अल्पपरिमाणश्च । पतनमुत्कर्षहानिः अधः संयोगश्च " [चं०] ।

" अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथा संबन्धः पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा च लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुर्यथा दृषत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्निदर्शनात्वमिति " [प्र०] ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥१२॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥१३॥

तदन्यस्य कारणादेः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥४८॥

अत्र-प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥४९॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गताः—इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम्—

"अप्रस्तुतेति । प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः । एतच्चालंकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—कार्ये इति । सेत्यनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—याता इति" [प्र०] । हे सुन्दरि । "याताः प्रस्थिताः किं पुनर्न मिलन्ति, अपि तु मिलन्त्येवेति काकुः । मत्कृते मदर्थं (त्वया पुनः चिन्ता नो कार्या । त्वं नितरामत्यर्थं कृशासि दुर्बलासि, एवं मयि सबाष्पे साश्रुणि कथयति सति) । अतिकार्श्यदर्शनादनिष्टशङ्कया सबाष्पत्वम् । मदीया गमनानिच्छा ज्ञातेति लज्जया मन्थरा स्तब्धा तारका कनीनिका यस्य तेन । तथा निपतत् पीतमशकुनभयात्

संहृतमश्रु येन तादृशेन चक्षुषा (मां दृष्ट्वा)। हसितेनेति । एवं किलास्याभिप्रायो यदियं मद्विरहेऽपि प्राणान् धारयिष्यतीति प्रहासरूपणेत्यर्थः। भाविन्यावश्यके मरणे उत्साहः स च वियोगदुःखशान्तिवाञ्छयेति ज्ञेयम्। इयं च प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये प्रस्तुते कारणोक्तिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा" [चं०]। अमरुशतके "प्रस्थानात् किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम्। किं शब्दः प्रश्नार्थक इति न कारणप्रस्तावः" [प्र०]। यत्त्वर्जुनवर्मदेवैरस्य पद्यस्य टीकायामिदमुत्तरालङ्कारोदाहरणमित्युक्तं तदुद्योते नागेशभट्टैरित्थं प्रत्याख्यातम्–" अत एवोत्तरेण प्रश्नोन्नयनेऽपि नोत्तरालङ्कारः। तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात्। अन्ये द्वयोः समावेशमिच्छन्ति।"

एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥५०॥

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः।

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा–राजन्निति। राजानं प्रति कवेरुक्तिः "राज्ञः शत्रुभूतस्य शुकस्तवारिभवने शून्यायां वलभौ भित्तौ चित्रस्थान् अवलोक्यैकैकं प्रतीत्थमाभाषते इत्यन्वयः। कीदृक्। तत्राह—(हे राजन्! प्रसुता मां न पाठयति। देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः)। कुब्जे इति तादृश्या भोजिकाया संबोधनम्। (मां भोजय)। कुमारसहितैः सचिवैरद्यापि किं न भुज्यते इति काकुः [चं०]। "अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः प्रपलाय्य गता इति शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम्। सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—एतदिति" [प्र.]। भल्लटकविकृते भल्लटशतके कस्यचिन्मूर्खस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदाकर्ण्य विस्मयेन भाषमाणं कंचित्प्रति कस्यचिदुक्तिः। मुखात्प्रतारकस्य कस्यचिन्मुखादपगतं शृण्वन् स जडः (मूर्खः कमलिनीपत्रे स्थितं वारिणः कणं बिन्दुं) यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त एतत्तस्य

कियत्। यतोऽस्मादपि अधिकं किंचिज्जडत्वबोधकत्वमस्ति तदाह। अङ्गुल्यग्रेति। शनैरादीयमानेऽपि अङ्गुल्यग्रस्य लघुक्रियया अल्पचालनेन प्रविलायिनि अङ्गुलावेव लग्ने (सति मम मुक्तामणिः कुत्रोड्डीय गत इत्यनुदिनमन्तः शोकेन न निद्राति, नेत्रमीलनेऽपि चिन्तां न त्यजतीति भावः) " [उ०]। " अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषस्य ममत्वविशेषोऽभिहितः " [प्र०]।

सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं
करोति वैरप्रतियातनेन यः।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्
सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः॥ ५१ ॥

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तत् त्वमेव श्लाघ्यः–इति विशेषे प्रकृते सामान्यमुदितम्।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः। क्रमेणोदाहरणम्–

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने नमहानपि स्यात्।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन॥ ५२ ॥

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्तिं रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे॥ ५३ ॥

विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—सुहृदिति। " श्रीकृष्णेन नरकासुरे हते तत्सुहृदं (शाल्वं) प्रति तन्मन्त्रिण इयमुक्तिः " [चं०]। यः

वैरप्रतिघातनेन वैरप्रतिक्रियया सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं मित्रपत्नीनामश्रुप्रोञ्छनं करोति, स एव पूज्यः, स पुमान्, स नीतिमान्, तस्य सुजीवितं सुष्ठु जीवितं, स श्रियो लक्ष्म्याः भाजनं पात्रम्।

" अत्र श्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम्। तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः। विशेषणविशेष्यवाचिना सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात्। आद्यो यथा—पुंस्त्वादिति " [प्र०]। भल्लटशतके ७९ पद्यमिदमिति वामनाचार्यः। " पुरुषोत्तमेन विष्णुना दैत्यमोहने स्त्रीरूपतापत्त्या वाराहमूर्त्या पातालप्रवेशरूपाधोगमनेन बलिप्रणयने प्रार्थने वामनताप्राप्त्या च भुवनरक्षणादेवंप्रकारेणापि विश्वोद्धरणं कर्तव्यमिति दिङ्मार्गः प्रकटित इत्यप्रस्तुतस्योपमानभूतस्य विष्णोरभिधानात्तुल्यप्रकृतपुरुषश्रेष्ठप्रतीतिः। तत्र च पुंस्त्वात्प्रचलनं पुरुषार्थहानिः। अधोयानं स्वपदभ्रंशः। असहत्वं गौरवहानिः। विश्वं सर्वजनमित्यर्थो बोध्यः " [चं०]।

" अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुषप्रतिपत्तिः। न च श्लेष एवायम्। 'अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसी' इति न्यायात्प्राग्विष्णूपस्थितौ सत्पुरुषस्याक्षेपेणैवोपस्थितेः। श्लेषसत्वेऽप्यप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात्। द्वितीयो यथा–येनेति "[प्र०]।

" क्षीणधनः कश्चित् उपजीवनार्थमपकारिणं सधनमनुसरन् केनचिदुपालभ्यते। येनाभ्युदितेन क्लांतिं गमितोऽसीति संबंधः। उदितेनैव न त्वपकृतेनापि। क्लांतिस्तेजोहीनता ग्लानिश्च। प्रतिकर्तुं प्रत्यपकर्तुम्। पादः पदं रश्मिश्च। क्षीणेन धनहीनेन कलाहीनेन च। मनागीषदपि किं न लज्जसे इत्यर्थः। अस्त्वेवं लज्जाशून्यत्वमप्यस्तु। जडधामता हिमाधारता मूढता च। विस्फूर्जसे सगर्वमुदेषि। अमायां सूर्येण सह संगत्य ततस्तेजोग्रहणं चंद्रस्येत्यागमसिद्धं पादग्रहणम्। अत्र श्लिष्टविशेषणमात्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधननिर्धनवृत्तान्ताक्षेपः "

[उ०]। " अत्र विशेष्यवाचि चन्द्रपदं न श्लिष्टम् " [प्र०]।

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ।। ५४ ।।

इयं च काचित् वाच्ये प्रतियमानार्थानध्यारोपेणैव भवति । यथा—

अब्धेरम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ।। ५५ ।।

तृतीयो यथा—आदायेति । अनेन दुरर्णवेन दुष्टसमुद्रेण परितः सर्वतः सरितां नदीनां मुखेभ्यः वारि आदाय तावत् किं अर्जितं किं कृतम् । न किमपीत्यर्थः । तथाहि—क्षारीकृतं. वडवादहने वडवाग्नौ हुतं च, तथा पातालमेव कुक्षिकुहरं तस्मिन् विनिवेशितं विक्षिप्तं च । " अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासत्पुरुषाक्षेपः " [प्र०] । " अत्र ग्रासकल्पं परधनमपहृत्य विफलव्ययकर्तरि दुरीश्वरे प्रकृते तत्सदृशस्याप्रकृतस्यार्णवस्य कथनम् " [उ]। " यथा वा मम—

कौटिल्यं नयने निवारयतरां शीघ्रां गतिं शीलय
व्यक्तार्थां कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्धत्यमायोजय ।
कुग्रामप्रमदाविलासरसिकः कांतस्त्वयाऽऽसादितो
नायं नन्दिनि नागरीजनसमाचारैःसमाकृष्यते ।। "

कौटिल्यमिति । (नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । ' नन्दिनि ' इति नायिकायाः सम्बोधनम् । कौटिल्यम् । वक्रताम् । निवारयतराम् । अतिशयेन निवारय । शीलय । अभ्यस्य । अभ्यासं विना स्वाभाविकमन्दगमनस्यानिवर्तनात् । भारतीम् । वाचम् । विहसिते । मधुरस्वरसहितहासे । नागरीजनानां समाचाराः व्यवहाराः नेत्रकौटिल्य-मन्दगमन-अस्पष्टार्थभाषण—अनौद्धत्यरूपाः

तैः । न समाकृष्यते न वशीक्रियते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र दुष्प्रभुसत्कविवृत्तान्ताक्षेपः " [उ०]

" इयं च त्रिधा—क्वचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । क्वचित्प्रतीयमानार्थाध्यारोपेण । क्वचित्त्वंशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् ।

तत्राद्या यथा—अब्धेरिति "[प्र०] अर्णो जलं तेन स्थगितः तिरस्कृतो भुवनस्य भूमेराभोगः विस्तारः तस्य पातालरूपः कुक्षिर्येन तस्य अब्धेः समुद्रस्य । पोतःसमुद्रयानं उपायो येषां तादृशाः समुद्रवणिजःलङ्घने उल्लङ्घनेऽपि क्रमन्ते उत्सहन्ते । आहो इति खेदार्थेऽव्ययम् । यदि दैवात् एष रिक्तः जलशून्यः भवेत् तदा—अवटः गर्तः । कुहरं तस्यैव गम्भीरप्रदेशः । तदवलोकनेऽपि को नाम कथमपि कल्पः समर्थः स्यात् । " अत्र पुरुषेऽप्येतेऽर्था अबाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोपः " [प्र०] ।

" अत्रोपमर्दनशीलस्य दुष्प्रभोः पूर्णतैव वरम्, न रिक्तता, अत्यन्तोपमर्दनापत्तेरिति व्यंग्यं गुणीभूतमेव । अत्र समुद्रेऽपीति पाठः । ध्वनित्वं तु नात्र । इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्यवसानात्तेन स्वस्यौचित्यसिद्धये व्यंग्यार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन वाच्यसिध्यंगत्वात् " [उ०] ।

क्वचिदध्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ५६ ॥

क्वचिदंशेष्वध्यारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसा-
वन्तः शून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः ॥ ५७ ॥

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्य असेवने न हेतुः, कर्ण-चापलं तु हेतुः मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

द्वितीया यथा—कस्त्वमिति । शाखोटकं प्रति कस्यचित् प्रश्नः " शाखोटको हि श्मशानाग्निज्वालालीढलतापल्लवादिस्तरुविशेषः । तस्य कथयामीत्यादिप्रत्युक्तिः। अनेन पदेनेदमाह—अकथनीयमेतत्। श्रूयमाणं हि निर्वेदाय भवति । तथापि तु यदि निर्बन्धस्तत्कथयामि । वैराग्यादिति। काका दैवहतकमित्यादिना सूचितं ते वैराग्यमिति यावत् । साधु विदितमित्युत्तरम् । कस्मादिति वैराग्ये हेतुप्रश्नः। इदं कथ्यत इत्यादि सनिर्वेदस्मरणोपक्रमं कथं कथमपि निरूपणीयतयोत्तरम् । वामेनेति । अनुचितेन कुलादिनोपलक्षित इत्यर्थः। वट इति छायामात्रकरणादेव फलदानादिशून्यादुद्धुरकंधर इत्यर्थः" [लो०] । " नहि वृक्षविशेषेणसहोक्तिप्रत्युक्ती संभवत इत्यविवक्षिताभिधेयेनैवानेन श्लोकेन समृद्धासत्पुरुषसमीपवर्तिनो निर्धनस्य कस्यचिन्मनस्विनः परिदेवितं तात्पर्येण वाक्यार्थीकृतमिति प्रतीयते" (ध्वन्यालोकः, ३,पृ.२१९)

तृतीया यथा–सोऽपूर्व इति । भल्लटकविकृते भल्लटशतके १८ पद्यमिदम् । हे भ्रमर (यस्य वारणस्य) सोऽपूर्वः रसनाविपर्ययोऽग्निशापात् करिणां जिह्वापरिवृत्तिः, अन्यत्र पूर्वविपरीताभिधानम् । तस्य विधिः प्रकारः । तत् कर्णयोश्चापलं निरन्तरचालनं परवचनप्रतार्यत्वं च । मदः करिणां प्रसिद्धो गर्वश्च तेन विस्मृता स्वपरयोर्दिग् मार्गः आप्तानाप्तविभागश्च तादृशी दृष्टिः । भूयसोक्तेन बहुनोक्तेन वा किम् । न किमपि फलमित्यर्थः। एतत् सर्वं विस्मृतवानस्मि यत् यस्मात् कारणात् असौ वारणोगजः, वारकश्च । अन्तर्मध्ये शून्यः सरन्ध्रो धनरहितश्च ' करः शुण्डा हस्तश्च यस्य सोऽद्यापि निषेव्यते । हे भ्रातः एष कस्ते ग्रहः आग्रहः । "अत्राप्रस्तुतयोर्गजभ्रमरयोरभिधानेन तुल्ययोः प्रस्तुतयोः सेव्यसेवकयोर्निवारकानुगतयोः पुरुषयोः श्लेषेणाक्षेप इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । इयं हि कर्णचापलांशे वाच्ययोर्गजभ्रमरयोः सेव्यसेवकपुरुषरूपप्रतीयमानार्थानध्यारोपेण तदन्यत्र तु रसनाविपर्ययादिरूपांशत्रये तयोस्तदध्यारोपेणैव च भवतीति बोध्यम् । " [झ०] ।

" अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न तद्धेतवः । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति

तदंशे प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षा । कर्णचापलं तु भ्रमरस्यासेवने हेतुरेवेति तदंशे नाध्यारोप इति " [प्र०] ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ५८ ॥

" निगीर्येति । प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं दृढीयसी बुद्धिः सैकाऽतिशयोक्तिः । यच्च तदेव वस्त्वन्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनाध्यवसीयते सा द्वितीया । यच्च चेच्छब्देन यदिशब्देन वा यद्यर्थोक्तौ कल्पनमर्थादसंभविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यश्च कारणकार्ययोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं कारणस्य शीघ्रकारिताप्रतीयते सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तयः । तत्राद्या यथा—कमलमिति " [प्र०] । " प्रेयसीं दृष्ट्वा तत्सखीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अनम्भसि अनुदके देशे कमलं कान्तावक्त्ररूपं पद्मम् । तस्मिन् कमले च कुवलये नेत्रद्वयरूपं नीलोत्पलद्वयम् । तानि कमलं कुवलयद्वयं चेति त्रीण्यपि कनकलतिकायां कान्तातनुरूपायां सुवर्णलतायाम् । सा च कनकलतिका सुकुमारा मृद्वी चासौ सुभगा सुन्दरी चेति उत्पातपरंपरा अद्भुतमाला केयमित्यर्थः " [झ०] ।

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा यथा—

अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होई ॥ ५९ ॥

(अन्यत्सौकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥)

'यद्यर्थस्य' यदिशब्देनचेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात् असंभविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ ६० ॥

"अत्र मुखादि कमलादित्वेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—
कलशे परमहास्त्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।
विस्फूर्ति च शैवलवल्ली शिव शिव कुसुमेषुसर्गसौभाग्यम् ॥ [प्र०]

कलश इति । अत्र कलशत्वेन स्तनयोरध्यवसानं, तिमिरसंघत्वेन केशपाशस्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, वल्लीत्वेन रोमावल्या इति ज्ञेयम् " [प्रभा] । द्वितीया यथा—अण्णमिति

"सुकुमारशब्दस्य लडहादेशः । (वर्तते जीवतीति) वर्तनं शरीरम् । छाया कांतिः । श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता (शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । सर्वावयवशोभाढ्या सा श्यामा परिकीर्तिता ।) सामान्यप्रजापतेः सर्वसाधारणप्रजापतेः । रेखा निर्मितिः । (आर्या जघनविपुला ।) अत्रान्यदेव सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्याः सौंदर्यं सौंदर्यांतरादतिशयः प्रतीयते " [उ०] ।

तृतीया यथा—राकायामिति । अमृतांशोश्चन्द्रस्य वपुः शरीरं, राकायां पूर्णचन्द्रायां पूर्णिमायां अकलङ्कं चेत् यदि स्यात्, तदा तस्याः नायिकायाः मुखं साम्यमेव पराभवोऽपकर्षः तं प्राप्नुयात् । "निरुपमस्योपमानसंभव एव पराभवः । पूर्वार्धे पूर्णेन्दौ कलंकाभावस्यासंबंधे संबंधः कल्पितः । उत्तरार्धे साम्यसंबंधसंभवेऽपि तदसंबंधः पराभवपदेन सूचितः । एवं चासंबंधे संबंध इति द्विविधेयम् " [उ०] । रुद्रटस्तु इमां उत्पाद्योपमामाह [८. १५-१६] । दण्डिमते चेयमद्भुतोपमा [२. २४] ।

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥ ६१

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च कथितपदत्वस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वान् शब्दभेदेन यत् उपादीयते, सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा । यथा—

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ६२ ॥

✓चतुर्थी यथा–हृदयमिति । दामोदरगुप्तकृते कुट्टनीमते ९६ पद्यमिदम् । यत्तु बहुभिः टीकाकारैः मालतीमाधवस्थमिदं इत्युक्तं तदसत्, पद्यस्यास्य तत्रानुपलम्भात् ।

कुसुमान्येव चापो बाणाश्च यस्य तेन मदनेन मालत्याः मालतीनाम्न्या नायिकायाः हृदयं आदौ पूर्वं अधिष्ठितम् । चरमं पश्चात् । लोचनविषयं नेत्रगोचरताम् । भजता प्राप्नुवता । दृष्टेनेति यावत् । त्वया आक्रांतम् । आर्या छन्दः । अत्र कारणस्य कांताधिष्ठानस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कंदर्पाधिष्ठानस्य प्रथममुक्तिः अन्त्यं यथा । 'सममेव समाक्रांतं द्वयं द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलं च महीभृताम् , .' (र. ४. ४) इत्यत्र सममेव न तु पूर्वापरभावेनेति प्रतीतेः । सिंहासनाक्रमणं कारणम् । महीभृन्मण्डलाक्रमणं कार्यम्" [उ०]

"**प्रतिवस्तूपमेति**' एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन । अभिन्नस्य पदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा । वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र 'द्विः' 'द्वये' इत्यनेकोपलक्षके । मालानुरोधात् । सा च द्विधा–अमालारूपा मालारूपा च" [प्र०]

तत्राद्या यथा–देवीति वामनकाव्यालंकारसूत्र–वृत्तावुदाहृतं पद्यमिदम् (४-३-२) राजानं प्रति देवीसख्या उक्तिः । देवीभावं देवीत्वम् । 'देवी

कृताभिषेकायाम्' इत्यमरः । गमिता प्रापिता । एषा मे सखी । परिवारपदं साधारणकलत्रस्थानं कथं भजति, प्राप्नोतु इत्यर्थः । दैवतरूपेण अङ्कितं चिह्नितं, उल्लिखितदैवाकारं, स्वर्णादिघटितप्रतिमेत्यर्थः । रत्नं, परिभोगो भूषाद्यर्थमुपादानं, तस्य योग्यं न । "अत्र परिवारपदत्वं साधारणो धर्मः परिभोगयोग्यमिति पर्यायेण भिन्नशब्देनोक्तः । परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरेकार्थत्वात्" [सं०] । "अत्र द्वयोर्वाक्यार्थयोरनौचित्यरूप एक एव साधारणधर्मः 'कथं' 'न खलु' इति भिन्नशब्दोपात्त इति प्रतिवस्तूपमालंकारः" [चं०] ।

"अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणत्वमित्येके । 'कथं भजति' 'न खलु' इत्यनयोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे" [प्र०]

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ ६३ ॥

इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, दृष्टोऽन्तः निश्चयो यत्र स दृष्टांतः ।

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥ ६४ ॥

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥ ६५ ॥

अन्त्या यथा-यदीति । "प्रकृतिरेवेति इदमेकं प्रकृतम् । शेषं त्वत्रोपमानभूतम् [सं० । "अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम् । चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि" [प्र०]

"दृष्टान्त इति । अत्र पुनः शब्दः पूर्वस्माद्विशेषकः । विशेषश्च बिंबप्रतिबिम्बभाव एव । सर्वेषामिति । न तु प्रतिवस्तूपमायामिव साधारणधर्मस्यैव द्विःप्रयोगः किंतूपमेयादेरपि । विशेषस्य सामन्येन समर्थने त्वर्थान्तरन्यासः" [सं०] ।

" एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिबिम्बनं दृष्टान्तः। दृष्टोऽन्तो निश्चय उपमाननिर्वाहकोऽत्रालंकारे इति व्युत्पत्तेः। स च द्विधा—साधर्म्यवैधर्म्यरूपाभ्याम्। तत्र साधर्म्येण यथा-त्वयीति " [प्र०]। रुद्रटालङ्कारे पद्यमिदम् (८. ९५) नायिकासख्याः नायकं प्रति उक्तिरियम्। मनोभवज्वलितं कामप्रदीप्तं तस्याः मनः त्वयि दृष्ट एव निर्वाति, प्रसन्नं भवति। हिमांशोश्चन्द्रस्य आलोके दर्शने हि कुमुद्वत्याः कुसुमं विकसति। " यथा कुमुदिन्याश्चन्द्रालोके तद्गुणपक्षपातित्वेन कुमुदं विकसति तथा त्वद्दर्शने गुणपक्षपातात्तस्या मन इति सर्वप्रतिबिम्बनम् " [सं०]। " अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः " [प्र०]।

वैधर्म्येण यथा-तवेति। हे राजन्, साहसकर्मणा शर्म सुखं यस्य तस्य तव आहवे युद्धे कृपाणान्तिकं खड्गसमीपं करं आनिनीषतो नेतुमिच्छतो न नु नीतवतः। परेषां शत्रूणां भटाःयोद्धारः विशरारुतां नश्वरतां अगुः प्रापुः। हि यतः अवाते निर्वातदेशे पांसवः रजांसि स्थिरतां दधति धारयन्ति। "अत्र ' वाते तु पांसवः स्थिरतां न दधति ' इत्येवंरूपे वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम्। अत्र पांसुभटयोः पलायनास्थिरत्वयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः " (झ०)।

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् अर्थात् उपमानोपमेयानाम्, धर्मः क्रियादिः, एकवारमेव यत् उपादीयते, तत् एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात् दीपकम्। यथा—

किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केसराइं सीहाणं।
कुलबालिआणं थणआ कुत्तो छिप्पन्ति असुआणम् ॥ ६६ ॥

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम्। यथा—

स्विद्यति कूणति वेल्लति विवलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ ६७ ॥

सकृदिति—

प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीपसाम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थः " [प्र०]

" एकस्थस्यैवेति । अयं भावः एकत्र स्थितः क्रियादि. समानो धर्मः प्रसङ्गेनान्यत्रोपकरोतीति दीपसाम्याद्दीपकम् । अत्र प्रकृताप्रकृतत्वयोर्वास्तवत्वादर्थानामौपम्यं सत्यम् । परं गम्यं, न श्रौतम् । अतो नोपमा " [मं०] । आद्यं यथा—कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केशराश्च सिंहानाम् ।

कुलपालिकानां च स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥

" अत्र छिप्यन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः " [प्र०] " अन्येषां तूपमानत्वम् । अत्र तत्तदुपमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः । अत्र क्रिया साधारणधर्मः । गुणो यथा—' श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः । भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलपङ्क्तिभिः ॥ " इति [उ०] ।

अन्त्यं यथा—" स्विद्यतीति । नवोढा वधूः शयने तल्पे स्वेदं भजते, कूणति संकोचमालम्बते । सवितर्कं वीक्षत इति चण्डीदासः । वेल्लति परिवृत्य शेते । विचलति विशेषतश्चञ्चला भवति । निमिषति निद्राव्याजेन नेत्रे मुद्रयति । अन्तर्नन्दति हृष्यति । नवोढात्वेन बाह्यतो हर्षाप्रकाशनात् । अतएव चुम्बितुमिच्छति, न तु चुम्बतीत्यनेकासु क्रियासु वधूरूपकर्तृकारकस्य सकृद्वृत्तिः " [च०] । यत्तु—' किं च दीपकतुल्ययोगित्वादौ गम्यमानमौपम्यं जीवातुरिति सर्वेषां संमतम् । न चात्र स्वेदनकूणनादीनामेककारकान्वितानामप्यौपम्यं कविसंरम्भगोचरः ' इति वदता रसगङ्गाधरकारेण (पृ० ३२५) अस्योदाहरणस्यासंगतिर्दर्शिता, तत्रेदमवधेयं यन्मम्मटेन द्वितीये दीपके न कुत्रापि औपम्यस्य निर्देशः कृतः । औपम्ये सति तु इयं तुल्ययोगिता स्यात् ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तन् मालादीपकम् ।

यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ ९८ ॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरोत्कर्षत्वे मालादीपकम् । उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वोत्कर्षत्वे तु एकावली । "सङ्ग्रामेति । खण्डप्रशस्तौ पद्यमिदम् । सङ्ग्राम एवाङ्गणं निर्भयसंचारात् । आगतेन भवता चापे समारोपिते सति । । देवेति संबोधनम् येन येन सहसा झटिति यद्यत्समासादितं प्राप्तं तदाकर्णयेति संबंधः । केन किमित्याकाङ्क्षायामुत्तरार्धम् " [चं०] ।

कोदण्डेन धनुषा शराःसमासादिताः, शरैः शत्रुशिरः समासादितं, शत्रुमूर्ध्ना च पतता भूमण्डलं समासादितं, भूवलयेन च त्वं स्वामित्वेन समासादितः, भवता च अतुला कीर्तिः समासादिता, कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितम् । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्वं शिरसश्चोत्तमस्वामिलाभरूपभूमण्डलोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन कीर्तिमासादयता नृपोपकारकरणं नृपेण च कीर्तेर्लोकत्रयव्यापनाख्योपकारजननमित्यवगन्तव्यम् " [प्रभा] । रसगङ्गाधरकारस्तु उदाहरणमिदं दूषयन् पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरोत्कर्षत्वेऽपि एकावल्या एवभेदं पश्यति । " एवं च दीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य (मालादीपकस्य) लक्षणाद्दीपकविशेषोऽयमिति न भ्रमितव्यम् । तस्य सादृश्यगर्भतायाः सकलालङ्कारिकसिद्धत्वात् । इह च श्रृङ्खलावयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारं दीपकतावाचं श्रद्धीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । " (पृ. ४६४)

" मालोपमादीनां बहूपमानसंबन्धान्नापरो विशेष इति न ते लक्षिताः । इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति " [प्र०] ।

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । क्रमेणोदाहरणम्—

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ६९ ॥
कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ७० ॥

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

नियतानामिति । नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तरं 'यदुपादीयते' इति शेषः । सकृत्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्वं भिन्नः धर्मा एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसंगः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—" [प्र०] ।

पाण्डिति । "हे सखि, तव पाण्डुक्षामं वदनं सरसमश्रुरससहितं स्निग्धं च हृदयं अलसमालस्ययुक्तं वपुश्च हृदन्तः हृदयमध्ये नितान्तमत्यर्थं क्षेत्रियरोगमावेदयतीत्यन्वयः" [चं०] । "क्षेत्रियरोगो राजयक्ष्मा अन्यस्मिन्क्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्यः । पक्षे नृपपतिविषयोऽनुरागः" [सं०] ।

"अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनाख्यो धर्म उपात्तः । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—[प्र०] ।

"कुमुदेति । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । हे कान्ते ललितविलासजुषोः मनोहरकटाक्षादिचेष्टाभाजोः तव दृशोः नेत्रयोः पुरः अग्रे कुमुदानि श्वेतकमलानि, कमलानि (अर्थात्) रक्तकमलानि नीलनीरजानि नीलकमलानि च तेषां आलिः पङ्क्तिःका कः पदार्थः न मनागपि शोभते इत्यर्थः । अत्र प्रसादे कुमुदसाम्यं माने रक्तकमलसाम्यं प्रकृतदशायां नीलनीरजसाम्यमिति बोध्यम् । किं च तव आननस्य पुरः अमृतं पीयूषं अमृतरश्मिश्चन्द्रः अम्बुजन्म पद्मं च एकपदे युगपदेव प्रतिहतं निर्जितमित्यर्थः" [झ०] ॥ "अत्र कामिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्धेकापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेप उत्तरार्धे प्रतिहतत्वं चोपात्तम्" [प्र०]

उपमानादिति । यत्र उपमेयस्य उपमानात् व्यतिरेकः, विशेषणातिरेक आधिक्यम् । स एव व्यतिरेक एव । पुरातनैरालङ्कारिकैस्तु उपमेयादुपमानस्य

उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्ये व्यतिरेकः स्वीकृतः। तथा चाहोद्भटः—"विशेषापादनं यत्स्यादुपमानोपमेययोः" (२. ६)। व्याख्यातमिदं चेन्दुराजेन—"उपमानोपमेययोः परस्परं यत्र विशेषः ख्याप्यते स व्यतिरेकः । तत्र ह्युपमानादुपमेयस्योपमेयादुपमानस्य वा केनचिद्विशेषेणातिरेक आधिक्यं तस्माद्व्यतिरेकः । " रुद्रटरुय्यकावपि उपमानस्योपमेयादाधिक्येऽपि व्यतिरेकं आहतुः। उभाभ्यां च'क्षीणः क्षीणोऽपि' इत्यादिपद्यमुदाहृतम् । तदेतद् ग्रन्थकृत् खण्डयति।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नित्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥ ७१ ॥

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत् केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम्। अत्र यौवनगतास्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

"कश्चित्तु —'यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथमन्यथा—क्षीण इत्यादिसंग्रहः । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उत्कर्षः । क्षयेऽपि पुनर्वृद्धेः' इत्याह । तन्न युक्तम् । अस्थैर्ये हि तस्योपमानता तदाधिक्यं चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः" [प्र०] । "अस्थैर्ये हीति । अयं भावः । न ह्यत्र चंद्रयौवनयोः सादृश्यम् । किं तु तत्क्षययोः । तत्र चन्द्रक्षयस्य वृद्धिबाध्यतया न्यूनत्वम्। यौवनक्षयस्य त्वबाध्यतयाधिक्यम्। मानप्रसादनानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वात् इति। अस्थैर्यं क्षयः । एवं ह्यत्र वाक्यार्थः । चंद्रो हि पुनःपुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहात्म्यशाली। इदं पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरंतरायैर्विदग्धया भवत्या मुधा गमयितुं न सांप्रतमिति । अन्यथा 'किमिति अस्य कदर्यस्य यौवनस्य कृते मया मानाद्विरंस्यते यातु नाम यौवनम्' इति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टतापत्तेः । प्रियहितकारिण्या दूत्या हीदं वचनम्। एतेन 'रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायांति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि । कांतापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥' इत्यत्रोपमेयन्यूनतापर्यवसायी व्यतिरेक इत्यपास्तम्। सशोकत्वेन तद्गम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिर्गुणाधिक्यस्यैव सत्त्वात्। न च न्यूनत्वपदेनापकर्षो विवक्षितः। स च शोकस्य स्वरूपेणापकृष्टत्वादस्त्येव।

वाच्यार्थबोधकालिकोत्कर्षापकर्षयोरेव तदलंकाररूपत्वादिति वाच्यम् । प्रकृत-वाक्यार्थानुगुणधर्मवत्त्वस्यैवात्राधिक्यपदार्थत्वात् । ' परमचेतनत्वमेव सम्यक् न पुनः प्रियावियोगादिजन्यशोकास्पदं चैतन्यादि ' इति पर्यवसानेन तस्य प्रकृतवाक्यार्थभूतविरहानुगुणत्वात् । अत एव प्रियावियोगाद्यपि तुल्यमित्यर्थकमावयोः सर्वं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेनोपमालंकार-दूरीकरणमेवात्र चमत्कारि । रसाद्यनुकूलतया कुतश्चिदंगात् भूषणापसरणमिव रसानुसारेण क्वचिदलंकारवियोगोऽपि शोभावह इति ध्वनिकृदुक्तमपास्तम्। एवं ' हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूत्यपथः सितीकृतः ' (नैषध ९. १२३) इत्यत्र नलमहीपतेः स्वनिंदया लब्धनिर्वेदातिशयरूपप्रकृतवाक्यार्थे दूत्यप्रतन्यूनताया एवानुगुणत्वेनाधिक्यरूपत्वात् " [उ०] ।

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्ट तत् ।

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षका-रणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एत-द्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते; आर्थेन च क्रमेणोक्ता-श्चत्वार एव भेदाः; आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव; एवं द्वादश । एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥ ७२ ॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र इवशब्दस्य सद्भावाच्छा ब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥ ७३ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।
आननेनाकलङ्केन जयन्तीन्दुं कलङ्किनम् ॥ ७४ ॥

अत्रेवादि-तुल्यादि-पदविरहे आक्षिप्तैवोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः ।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः ॥ ७'५ ॥

अत्रेवार्थे वतिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । शाब्दमौपम्यम् ।

" एवं विभजते । व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू । उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च; तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयो भेदाः । प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेवं चत्वारो भेदाः । ते च प्रत्येकं त्रिधा । साधर्म्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादनात् । क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थशक्त्या । क्वचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति, द्वादश भेदाः । ते च प्रत्येकमश्लिष्टे श्लिष्टे च शब्दे इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः । तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये यथा—असीति " [प्र०] असिः खड्गः एव सहायो यस्य तस्य महाधृतेर्महाधैर्यस्य प्रभूताः येऽरयः तेषां पराभवे सति अन्यतुच्छजनस्येव स्मयः गर्वः न ।

" अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतित्वं च हेतू । इवशब्दसत्त्वाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमेणानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि शाब्दौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयोपादान एवार्थसाम्ये यथा—असिमात्रसहायोऽपीति ।

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेत्वोरुक्तावेवाक्षिप्ते साम्ये यथा—इयमिति " [प्र०] । इयं सुनयना दासीकृता तामरसस्य पद्मस्य श्रीर्येन तेन अकलंकेन आननेन कलंकिनमिन्दुं जयति । "अत्राकलंकित्वकलङ्कित्वे हेतू समुपात्तौ । इवादीनां तुल्यादीनां वाऽभावादाक्षिप्तमौपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । न चाक्षिप्तभेद उपमायां शंकनीयः । जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण विषयापहारात् । अथ श्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दमौपम्यं यथा—जितेन्द्रियेति " [प्र०] ।

विद्या च वृद्धाश्च तन्निषेविणः अस्य जितेन्द्रियतया अतिगाढो विरोधिसहस्रैरप्यनुच्छेद्यः गुणो धैर्यादिर्यस्य । गुणाः पण्डितत्वादयः अब्जवत् कमलस्य तन्तव इव भंगुराः नश्वराः न । "अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्वभंगुरत्वे च हेतू समुपात्ते । इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् " [प्र०] ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥ ७६ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः कलाशब्दः श्लिष्टः ।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदा एवमूह्याः, दिङ्मात्रं चोदाह्रियते, यथा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः ।
रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ७७ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः । विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥ ७८ ॥

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । यथा वा—

तत्रैवार्थे साम्ये यथा-' अखण्डेति ' । अखण्डं मण्डलं राष्ट्रं बिम्बं च यस्य सः । श्रीः सम्पत्तिः शोभा चास्यास्तीति । निशाकरवत् चन्द्रवत् कलानां कौशलानां चन्द्रषोडशांशानां च वैकल्यं नाशं जातु कदापि न आगतः प्राप्तः । " अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः । कलावैकल्यतदभावौ हेतू शब्दोपात्तौ तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम् "[प्र०] । अत्राह उद्योतः । "चिन्त्यमिति । कलावैकल्यतदभावयोर्हेतुत्वेन तदनुपादाने श्लेषः किमाश्रयः स्यात् । हेतुभूतधर्मवाचकस्य तदाश्रयवाचकस्य वा श्लिष्टत्वे श्लिष्टभेद इति भावः । ' बहुलारिगतोऽप्येष श्रीमानुद्धतविक्रमः । न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिपः ॥ ' इतिपाठेन बहुलशब्दे श्लेषसत्त्वात् अखण्डमंडलत्वकलावैकल्ययोर्हेत्वोरनुपादानेऽपि संभवत्येवानुपादानत्रयम् । बहुलः कृष्णपक्षः, विपुलश्चेत्यन्ये " [उ०] ।

अयमेव मालारूपो यथा-" हरवदिति । हे राजन् त्वं कदाचिदपि हरेण तुल्यं हरवत् विषमदृष्टिः त्रिलोचनः असमदृष्टिश्च नासि किन्तु समदृष्टिरेवेति भावः । हरिणा तुल्यं हरिवत् श्रीकृष्णवत् विधूतः क्षिप्तो विततो महान् वृषो वृषासुरो धर्मश्च येन एवं नासि किंतु सदा धर्मशील एवेति भावः । रविणा तुल्यं रविवत् अतिदुःसहाः ये कराः किरणाः राजग्राह्यभागाश्च तैः तापिता दाहं प्रापिता उद्वेजिता च भूः भूमिः भूमिस्थजनश्च एवं नासीत्यर्थः " [झ.] ।

"अत्र विषमदृष्टित्वमपकर्षहेतुरुपात्तः समदृष्टित्वमुत्कर्षहेतुर्नोक्तः । बहूपमाना-

पेक्षया। आधिक्यवर्णनान्मालाऽत्रेति बोध्यम्" [उ०]। तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा "नित्योदितेति। प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च। भास्वता कांतिमता रविणा च। त्रियामा रात्रिः" [उ०]।

"अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्टं पूर्वार्धोपात्तं हेतुद्वयम्। इवादेस्तुल्यादि-शब्दानां चाभावादाक्षिप्तैवोपमा। अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम्। निर्जितजयत्यादिशब्दाभावेऽपि श्लिष्टविशेषणेनौपम्याक्षेपादप्ययं भेदः संभवति। यथा—स्वच्छेति" [प्र०]।

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं
बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम्।
यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र
तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम्॥ ७९॥

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते। एवं जातीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः संभवन्ति, तेऽपि अनयैव दिशा द्रष्टव्याः।

"यत्र वसन्ते रजनीषु रात्रिषु अतीव अत्यन्तं पिबतां पानकर्तॄणां चुम्बतां च यूनां तरुणानां तृष्णां पानेच्छां (मधुपानेच्छां अधरपानेच्छां च) मधु मद्यं (कर्तृ) जहार, अङ्गनानां नायिकानां आननं तु (कर्तृ) न जहारेत्यन्वयः। अधरपाने तृष्णा स्थितैवेति भावः। मधु आननं च कीदृशमित्याकांक्षायामुभयोः श्लिष्टविशेषणान्याह स्वच्छात्मतेत्यादिना। स्वच्छात्मता निर्मलस्वरूपत्वमेव गुणस्तेन समुल्लसितं प्रतिबिम्बितं इन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं यत्र तादृशम्। आननपक्षेऽप्येवमेव। आननेऽपि कपोलयोश्चन्द्रप्रतिबिम्बात्। बिम्बं बिम्बिका-फलं पक्वं कन्दुरूफलम्। तस्य या प्रभा कान्तिः तस्याः धरति बिभर्तीति धरं धारकम् जीर्णमधुनो रक्तत्वादिति भावः। आननपक्षे बिम्बप्रभः बिम्बफलप्रभोऽधरो दशनवासो यत्र तादृशम्। अकृत्रिमो गन्धान्तरयोगं विना मुखवासनादिकं विना च हृद्यो हृदयंगमो गन्धो यस्य यत्र वा तथाविधम्" [झ०]

"अंगनानामाननं मधुसदृशं हृद्यगन्धादिमत्त्वादित्येवं श्लिष्टविशेषणैरौपम्याक्षेपेऽपि तृष्णां जहार नाननमित्यतो वैलक्षण्यात् व्यतिरेक इति बोध्यम्। अत्र सर्वलोकलभ्यत्वपुण्यैकलभ्यत्वरूपौ तृष्णाहरणरूपोत्कर्षापकर्षहेतू नोक्तौ।

उक्तेषूदाहरणेषु अयमस्मादधिक इति व्यतिरेकाकारो गम्य एव । ' इंदोः पश्चाच्चाधिकं मे प्रियाया वदनं मतम् । विलासैहृद्यगन्धैश्च ' इत्यादौ तु वाच्य एव " [उ०]

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो, विशेषाभिधित्सया ॥ २० ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्व-मतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः स वक्ष्यमाण-विषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः । क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किंपि कीएवि कएण णिक्किव भणामि अलमहवा ।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सम ॥ ८० ॥

[ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणामि अलमथ वा ।
अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥]

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ ८१ ॥

" निषेध इति । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनानर्हस्य यो निषेधः स आक्षेपः निषेधो निषेध इवेत्यर्थः । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्तेः । तत्प्रयोजनमाह–विशेषाभिधित्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्त-व्यत्वमुक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं चेति विशेषः । विभजते–वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—ए एहीति " [प्र०] ।

" किमपि तत्पीडातिशयरूपम् । ए इति सामर्षं संबोधनम् । अलमथवेति पूर्वाक्षेपे । अविचारितेत्यादि तु त्वत्प्रेम्णः स्थैर्यास्थैर्ये अविचार्यैव प्रवृत्तेत्यर्थकम् । अलमित्यनेनैव निषेधलाभे ' न भणिष्यामि ' इति पुनः कथनं खेदातिश-यद्योतकम् । अत्र नायिकासंतापातिशयोऽवश्यं वक्तुमिष्टः, न चासौ विशिष्य वक्तुं शक्य इति व्यञ्जयितुं निषिद्धः । नायकं प्रति दूत्युक्तिः । एवमग्रेऽपि । [उक्तविषयो यथा–] ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्ना चन्द्रिका । मौक्तिकदाम मुक्ता-हारः । शीतांशुकांतद्रवः चन्द्रकांतमणिजलम् । आः इति खेदे । अंतर्मानसम् ।

मानसमध्ये । प्रभवता दाहकरणसमर्थेन । प्रवसतेति वा पाठः । स्व... करणभूतेन । अतो दुःसमाधानत्वम् । प्रभवतेति पाठे प्रभोरनभियोज्यत्वम् । स्फुलिंगोत्करः अग्निकणसमूहः तस्य व्यापारः दाहोत्पादनम् तदर्थम् । अ... वियोगिनीनां ज्योत्स्नादि स्फुलिंगायते इत्यत्रातिप्रसिद्धत्वं विशेषं व्यंजयितुं ज्योत्स्नादीन्युक्त्वा तत्कथनं प्रतिषिद्धम् । अत्र व्यंग्येनाशक्यवक्तव्यत्वादिना व्यंजकं वाच्यमेव चारुत्वमावहतीति गुणीभूतव्यंग्यता । यत्तु वामनेन ' उपमेये सति किमुपमानेनेत्येवमुपमानाक्षेप आक्षेपः ' इत्युक्तम् । तत्तु वक्ष्यमाणप्रतीपरूपतया गतार्थम् । इत्याक्षेपः " [उ०] ।

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

हेतुरूपक्रियायाः निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि ।
परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥ ८२ ॥

"वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य कारणान्तरस्य वा विभावनात्" [प्र०] । " कार्यस्य कविना प्रतिपादनं न तु भवनम् । हेतुं विना कार्योत्पत्त्यसंभवात् । अत्र प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिर्हेत्वभावः । अप्रसिद्धस्तु हेतुर्वस्तुतोऽस्त्येव । अत एव विशिष्टतया प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिरूपया कार्यस्य भावना पर्यालोचना विभावना " [सं०] ।

" न कठोरं न वा तीक्ष्णम् " इत्यादावपि कठोरत्वादिविशिष्टायुधस्य जयहेतोरभावेऽपि कार्यकथनाद्विभावनैव । अतिशयोक्तिस्तु तदंगम् । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति चेन्न । समबलयोः परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् " [उ०] ।

कुसुमितेति । नायिकायाः विरहावस्थावर्णनम् । सा नलिनीत्याख्या नायिका कुसुमितलताभिः पुष्पितलताभिः अहता अताडिता अपि रुजं पीडां अधत्त धृतवती । अलिकुलैः भ्रमरकुलैः अदष्टा अपि परिवर्तते स्म परावृत्य वर्तते स्म । नलिनीलहरीभिः नलिनीयुक्ताभिर्लहरीभिः अलोलिता अचालिता अपि अघूर्णत

घूर्णनं भ्रमणं अकरोत् । अनुक्तनिमित्तेयम् । " ललाहननं विरहिण्या रोगहेतुः । सा नलिनीति रूपकम् । भ्रमरदंशः परिवर्तनहेतुः । तरंगसंबंधो घूर्णनहेतुः । नलिनीयुक्ततरंगैरिति वार्थः । अत्र विरहरूपहेत्वंतरजनितानां रुजादीनां अन्यत्वेऽप्येकत्वाध्यवसायो विभावनामूलम् । स च प्रकृतेऽनाहार्यः । ' निरु-पादानसंभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ ' इत्यत्राहार्यो रूपककृतः । सर्वथा कार्यांशेऽभेदबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिद्रूपकेणेत्यन्यत् । ' अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरण-द्वयम्' इत्यत्र स्वाभाविकत्वेन परिहारः । अत्र कारणव्यतिरेकः प्रतिबन्धकसत्ताया अप्युपलक्षणम् तेन 'सातपत्रं दहत्याशु प्रतापतपनस्तव' इत्यत्राप्येषा । अत्रापि स्वभावमादाय विरोधपरिहारः । ' कार्यात् कारणजन्माऽपि विभावना ' इत्यपास्तम् । उक्तनिमित्ताऽप्येषा । यथा ' यदवधि विलासभवनं यौवनमुदि-याय चन्द्रवदनायाः । दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥ '

अत्रोपात्ते यौवने दाहहेतुत्वं पर्यवस्यतीति दिक् " [उ०] ॥

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः । अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिंत्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥ ८३ ॥
कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ८४ ॥
स एकस्त्रीणि जगति जयन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥ ८५ ॥

विशेषोक्तिरिति—" अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषूक्तेषु कार्याभाव-वचनं विशेषोक्तिः । अत्राप्यप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च त्रिधा–अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च " [प्र०] । तत्राद्या यथा—निद्रेति । सा अङ्गना निद्रायाः निवृत्तौ । द्युरत्ने सूर्ये उदिते । सखीजने द्वारपदं पराप्ते प्राप्ते सति । भुजंगे उपपतौ च श्लथीकृतः शिथिलीकृतः आश्लेषरसः आलिङ्गनरसो येन तादृशे सति । सत्स्वप्येतेषु कारणेषु आलिङ्गनतः न चचाल । कृतमुपगूहनं न तत्याजेत्यर्थः ।

" अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—कर्पूर इति । " [प्र०] बालरामायणे तृतीयाङ्के पद्यमेतदित्युद्योतः । यः मदनः हरेण दग्धोऽपि कर्पूर इव जने जने शक्तिमान् ईषद्दग्धस्य कर्पूरस्य सौरभातिशयात् । अवार्यं अकुण्ठितं वीर्यं बलं यस्य तस्मै मकरकेतवे मदनाय नमोऽस्तु । " अत्र शरीरदाहः शक्तिध्वंसे कारणम् । सत्यपि (तस्मिन्) तदनुत्पत्तिकथनम् " [उ०] ।

" अत्र ' कर्पूरो दाहमात्रे उपमानं न तु शक्तिमत्त्वेऽपि ' इति भास्करः । शक्तिमत्त्वे इति परमार्थः । ईषद्दग्धस्य तस्य सौरभाद्यतिशयात् ।

' भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदप्लोषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽऽजि ॥ '

नैषध ७.२५ ।

अत्रावार्यवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः " [प्र०] ।

" भ्रूभ्यामिति । मनोभूचापेन मदनबाणेन प्रियायाः दमयन्त्याः भ्रूभ्यां भ्रूयुगुलेन भवता भ्रूत्वं गच्छता सता घनो दृढो सारो मजा यस्य तद्भावः अतिदृढत्वं च आपे प्रापे । यदैव च भ्रूत्वं तदैव दृढत्वमिति चकारार्थः । पुष्पत्वदशायां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूत्वदशायां ससारत्वं जातमित्यर्थः । कथं ससारत्वमित्यत आह । यद्यस्मात् निजां स्वीयां अप्लोषदशां अदाहावस्थां अपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूभवनसमयेऽनेन धनुषा अधिकवीर्यता अतिशयितपराक्रमत्वं आजि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचापापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूभवतस्तस्यैव चापस्य जगद्वशीकरणे अधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयते इति भावः । घनत्वं सारत्वं दृढत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रापे इति वा । अथ च घनसारभावः कर्पूरत्वं च । यतः कर्पूरोऽपि निजांगदाहात् स्वीयपक्वावस्थामपेक्ष्यादाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयितं सौगन्ध्यं शीतलत्व चार्जयति ' इति नैषधीयप्रकाशे स्पष्टम् । " [उ०] ॥

" अचिन्त्यनिमित्ता यथा—स एक इति । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् " [प्र०] ॥

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्णन्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ ८६ ॥

" क्रमेण । उपदेशक्रमेण । पूर्वस्य पूर्वेण मध्यस्य मध्येनांत्यस्यांत्येनेत्येव-मित्यर्थः । अन्वयिसमसंख्यपदार्थज्ञानस्य यथासंख्यान्वयबोध्यत्वं कार्यतावच्छेदकम् । यद्यपि कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकारताजीवातोर्लेशतोऽप्यभावादस्य नालंकारत्वम् । तथापि एकत्र पद्ये बहूनां क्रमान्वये वैचित्र्यादलंकारत्वेनोक्तः । एक इति । राजानं प्रत्युक्तिः । हे देव राजन् एकः त्वम् द्विषाम् शत्रूणाम्, विदुषाम् पंडितानाम्, मृगीदृशाम् स्त्रीणां च चेतसि त्रिधा प्रकारत्रयेण वससि । अत्र एतद्विषये चित्रम् आश्चर्यम् । शौर्योष्मणा प्रतापाग्निना, विनयेन नम्रतया, लीलया विलासेन च क्रमेण तापम् सन्तापम् , सम्मदरसम् आनन्दरसम्, रतिं प्रीतिं च पुष्णन् सन् इत्यर्थः । " [उ०] ॥

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

" सामान्यमिति । सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः " [प्र०]॥

" सामान्यमिति । अनुपपद्यमानतया संभाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं यदर्थान्तरं न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते तु सामान्यं सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः । साक्षाद्व्याप्त्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः । कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठानुमितेरेवानुमानालंकारविषयत्वाच्च" [उ०]॥

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥८७ ॥
सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा।
प्रियगृहमगान्मुक्ताशंका, क्व नासि शुभप्रदः ॥ ८८ ॥
गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥ ८९ ॥
अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः ॥९०॥

तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—निजदोषेति । निजदोषावृतमनसां स्वदोषव्याप्तचित्तानां पुरुषाणां । एवकारोऽप्यर्थः । अतिसुन्दरमपि विपरीतं असुन्दरं भाति । पित्तोपहतः पित्तव्याप्तः शशिवत् शुभ्रं शङ्खमपि पीतं पश्यति । "अत्र निजदोषेत्यादि सामान्यं शंखपीतिम्ना विशेषेण समर्थितम्" [उ०] ॥

सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—"सुसितेति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे राजन्, सुदृशि शोभननयनायां कस्यांचन नायिकायां कदाचन स्निग्धमधुरसेक कौमुदीमहसि चन्द्रिकोद्योते स्वैरं शङ्कारहितेन स्वच्छन्दं यान्त्यां ज्योत्स्नाभिसारं कुर्वत्यामित्यर्थः । अत एव सुसिता अतिश्वेता वसनालङ्कारा वस्त्रसहिता अलङ्कारा यस्यास्तथाभूतायां सत्यां विधुश्चन्द्रोऽस्तंगतोऽभूत् । तदनु तदनन्तरं केनापि भवतः कीर्तिरगीयत गीता । येन कीर्तिगानेन तज्ज्योत्स्नाप्रकाशात्साभिसारिका मुक्ता आशङ्का श्वेताभरणैर्लोकदृश्यत्वभयं यया तथाभूता सती पतिगृहमगात् । अतस्त्वं कस्मिन्देशेऽवसरे वा शुभप्रदो नासि न भवसि । अपि तु सर्वत्रेत्यर्थः" [चं०] । "सुसितेत्यादिनाऽभिहितो विशेषः क्व नासीत्यादिना सामान्येन समर्थितः" [उ०] ।

विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—गुणानामिति । गुणानामेव दौरात्म्यादपराधात् धुर्यः तद्वहनक्षमः धुरि कार्यभारे नियोज्यते । असंजातकिणस्कन्धः । न संजातः किणः घर्षणचिह्नं स्कन्धे यस्य सः । गलिः कार्यकरणासमर्थः गौः वृषभः सुखं आनन्देन स्वपिति । "अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्यात्सामान्यम् । गौर्गलिरिति विशेषः । वैधर्म्यं च स्फुटम्" [प्र०] ।

वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—अहो इति । "आपन्नं सुहृदं प्रति तदवस्थोचितं अप्रियं वदतः खेदातिशयात् स्वजीवितं निन्दतः

कस्यचिदुक्तिः " [उ०] । " अभिमन्युमरणवार्तामर्जुनं प्रति कथयिष्यतः युधिष्ठिरस्य विषादोक्तिरियम् " इति महेश्वरः । " ते धन्या इति सामान्येनाहमधन्य इति वैधर्म्यद्वारा स्वायुरपराधरूपो विशेषः समर्थ्यते " [उ०]। स्पष्टम् ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥२४॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः ।
सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ ९१ ॥

" वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद् द्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः। एनं विभजते—जातिरिति ।

" जात्याद्यैरिति जातिगुणक्रियाद्रव्यैः । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव। तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वाद्गुणस्त्रिभिरित्युक्तम् । एवं क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम्। तदयमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नस्त्रिधा । एवमग्रेऽपि " [प्र०] । " नित्यमेव द्रव्याश्रितत्वाज्जातेः न जातिद्रव्ययोर्विरोध इति ब्रुवन् रुद्रटो नवभेदों (विरोधेनोक्तिं) मन्यते । तद्वार्तम् । जातेर्गुणाद्याश्रितत्वस्यापि भावात् " [सुं०] ।

" यथाश्रुतशब्दोपस्थितिमहिम्ना विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यान्न विरोध इत्ययं विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्चैकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणासंबद्धत्वम् । एकाधिकरणासंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपादनं वा । स च बाधबुद्ध्यनभिभूतो दोषस्य विषयः तदभिभूतोऽलंकारस्येति बोध्यम् । क्रियेति । क्रियाशब्देनाऽत्र धातुवाच्योऽर्थः " [उ०] ।

" अभिनवेति । हे सुभग, विधिवशतो दैववशतो वियोग एव पविर्व-

तस्य पाते सति नूतननलिन्यादिकं (अभिनवा नूतना नलिनी कमलिनी किसलयं मृणालं बिसं तस्य वलय कङ्कण चेत्यादिकं अस्याः कुरङ्गदृशः मृगाक्ष्याः दवदहनराशिः) दावानलराशिरूपं भवतीति शेषपूरणेनान्वयः । " [चं०] । " अत्र नलिनीत्वकिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्यूह्यम् " [प्र०] ।

ननु नलिन्यादीनां दवदहनेन सहाभेदारोपणाद्रूपकमत्रालङ्कारः । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकेष्वपि विरोधालङ्कारप्रसङ्गः । उच्यते—चमत्कारस्यैवालङ्कारजीवातुभूतत्वात् यत्र विरोधः प्राधान्येन चमत्कृतिं जनयति तत्र विरोधः, यत्र च अभेदारोपणं चमत्कारजनकं तत्र रूपकम् ।

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः ।
विश्वंभराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ५२ ॥

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च ।
तेषां संगरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ५३ ॥

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ५४ ॥

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥५५॥

जातेर्गुणेन यथा—गिरय इति । हे नरनाथ राजन् तव अन्तिके तव समीपे त्वदपेक्षयेत्यर्थः । गिरयः पर्वताः अपि अनुन्नतियुजः उच्चत्वरहिताः । मरुत् वायुः अपि अचलः वेगरहितः । अब्धयः समुद्राः अपि अगंभीराः । विश्वंभरा पृथ्वी अपि अतिलघुः अपकृष्टगुरुत्वयुक्ता ।

" अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नतत्वादिगुणैर्विरोधः वर्णनीयातिशयविवक्षया तु परिहारः । विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणम् " [प्र०] ।

जातेः क्रियया यथा—येषामिति । हे भूपते येषां तव शत्रूणां राज्ञां तीक्ष्णः तीक्ष्णधारः परुषश्च धराधरः खड्गः कण्ठपरिग्रहप्रणयितां आलिंगनप्रेमवत्तां संप्राप्य अनुरज्यते प्रीतियुक्तः रक्तवर्णः च भवति । कमपि अनिर्वचनीय

स्नेहं प्रेमाणं चिक्कणतां च परापनोति प्राप्नोति । तेषामेव संगरसङ्गसक्तमनसां सङ्गरसङ्गो युद्धप्राप्तिः तत्र सक्तं लग्नं मनो येषां तेषां त्वया पांसूनां धूलीनां पटलैः समूहैः प्रसाधनविधिः अलंकरणं निर्वर्त्यते क्रियते इति कौतुकम् आश्चर्यम् ।

" अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहप्राप्तिक्रियाभ्यां विरोधः । लौहित्यचैक्कण्यार्थकत्वादविरोधः " [प्र०] । " एवं पांसुत्वजातेरलंकरणक्रियया विरोधः सोऽपि कण्ठं छित्त्वेत्यादि प्रागुक्तरीत्या परिहृत इति बोध्यम् " [झ०] ।

" *तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यपव्याख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात्* " [प्र०] ।

"अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः तीक्ष्णस्यापि क्वचिदनुरागदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यम् " [उ०] ।

जातेर्द्रव्येण यथा—सृजतीति । " यः इदं जगत् हेलया लीलयैव (अनायासेनैव) नियतं यथा स्यात्तथा सृजति अवति रक्षति संहरति नाशयति च सोऽपि जनार्दनः अवसरवशतः कालवशात् शफरो मत्स्यो ' जातः ' इति शेषः । इदं चित्रं आश्चर्यम् " [झ०] । अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । स च लीलया सर्वसंभवात् मत्स्यशरीरपरिग्रहस्यागमसिद्धत्वाद-विरोधः । आत्मपरत्वाज्जनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वमिति प्रदीपोद्योतयोः स्पष्टम् ।

गुणस्य गुणेन यथा–सततमिति । हे नृपते सततं निरन्तरं मुसलेषु आसक्ताः बहुतरं यत् गृहकर्म रन्धनादि व्यापारः तस्य घटनया संपादनेन कठिनाः द्विजपत्नीनां कराः हस्ताः भवति दातरि सति सरोजवत् कमलवत् सुकुमाराः कोमलाः जाताः । " कठिनत्वकुसुमारत्वयोर्विरोधः " [प्र०] । "भवद्दानवशात् गृहव्यापारनिवृत्त्या तत्परिहारः " [उ०] ।

> पेशलमपि[1] खलवचनं दहतितरां मानसं सुतत्त्वविदाम् ।
> परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥ ९६ ॥
> क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणाऽनर्गलशातपाते ।
> अभून्नवाम्भोजदलाऽभिजातःस भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥ ९७ ॥
> परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
> पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

१. पेलवमपि ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ ९८ ॥

गुणस्य क्रियया यथा—पेशलमपीति । पेशलं सुन्दरं अपि खलवचनं सुतत्त्वविदां मानसं दहतितराम् । सुजनवाक्यं परुषं कठोरमपि मलयजस्य चन्दनस्य रसवत् प्रमोदयति आह्लादयति । " अत्र पेलवत्वपरुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः । यथा वा मन्क्रातु. श्रीहर्षस्य—

सर्वतः पुरत एव दृश्यते पात्रतां न पुनरेति चक्षुषोः ।
हृद्गतोऽपि भुजयोर्न भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः ॥

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयातिरिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात् । 'गिरयः' इत्यादि तथैवोदाहृतम् " [प्र०]।

उक्तत्रयेति । ननु नैयायिकादिमते अभावः गुणादिभ्यो भिन्नः सप्तमः पदार्थः, कथं तस्य गुणमध्ये परिगणनं कृत्वा गुणक्रिययोर्विरोधोदाहरणं पद्यमेतदिति चेत्—उच्यते । उक्तत्रयातिरिक्तस्येति । जातिद्रव्यक्रियातिरिक्तस्य सर्वस्यापि वैय्याकरणानामालङ्कारिकाणां च नये गुणत्वात् ।

गुणस्य द्रव्येण यथा—क्रौञ्चेति । यस्य भार्गवस्य मार्गणानां बाणानां अनर्गले प्रतिबन्धरहिते शातपाते शातवत् वज्रवत् पाते सति । उद्दामैः अतिमहद्भिः दृषद्भिः पाषाणखण्डैः दृढः असौ क्रौञ्चाद्रिः क्रौञ्चपर्वतः नवाम्भोजदलवत् नवकमलपत्रवत् अभिजातः कोमलः अभूत् । स भार्गवः परशुरामः अपूर्वसर्गः अपूर्वसृष्टिः इति सत्यम् । " यद्यपि कुमारः क्रौञ्चदारण इति कोशात् स्कन्दे तत्त्वं प्रसिद्धं तथापि स्कन्दसाहाय्यं भार्गवोऽपि तत्कृतवानिति पुराणे प्रसिद्धम् " [उ०] ।

" अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चाद्रिणा द्रव्येण विरोधः । क्रियायाः क्रियया यथा—परिच्छेदेति " [प्र०] ।

" मालतीमाधवे मकरन्दं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । परिच्छेद इयत्ता तमतीतस्तद्रहित इत्यर्थः । सकलानां सामान्यविशेषशक्तलाक्षणिकव्यांजनिकानां वचनानामविषयः । तैर्निर्वक्तुमशक्य इति भावः । पुनरन्यदा कालान्तरे अस्मिन् जन्मनि अनुभवपथं तद्विषयत्वं यो न प्राप्त इत्यर्थः । विवेकप्रध्वंसादिति । विवेको दोषगुणविभागः । प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षणः

प्रकर्षस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रागातिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशयो व्यंग्यः। तद्धेतुकां उपचितिं वृद्धिं प्राप्तो यो महामोहः सकलविषयाणामज्ञानं विपरीतज्ञानं वा यत्र तादृशश्चासौ गहनश्च दुर्लंघ्य इत्यर्थः । ईदृशः कोऽप्यनिर्वचनीयः विकारः अन्तः अन्तःकरणं जडयति विषयग्राहिवृत्तिविषये स्तब्धं करोतीत्यर्थः । (शिखरिणी छन्दः ।) " [उ०]

अत्र " जडयति च तापं च कुरुत इति " क्रिययोर्विरोधः, [प्र०] । विरहवैचित्र्येण कालभेदात्तत्परिहार इत्युद्योतः ।

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ९९ ॥

समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥ १०० ॥

क्रियाया द्रव्येण विरोधो यथा—अयमिति । भल्लटकविकृते भल्लटशतके १०५ पद्यमिदम् । अयं जलनिधिः समुद्रः वारां जलानां एकः मुख्यो निलयः निधिः इति कारणात् । रत्नाकरः रत्ननिधिः इति कारणाच्च तृष्णया पिपासया रत्नेच्छया च तरलितं आक्रान्तं मनो येषां तैरस्माभिः श्रितः आश्रितः । किन्तु एवं को जानीते यन्मुनिरगस्त्यः निजा या करपुटी करसंपुटं तदेव कोटरं बिलं तद्गतं ताम्यन्तः ग्लायन्तः तिमयः मकराः मत्स्याश्च यत्र तादृशं एनं समुद्रं क्षणात् आ समन्तात् पास्यति । " अत्र पानक्रियायाः कर्मीभूतेन जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरणत्वमुचितं तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम् " [प्र०] ।

द्रव्यस्य द्रव्येण विरोधो यथा-समदेति । " हे क्षितितिलक, त्वयि तटजुषि तीरगते सति शंकरस्य चूडा मस्तकं तद्गता आपगा नदी गङ्गापि कालिन्दी यमुना भवति । कुतस्तत्राह—समदेत्यादि । (समदाः मदसहिताः) मतङ्गजाः करिणः तेषां मदजलनिस्यन्दः एव तरङ्गिणी नदी तत्परिष्वङ्गात् सम्बन्धात् ॥ मदजलस्य श्यामवर्णत्वं प्रसिद्धम् " [चं०] । अत्रगङ्गायमुनयोर्विरोधः स च कालिन्दीपदस्य श्यामाभामात्रपरत्वात् परिहृत इति प्रदीपोद्योतौ ।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्—

" स्वभावोक्तिरिति । स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते " [प्र०]।

" स्वमात्रेति । डिम्भादेरित्यनेनैव संबंधावगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदक इति भावः । रूपशब्देनेति । अजहत्स्वार्थलक्षणयेति भावः । अत्र चमत्कृतिहेतुत्वमलङ्कारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन 'पश्य चायं बलीवर्दो घासमत्ति मुखेन तु ' इत्यादेर्निरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य स्फुटत्वान्नालङ्कारत्वम् । असाधारणस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिभामात्रवेद्यत्वादलौकिकवन्नातीत्यलङ्कारः । डिम्भः शिशुः । आदिना युवतिमुग्धकातरतिर्यग्भ्रांतहीनपात्रादिसंग्रहः । एनामेव ' जातिः ' इति केचिद्वदन्ति " [उ०]।

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण॥१०१॥

पश्चादिति । बाणभट्टकृते श्रीहर्षचरिते तृतीयोच्छ्वासे पद्यमिदम् । पश्चात् अंघ्री पश्चिमचरणौ प्रसार्य । त्रिकं पृष्ठवंशः तस्य नतिः नमनं तेन विततं विस्तृतं अङ्गं उच्चैः अतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा । आभुग्नकण्ठो वक्रग्रीवः उरसि वक्षःस्थले मुखं आसज्य संयोज्य धूलिधूम्रां रेणुधूसरां सटां ग्रीवाकेशराशिं विधूय कंपयित्वा घासग्रासस्य तृणग्रासस्य अभिलाषात् अनवरतं चलन् प्रोथः नासिका तुण्डं मुखं च यस्य सः । एतादृशः शयनादुत्थितः तुरङ्गः मंदं शब्दायमानः खुरेण क्ष्मां मही विलिखति उत्किरति ।

" अत्राश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम् " [प्र०]।

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।

यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ १०२ ॥

"व्याजस्तुतिरिति। मुखे निन्दावगतौ यत्स्तुतौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दायां पर्यवसानं तद्व्याजस्तुतिपदवाच्यमित्यर्थः। कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात्, अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति। तत्राद्या यथा—हित्वेति" [प्र०]। हे राजन् उपरोधबन्ध्यमनसां अनुरोधरहितचित्तानां मौलिः शिखरभूतः त्वां हित्वा त्यक्त्वा परोऽन्यः नेति मन्ये। अथ च रमां लक्ष्मीं अन्तरेण विना लज्जावर्जनं निर्लज्जत्वं न संदृश्यते। उभयत्र हेतुमाह—यो भवान् मुखशतैः युद्धादिभिः उपायशतैः एत्य आगत्य आश्रितायाः श्रियः लक्ष्म्याः त्यागं दानं तनुतेतराम् अतिशयेन विस्तारयति। यस्याश्च श्रियः त्यागकृतं दानजनितं अवमाननं तिरस्कारं प्राप्यापि त्वयि एव स्थितिर्निवासः। "राज्ञ आश्रितत्यागरूपनिंदाव्याजेन महादातृत्वेऽपि लक्ष्मीवत्त्वाभिधानात्स्तुतिः" [उ०]।

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥ १०३ ॥

तत्रान्त्या यथा—हे हेलेति। "हेलया जिता बोधिसत्त्वा बौद्धा येन सः अतिकारुणिकेत्यर्थः। तोयधे समुद्र। (वचसां विस्तरैः, बहुशब्दप्रयोगैः किम्। परेषां हिताधाने हितसाधने गृहीतव्रतः त्वत्सदृशः) परोऽन्यः (नास्ति) (यत् यस्मात्) तृष्यतां पान्थजनानामुपकारस्य घटनायां संपादने वैमुख्येन पराङ्मुखत्वेन लब्धं यदयशस्तद्भारस्य प्रोद्वहने मरोर्देशस्य कृपया साहायकं करोषीति स्तुतिपूर्विकेयं व्याजस्तुतिर्निन्दापर्यवसायिनी" [चं.]।

"न चात्राऽप्रस्तुतप्रशंसैवास्तु। स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छित्तिविशेषात्। कार्यकारणभावादिसंबन्धाभावाच्च" [उ०]।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥

एकार्थाऽभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः। यथा—

सह दिअहणिसाहिँ दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलएहिँ बाहधारा गलन्ति ।
तुह सुहअ विओए तीअ उव्विग्गिरीए
सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥ १०४ ॥

सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः सह मणिवलयैर्बाष्पधारागलन्ति।
तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा॥
कर्पूर मं. २. ९.

श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवस-निशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

सेति । "शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा सहोक्तिः । 'चैत्रमैत्रौ गच्छतः' इत्यादौ तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम्" [प्र०] ।

"अत्र सहशब्दार्थः साहित्यम् एकजातीयैककालिकक्रियाद्यन्वयित्वसमनियतम् । 'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यवानागत इति शाब्दबोधः । तेन पुत्रवृत्त्यागमनसमानकालिकसमानदेशागमनवान् पितेति मानसो बोधः। तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम्। प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम्। एवं च प्रथमान्ते आगमनस्य शाब्दोऽन्वयः। तृतीयान्ते तु सहार्थसामर्थ्यादार्थः। एवं च यत्र गुणप्रधानभावावच्छिन्नयोः शाब्दार्थमर्यादया एकधर्मसंबंधस्तत्रायमलङ्कारः । समुच्चये तूभयत्र प्राधान्यं, शाब्द एव चैकान्वय इति ततो भेदः । 'चैत्रमैत्रौ सह गच्छतः' इत्यादावपि तथैवेति नायमलङ्कारः" [उ०]।

सहेति । "हे सुभग सुन्दर तव वियोगे विरहे सति उद्विग्नायाः विमनस्कायाः तस्याः नायिकायाः दण्डाकाराः श्वासाः श्वासदण्डाः । श्वासानां घनप्रचुरतया दण्डाकारत्वम् । दिवसनिशाभिः सह दीर्घाः जाताः । अत्र दिवसनिशादौ दीर्घत्वं दुःखदायित्वादौपचारिकम् । तथा बाष्पो नेत्राम्बु तस्य धाराः मणिवलयैः रत्नकङ्कणैः सह गलन्ति पतन्ति । कार्श्यान्मणिवलयगलनम् । तथा जीविताशा जीवनाशा तनुलतया शरीरयष्ट्या सह दुर्बला जातेत्यर्थः" [झ०] । "अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः, दिवसादिभिस्तु सहान्वयबलात्" [प्र०] ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यःसन्न नेतरः ।

क्वचिदशोभनः, क्वचिच्छोभनः क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥१०५॥
मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥१०६॥

"विनोक्तिरिति । अत्रापि विनाशब्दार्थ एव विवक्षितः । तेन नञ्-निर्-वि-अन्तरेण-ऋते-रहित-विकलेत्यादिप्रयोगेऽपि इयमेव" [उ०] ।

"सन्न शोभनो न, नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्वं यथा" [प्र०] ।

अरुचिरिति । निशया विना शशी अरुचिर्दीप्तिशून्यः । सा निशापि शशिना विना महदुत्कटं तमोऽन्धकारः । उभयेन चन्द्रनिशाभ्यां विना कामिनोः मनोभवस्फुरितं कामविलसितं नैव चकास्ति शोभते ।

शोभनत्वं यथा—मृगलोचनेति । अयं नरेन्द्रसूनुः राजपुत्रः मृगलोचनया विना—स्त्रिया विरहित इत्यर्थः—विचित्रेषु व्यवहारेषु या प्रतिभायाः बुद्धेः प्रभा प्रकाशः तेन प्रगल्भः चतुरः । तेन च सुहृदा विना अमृतद्युतिः चन्द्रः तद्वत् सुन्दराशयः स्वच्छान्तःकरणः । "अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृद्विशेषेण च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रगल्भत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्वमुक्तम्" [प्र०] ।

"य एव राजपुत्रः स्त्रीमोहितः कृत्यविकलः स एव तया विनाऽतिव्यवहाराभिज्ञः । य एव दुष्टसुहृदालिंगितो विषमहृदयः स एव तेन विनाऽतिसदयहृदय इत्यर्थः" [उ०] ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥२७॥

परिवृत्तिरलङ्कारः । उदाहरणम्—

"परिवृत्तिरिति । परिवृत्तिरिति लक्ष्यालङ्कारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमैरिति विभागः

विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम्। तच्च कचित्समेन समस्य। क्वचिदसमेनासमस्य। अन्त्यमपि द्विधा—क्वचिन्न्यूनेनोत्तमस्य, क्वचिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेयमित्यर्थः। समासमत्वं चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम्" [प्र०]।

"कस्यचिदादानमिति। परकीयस्य कस्यचिदादानमित्यर्थः। विनिमयपदस्य तत्रैव शक्तेः। एवमादाय दानमपि सा। दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव न वास्तवस्तत्रालङ्कारत्वाभावात्। तेन 'क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिकाः' इत्यत्र नेयम्। परकीयस्येत्युक्तेः 'किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्' इत्यत्र नेयम्। विनिमयाभावात्" [उ०]।

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम्।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम्॥ १०७॥

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य।

नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे
स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान्।
दृप्तारिवीरविसरेण वसुंधरेयं
निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा॥ १०८॥

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य।

तत्राद्यद्वयं यथा—लतानामिति। अयं मरुद्वायुः एतासां उदितकुसुमानां लतानां मतं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्त्वा असमं अनुपमं आमोदं गन्धं भृशं श्रयति प्राप्नोति। अहह इति खेदे। लताः तु अध्वन्यानां पान्थानां सहसा दृशं आदाय हरणं कृत्वा तेभ्यः आधिः मनोव्यथा, व्याधिः कायपीडा, भ्रमिः दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितं रोदनं, मोहः निश्चेष्टता, एषां व्यतिकरं समूहं ददति प्रयच्छन्ति। "अत्र प्रथमार्धे लास्येनोपादेयतया समास्यामोदस्य, द्वितीयार्धे उपादेयतया उत्तमया दृशा आधिव्याधीनामतादृशतया न्यूनानां विनिमयः" [प्र०]।

" मरुत्संबंधेन लतानां लास्यदर्शनात् लतादर्शनेन च पथिकानामाध्यादि-दर्शनाद्दातृत्वं कविकल्पितम् " [उ०]।

अन्यथा यथा—" नानेति। हे नृप दृप्तो दर्पयुक्तो (बलगर्वितः) योऽरिवीरविसरः शत्रुवीरसमूहस्तेन (कर्त्रा) संप्रहारे युद्धे नानाविधैः अनेकप्रकारकैः प्रहरणैः आयुधैः दारुणनिनादवतः भयंकरशब्दयुक्तान् प्रहारान् ताडनानि स्वीकृत्य निर्गतो विप्रलम्भो वियोगो यस्मात्तादृशः (वियोगशून्यः) परिरम्भस्य (स्वस्वामिभावसंबन्धस्य) विधिः स्वीकारः प्रकारो वा यस्याः तादृशी इयं वसुंधरा वसुमती (भूमिः) विलीर्णा दत्ता अर्थात्तुभ्यमित्यर्थः " [प्र०]। "अत्रोत्तमया वसुंधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः" [प्र०]।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।
तद्भाविकम्

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम् । उदाहरणम्—

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥ १०९ ॥

अत्र आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

" प्रत्यक्षा इति। भूतभाविन इति द्वन्द्वः न कर्मधारय इत्यविरोधः। भूता भाविनो भावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाविकम्। भावः कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः" [प्र०]

"प्रत्यक्षतयेति। अलौकिकप्रत्यक्षविषया अपि लौकिकप्रत्यक्षविषयतयेत्यर्थः। अभिप्रायो लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन प्रतिपादनेच्छा। न चेयं भ्रांतिः। भूतभाविस्वेनैव निर्देशात्। अंजनाद्यसत्वेऽपि तत्कृतशोभाद्यभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च। न चैवं स्वभावोक्तिः। तत्र वस्तुधर्मो वैचित्र्याधायकः। इह तु कवेरतन्निबद्धस्य वाऽभिप्राय इति विशेषात् " [उ०]

आसीदिति। हे कान्ते अत्र तव नेत्रयोः यत् अञ्जनं दत्तं आसीत् इति तद्युक्ते लोचने पश्यामीत्यर्थः। भावी भूषणानां संभारः समूहो यत्र तां तादृशीं तवाकृतिं साक्षात्कुर्वे पश्यामि। अधुना निरञ्जनयोरपि ते नेत्रयोः पूर्वदत्तमञ्जनं साक्षात् पश्यामि। अथ च अधुना निर्भूषणमपि ते शरीरं भाविभूषणोपचितं

साक्षात्करोमीत्यर्थः । " अत्र पूर्वार्धे भूतस्याञ्जनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषण-संभारस्य प्रत्यक्षतयाऽभिधानम् " [प्र०]

" अत्रांजनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपवैलक्षण्येनैव शोभातिशयात्तेषां वैयर्थ्यं ध्वन्यते । कचिद्भूतत्वादिनिर्देशं विनाप्येष दृश्यते । 'अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यंतेऽत्र सुरासुराः' इत्यादौ । अत्रेदं चिंत्यम् । असंबंधे संबंधरूपातिशयोक्त्यैव गतार्थोऽयम् । प्रत्यक्षासंबंधेऽपि तत्संबंधवर्णनात् " [उ०] ।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥२८॥

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान्
नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ११० ।

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ १११ ॥

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् ।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥ ११२॥

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

" काव्यलिङ्गमिति । अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । वाक्यपदार्थतेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः " [प्र०] ।

" अयं भावः—यत्र हेतुः कारकरूपस्तत्काव्यलिङ्गम् । ज्ञापकहेतौ त्वनुमानालङ्कारः । काव्यग्रहात् काव्यलिङ्गे व्याप्तिपक्षधर्मोपसंहारादयो न स्युः" [सं०] ।

तत्र वाक्यार्थता यथा "वपुरिति। क्वचित्कस्मिन्नपि जन्मनि। पुरा प्रायः भवन्तं अहं न प्रणतवान्। इदं वपुषः प्रादुर्भावादनुमितम्। त्वन्नतौ शरीरोत्पत्तेरभावात्। संप्रति नमन्मुक्तः अतनुः शरीरशून्यः अहं अग्रेऽपि अनतिभाक् नतिरहितः। इदं अपराधद्वयं क्षंतव्यम्। शिखरिणी छन्दः। अग्रेऽप्यनतौ अतनुत्वमेकपदार्थो हेतुः। अतनुत्वे च नमन्मुक्त इत्यनेकपदार्थो हेतुः" [उ०]।

"अत्र पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् अग्रेऽप्यहमनतिभागित्यवान्तरवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः" [प्र०]।

"अनमनमपराधे इति। यद्यप्यनमनमेवापराधस्तयोश्च न हेतुहेतुमद्भावस्तथापि तदिदमित्यस्य सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः। क्षंतव्यमित्यस्य च लक्षणया नाशनीयमित्यर्थ इत्यदोषः" [उ०]।

अनेकपदार्थता यथा–"प्रणयीति। मालतीमाधवे मालतीं हन्तुमुद्यतमघोरघण्टं कापालिकं प्रति माधवस्योक्तिः। तत्र तस्मिन् वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्तव शिरसि अकाण्डे अनवसरे यमदण्ड इवैष मद्भुजः पतत्वित्यन्वयः। तत्किम्। यद्वपुः प्रणयिनीनां सखीनां ये सलीलं परिहासरसास्तैरधिगतैः प्राप्तैर्ललितशिरीषपुष्पताडनैरपि ताम्यति ग्लायति" [चं०]।

"अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः। न चायं वाक्यार्थः। 'शस्त्रमुपक्षिपतः' इत्येतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात्। तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि न वाक्यत्वम्, विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति। [प्र०]

एकपदार्थता यथा—भस्मेति। "शिवप्रसादेन जाततत्त्वज्ञानस्योक्तिरियम्। हे भस्मोद्धूलन भूत्यालेपन भवते भद्रमस्तु तुभ्यं कल्याणमास्ताम्। हे रुद्राक्षमाले भवत्यै शुभमस्तु। गिरिसुताकान्तस्य शिवस्य आलयः प्रासादः तस्य अलंकृतिं अलङ्कारभूतां सोपानपरंपरां हा तस्याः शोच्यतेत्यर्थः। अद्य आराधनेन सेवया तोषितेन विभुना शिवेन (कर्त्रा) युष्माकं भस्मोद्धूलनादीनां भवतां या सपर्या सेवा तत्सुखस्य तदानन्दस्य आलोकः अनुभवरूपः प्रकाशः तदुच्छेदिनि तन्नाशके मोक्षनामनि मोक्षसंज्ञके महामोहे महान्धकारे निधीयामहे निपात्यामहे" [झ०]

"अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः। तच्च समासादेकपदार्थ एव।

अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध इति ततो भेदः " [प्र०]।

प्रदीपे हेतुविभक्त्यादिनेति क्वाचित्कोऽपपाठ इत्युद्योतः।"गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुंदरत्वेन प्राचीनैः काव्यलिङ्गाभ्युपगमात् । अतएव वपुःप्रादुर्भावाद्नुमितमित्यंशे नायमलङ्कार इत्याहुः " [उ०]

५९ पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तत् पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्झिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ११३ ॥

अत्र ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते; यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे, ' गौःशुक्लश्चलति '—इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा । यतोऽभिन्नाऽसंसृष्टत्वेन दृष्टम् भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

"पर्यायोक्तमिति । वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्यायोक्तम् । पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—यमिति " [प्र०] ।

" काश्मीरिकमेण्ठकविप्रणीते हयग्रीववधाख्ये नाटके पद्यमिदमिति वदन्ति" [झ०]

" अत्रैक एवार्थ ऐरावतशक्रौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्झितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न चैवं प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपत्तिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते । प्रकारयोर्भेदात् । एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत्, यथा शुक्ले गवि चलति निर्विकल्पकसविकल्पकयोः एक एव ह्यर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते । न पुनर्यथा निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनाऽपि विषयीक्रियते । भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं निर्विकल्पकं, भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति " [प्र०]।

" यथेति । येन प्रकारेण व्यङ्ग्यं तेन रूपेण शब्देन नोच्यत इत्यर्थः । एकस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यंग्यत्वयोरविरोधः । यथा यावककुसुंभजपाकुसुमादिरूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्वं तथेहापीति भावः। न पुनर्यथेति । निर्विकल्पके शुक्लतदाश्रयगोत्वतदाश्रयचलनतदाश्रया विकलिता भासंते, सविकल्पके तु संसृष्टतयेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिति भावः । भिन्नत्वेति । भेदोऽतद्व्यावृत्तिस्तच्छून्यत्वेन संसर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता । भेदोऽतद्व्यावृत्तिः परनये । तस्याः सविकल्पके विशेषणत्वं बाह्या मन्यंते । अन्यमते संसृष्टत्वेति । प्रकारशब्दो विषयमात्रपरः । एवं च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टविज्ञानहेतुत्वात्ततो वैलक्षण्यं तथा निवासप्रीतित्यागरूपवाच्यज्ञानस्य मदमुक्तत्वरूपव्यंग्यज्ञानहेतुत्वाद्वैलक्षण्यमिति भावः । यद्वा निर्विकल्पके किंचित्त्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्तन्नामरूपजात्यादिप्रकारेणेति 'न पुनर्यथा' इत्यादेरर्थः । इदमेव भिन्नत्वाविषयकत्वादीति बोध्यम् । अत्र व्यंग्यमगूढं वाच्यादचारु चेति न ध्वनित्वम् " [उ०] ।

उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपत् समृद्धियोगः । यथा--

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥ ११४

महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्--

तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनाऽनुपालनव्यसनी ।
निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ ११५ ॥

न चात्र वीरो रसः । तस्येहाङ्गत्वात् ।

" उदात्तमिति । संपत्समृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः " [प्र०] यथा मुक्ता इति । यस्य भोजनृपतेः विदुषां भवनेषु केलौ विसूत्रात् छिन्नसूत्रात् हारात् गलिताः पतिताः संमार्जनीभिः हृताः अपसारिताः । प्रातः प्राङ्गणसीम्नि

अङ्गणप्रान्ते मन्थरं मन्दं चलन्तीनां बालानां षोडशवर्षाणां युवतीनां अङ्घ्रि-लाक्षया चरणालक्तकेन अरुणाः ईषद्रक्ताः मुक्ताः (कर्मभूताः) दूरात् दाडिमबीज-शंकितधियः दाडिमबीजानि मन्वानाः केलीशुकाः (कर्तृभूताः) कर्षन्ति यत् तत् भोजराजस्य त्यागलीलायितं दानलीलेत्यर्थः। अत्र विद्वद्भवनस्य मुक्तादिधनसमृद्धियोगः, तेन वर्णनीयनृपतेः समृद्ध्यतिशयः इति प्रदीपोद्योतौ।

" महतामिति। महतां यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थाद्वर्णनीये, तदप्युदात्त-मित्यर्थः [प्र०]। वर्णनीये अंगिनीत्यर्थः। तदिदमिति। " पुष्पकविमानस्थस्य लक्ष्मणस्यांगदं प्रतीयमुक्तिः " [उ०]। स्पष्टम्। " अत्रैतादृशो महान्रामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम्। नन्वत्र रामगत उत्साहातिशय एव चमत्कार-निदानं तस्य प्रधानत्वाद्विच्छित्त्यन्तराभावाच्च किंविषयोऽयमलङ्कारः— इति वाच्यम्। नह्यत्र वीरो रसः प्रधानम्। तस्येहाङ्गत्वात् " [प्र०]।

" वीररसाश्रयो रामस्तावदिहाङ्गम्। किं पुना रसः। ननु रसस्याङ्गत्वे रसवदलङ्कारः स्यात्। न। अस्योदात्तस्य तदपवादत्वात्। तदपवादत्वाकल्पने निर्विषयमुदात्तम् " [सं०]।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्राऽन्यत्तत्करं भवेत्।
समुच्चयोऽसौ

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः। उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम्।
स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः॥ ११६॥

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूर-स्थित्यादि उपात्तम्। एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते। तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्।

प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥ ११७ ॥

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

"तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः कारणयोरुपादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः" [प्र०] ।

"इति विशेष इति । समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्माद्‌पततता सौकर्यादिरूपातिशयसंपादनम् । अत्र तु एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां खलेकपोतन्यायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्यलिंगे हेतुत्वमात्रं विवक्षितं न तु हेतूनां गुणप्रधानभावस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता । अत्र तु एकस्यैव तत्कार्यकारित्वेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः । दुर्वारा इति (मयूरसूनोः शंकुकर्णस्य पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) स्वं प्रति विधिं प्रति वा काचिद्वदति" [उ०] । स्मरमार्गणाः कामबाणाः दुर्वाराः । प्रियतमः दूरे विदेशे विद्यते । मनः अत्युत्सुकम् । प्रेम च गाढं अतिशयितम् । नवं वयः अवस्था । प्राणाः अतिकठिनाः, सत्यपि एतादृशे विरहे न नश्यन्ति । कुलं निर्मलं–अत एव स्वाच्छन्द्याभावः । स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि स्त्रीत्वात् धैर्यावलम्बनमपि कर्तुं न शक्यते । मन्मथसुहृत्कालः वसन्तकालः । कृतान्तः यमः अक्षमः झटिति प्राणान् नापहरतीत्यर्थः । सख्यश्च विरहविनोदने अचतुराः । इत्थं सति शठः पीडादायी विरहः कथं नु सोढव्यः । रुद्रटस्तु समुच्चयं त्रिधा विभज्य पृथग्लक्षितवान् । काव्यप्रकाशकृत्तु तदयुक्तं मन्यमानःकेवलमुदाहृतवान् । तत्र सद्योगोदाहरणम्—कुलमिति । हे राजन्—अमलिनं निर्मलं कुलं, भद्रा शोभना मूर्तिः आकृतिः, श्रुतं शास्त्रश्रवणं, तच्छालिनी मतिः, अमलं अतिशयितं भुजबलं, स्फीता विस्तृता लक्ष्मीः, अखण्डितं अकुण्ठितं प्रभुत्वं—एते हि भावाः पदार्थाः प्रकृत्या सुभगाः शोभनाः । अयं दृश्यमानः जनः साधारणो लोकः अमीभिः भावैः सुतरां दर्पं व्रजति गर्वितः भवति । किन्तु ते एव तव अंकुशाः विनयहेतवः । "अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम्" [प्र०] ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ११८ ॥

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यांतराणीति शोभनाशोभनयोगः।

शशीति । भर्तृहरिकृते नीतिशतके पद्यमिदम् । स्पष्टम् । " अत्र सदसतोर्योगः । दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतच्चिन्त्यम् । पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन धूसरत्वादिनाऽत्राप्यसम्यक्त्वमिति " [प्र०] ।

" शशी स्वरूपेण सन्नपि दिवसधूसरत्वेनाभून् । एवमग्रेऽपि । एवमत्र सदसतां शश्यादीनां योगः । अत्र सदसतोर्योगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वादिति । इदं चिंत्यम् । एवं हि सहचरभिन्नता स्यात् । सर्वत्र विशेष्यस्य शोभनत्वं विशेषणस्याशोभनत्वं च प्रक्रांतमिति भग्नप्रक्रमता वा स्यात् । तस्मान्नृपांगणमसद्युतमिति पाठो युक्तः । सदसदिति च कर्मधारयो युक्तः । अत्रैकैकमपि मानसशल्यभूतज्ञानजनने हेतुस्तत्रान्यदपि षट्कमुपात्तमिति लक्षणसमन्वयः । पूर्वमिति । प्रियतमः शोभनोऽपि दूरस्थत्वदोषेणाशुभ इत्यर्थः । चिंताबीजं तु एकस्य तथात्वेऽपि मार्गणवयोवसंतान केवलानामपि विरहिणीदुःखदानां सत्त्वमिति असद्योगोदाहरणमेव तदिति । उक्तोदाहरणेषु सतां योगस्यासतां योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तत्वस्यायुक्तत्वस्य वाऽप्रतीतेर्न समस्य विषमस्य वाऽलङ्कारस्यात्र प्रसंग इति दिक् " [उ०]

" तथैकमेव वस्तु सदसच्च तादृशं तादृशेन सदसता यदा युज्यते तदा सदासद्योगः । अत्र सत एव सतोऽसत्त्वं एकस्यैव वस्तुन इति विवक्षितम् । अत एव चारुत्वेनान्तःप्रविष्टान्यपि शश्यादीनि प्रकारेण व्यथाहेतुत्वेनोक्तानि । दुर्वाराः स्मरेत्यत्र तु कथं सोढव्य इति सर्वथा दुष्टत्वाभिप्रायेणोपन्यासः [सं०]

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥३०॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥११९॥

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १२० ॥

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥१२१॥

'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्'—इत्यादेः, 'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ, ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये'—इत्यादेश्च दर्शनात्, 'व्यधिकरणे'—इति 'एकस्मिन् देशे'—इति च न वाच्यम्।

"समुच्चयान्तरमाह–स त्वन्य इति। अत्र गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे संख्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षाविरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपद्यस्य लाभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवतः, स त्रिरूपः समुच्चयः। तत्र गुणयोर्यौगपद्यं यथा–विदलितेति" [प्र०]। हे नराधिप विदलितं नाशितं सकलानां अरीणां कुलं येन तत् तव इदं बलं सैन्यं आशु शीघ्रं विमलं निर्मलं च अभवत्। प्रकृष्टाः खलाः प्रखलाः दुष्टाः इत्यर्थः। तेषमुखानि च मलिनानि जातानि। "अत्र विमलत्वमलिनत्वयोर्गुणयोस्तुल्यकालतारूपः समुच्चयश्चकारद्वयगम्यः" [चं०]।

क्रिययोर्यथा– "अयमिति। विक्रमोर्वशीये चतुर्थांके पुरूरवस उक्तिः। एकपदे अकस्मात्। प्रियया उर्वश्या। उपनतः प्राप्तः। निरातपत्वेन आतपराहित्येन रम्यैः। भवितव्यम् भूतम्। मालभारिणी छन्दः" [उ०]। "अत्रोपगतो भवितव्यं चेति क्रिययोः। गुणक्रिययोर्यथा—कलुषमिति" [प्र०]। हे महीपतीन्द्र स्वभावतः सितपङ्केरुहाणां श्वेतकमलानां सोदरा तुल्या श्रीः शोभा यस्य तादृशं तव चक्षुः अहितेषु शत्रुषु विषये अकस्मात् कलुषं क्रोधात् रक्तं च। तेषां शत्रूणां वपुषि शरीरे आपदां विपत्तीनां कटाक्षैः कर्तृभिः पतितं च। यदैव ते चक्षुः कलुषं तदैव विपत्तयः शत्रुषु पतन्तीत्यर्थः।

रुद्रटस्तु—'व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकस्मिन्। उपजायेते देशे समुच्चयः स्यात्तदन्योऽसौ॥' (७–२७) इति समुच्चयलक्षणं प्राह। इमामार्यां नमिसाधुरित्थं व्याख्यातवान्–"व्यधिकरण इति। वाशब्द एवशब्दार्थे भिन्नक्रमः। ततश्च यस्मिन् समुच्चये गुणक्रिये भिन्नाधिकरणे एकस्मिन् देशे समकालमुपजायेते असौ समुच्चयस्तदन्यः। ततः पूर्वसमुच्चयादपर इत्यर्थः। गुणक्रिये एव व्यधिकरणे इत्यवधारणं तु गुणक्रियाधिकरणयोर्वस्तुनोर्देशाधिकरणमेकमेवेति कृत्वा॥" मम्मटस्तु–'व्यधिकरणे' इति, 'एकस्मिन् देशे' इति च लक्षणे न समावेशनीये–इत्याह। कुतः–'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्" इत्यस्मिन्नुदाहरणे सत्यपि राजरूपे देशाधिकरण-

स्यैकत्वे असिकम्पनकीर्तिप्रथनरूपयोः क्रिययोः सामानाधिकरण्यदर्शनात्। तथा च—'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ। ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये' इत्यत्र कृपाणपाणित्वसाधुत्ववादयोर्गुणयोः सत्यपि वैयधिकरण्ये देशाधिकरणस्यैकत्वाभावदर्शनात्।

एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥१२२॥

"एकमिति। एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स एकः पर्यायः। अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय। प्रयोजकानिर्देशतन्निर्देशौ भवतिकरोत्यर्थौ। न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे। वृषलक्ष्मणः कण्ठे कालकूटवासस्यास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः" [प्र०]

"समुच्चयेति। वक्ष्यमाणविशेषालङ्कारद्वितीयभेदवारणाय चेत्यपि बोध्यम्। तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति भावः" [उ०]।

तत्राद्यो यथा—नन्विति। भल्लटकविकृते भल्लटशतके चतुर्थं पद्यमिदम्। हे कालकूट विष उत्तरोत्तरं अधिकाधिकं विशिष्टं उत्कृष्टं पदं स्थानं यस्यां तादृशी इयं आश्रयस्थितिः आश्रयणरीतिः तव केन उपदिष्टा ननु। यतः त्वं प्राक् अर्णवस्य समुद्रस्य हृदये अभ्यन्तरे अवस इति शेषः। अथ तदनन्तरं वृषलक्ष्मणः शङ्करस्य कण्ठे अवसः। अधुना पुनः खलानां वाचि वससि। "अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किंचिदपि नोक्तम्।" [प्र०]।

'श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः, पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम्। धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रं, तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥' अयं श्लोकः काव्यप्रकाशपुस्तके क्वचित् दृश्यते।

" श्रोणीति । श्रोणीभागादीनां प्राथमिकाधारत्वमार्थम् । सेवते इत्यनेन मध्ये पूर्वमसतनुतासत्ता बोधिता । एवमग्रेऽपि । अत एव विनिमयः संगच्छते । तनुता कार्श्यम् । तरलगतयः चंचलगतयः चंचलदर्शनं च । कुचसचिवताम् सद्वितीयताम् । धत्ते इत्यनेन तस्मिन्प्रागद्वितीयता या स्थिता सा बलेन गृहीतेति बोधितम् । मुखेऽद्वितीयत्वं निरुपमत्वम्, वक्षसि द्वितीयराहित्यम्, तयोश्चाभेदाध्यवसायः । कुचसचिववक्षस्त्वेनैव मुखस्य निरुपमत्वम् । अत्र तनुत्वत्यागादिना तत्तदुत्कर्षो व्यंजनया बोध्यते " [उ०] ।

यथा वा —

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥१२३॥

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसम् ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेन ॥१२४॥

[' तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥']

" न केवलमयं वास्तविक एकत्वे, किं त्वारोपितेऽपि । यथा—बिंबोष्ठ एवेति " [प्र०] " पद्मगुप्तप्रणीते नवसाहसाङ्कचरिते षष्ठे सर्गे ६० पद्यमिदम् " [झ०] । स्पष्टम् ।

" अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे लौहित्यात्मकतया हृदये तु स्नेहात्मकत्वेन भेदेऽप्येकत्वस्याध्यवसानान्नैकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—तं ताणेति" [प्र०] *गाथेयं आनन्दवर्धनाचार्यप्रणीतायां* विषमबाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्येति ध्वन्यालोके २ उद्योते (पृ० १११) स्पष्टम् ।– तेषां पातालवासिनामसुराणां श्रीसहोदरं रत्नं कौस्तुभस्तदाभरणे विष्णौ एकरसं एकतानं तत्परं हृदयं कुसुमबाणेन कामेन प्रियाणां बिम्बाधरे निवेशितम् । "अत्र ' कुसुमबाणेन ' इति प्रयोजकनिर्देशः " [झ०] । आचार्याभिनवगुप्तपादादयस्तु ' श्रीसहोदररत्नाहरणे ' इति पठन्ति । एतदभिप्रेत्यैवोद्योते प्रोक्तम्—

" केचित्तु यदसुराणां हृदयं विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानं श्रीसहोदर-

रत्नानामामर्मतात् हरणे तत्परमासीत्, तत्सुकुमारतरोपकरणेनाऽपि कामेन प्रियाबिबाधरे निवेशितं सकलरत्नसारतुल्यो बिंबाधर इति तेषामभिमानोत्पत्तेः। एवं च व्यंग्योपमाऽत्रेत्याहुः। तन्मतेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात्पर्यायाक्षतिरेव" [उ०]।

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः। क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥१२५॥

"अन्य इति। अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यद्भवति क्रियते वा, सोऽन्यः पर्याय इत्यर्थः। पूर्ववद्व्याख्येयम्। तत्र भवत्यर्थे यथा—मधुरिमेति" [प्र०]।

"मधुरिम्णा रुचिरं खलानां वचनं प्रथमं पृथु बहुलममृतं व्यनक्ति प्रकाशयति। अथ विचारानन्तरं तदेव खलवचनं मोहहेतुभूतमन्तर्गतं हालहलाख्यं विषं कथयति। अहो आश्चर्यम्। अत्रैकस्मिन् खलवचने क्रमेणामृतविषयोः स्थितिरिति पूर्वविपरीतः पर्यायः" [चं०]।

"अत्रैकस्मिन्खलवचसि क्रमेणामृतव्यञ्जने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देशः [प्र०]।

तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः
स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिताम्
आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥ १२६ ॥

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् न परिवृत्तिः ।

करोत्यर्थे यथा—तद्गेहमिति। पद्यमिदं ध्वन्यालोके ३ उद्योते (पृ०१५८) दृश्यते। "सुदाम्नो मन्दिरमवलोक्य कस्यचिदुक्तिरियमिति सुधासागरे भीमसेनः। अयं द्विजः सुदामा (कर्म) दिवसैः (कर्तृभिः) इयतीं भूमिं समृद्धिसीमां समारोपितः इत्याश्चर्यम्। तदेव दर्शयति—तत् पूर्वदृष्टं गृहं नता नम्रा भित्तिर्यस्यैवंविधं इदानीं तु दिवः स्वर्गात् लब्धावकाशं इदं मन्दिरं राजयोग्यं गृहं जातमित्यर्थः। सा पूर्वदृष्टा जरती जरठा धेनुः इदानीं तु घनाभाः

मेघतुल्याः करिणां घटाः श्रेणयः नदन्ति। स क्षुद्रः निकृष्टोऽल्पो वा मुसलध्वनिः इदानीं तु कलं मधुरस्वरं योषितां इदं संगीतकम् ” [क्ष०]। “ अत्रैकस्मिन् द्विजे तद्गेहमन्दिरादीनामनेकेषां क्रमेण स्थितौ दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः ” [चं०]। “ न चेयं परिवृत्तिः, हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् ” [प्र०]।

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षधर्माऽन्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम्। यथा—

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः।
तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ॥ १२७ ॥

“ अनुमानमिति। पक्षे संबन्धः, सपक्षवृत्तित्वं, विपक्षावृत्तित्वं चेति, रूपत्रयवान्हेतुःसाधनम्। व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो व्यापकसंबन्धपर्यवसन्नः साध्यम्। तदुभयवचनमनुमानालङ्कारः ” [प्र०]

“ साधनमिति। एतद्रूपत्रयविशिष्टो हेतुः साधनपदेनोच्यते इत्यर्थः। व्यापकत्वाभिमतस्येति। अस्य ‘ यस्य ’ इत्यादिः। साध्यमिति। अस्य ‘ तत ’ इत्यादिः। व्यापकसंबंधः। व्यापकास्तित्वम्। तदुभयेति ‘ कविप्रतिभोल्लिखित ’ इत्यादिः ” [उ०]

यत्रेति। यत्र यस्मिन् जने लहरीवत् चलाचलदृशः चंचलदृष्टयः एताः कामिन्यः भ्रुवं व्यापारयन्ति वक्रीकुर्वन्ति। यत् तत्रैव तस्मिन्नेव जने मर्मस्पृशः मर्मभेदिनः अमी मार्गणाः कामशराः पतन्ति। तत् तस्माद्धेतोः शासनधरः आज्ञावर्ती क्रोधनः कोपशीलः चक्रीकृतः कर्षणेन वर्तुलीकृतः चापो यस्मिन् कर्मणि तथा अञ्चिते धनुषि योजिते शरे बाणे प्रेंखन् चलन् करः यस्य सः स्मरः सत्यं आसां योषितां अग्रतः पुरतः एव सदा धावति।

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किंचिद्वैचित्र्यमिति न तथा दर्शितम्।

“ अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम्। प्रयोगश्चैवम्—एताश्चक्रीकृतचापं सदा पुरोधावदञ्चितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः संततनिपतन्मर्म

भेद्बिाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं संभवति । यथा--' मधु तिष्ठति वाचि योषिताम् ' तत्कथं सामान्यत एतदुक्तं न तु विशेषत इति चेत्, साध्यस्य पूर्वभागे तादृशवैचित्र्याभावादिति " [प्र०] ।

"अत्र पूर्वार्धे संततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानकत्वं साधनं पक्षवृत्तित्वेनोक्तम् । परार्धे साध्यम् । यत्तच्छब्दाभ्यां व्याप्तिः सूचिता । तत्र वस्तुतो व्याप्त्यसत्त्वेऽपि कविप्रौढोक्त्या तथाभिधानम् । अत्रानुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । तेन जायमानाऽनुमितिरत्रालङ्कारः । सा च मन्ये शंकेऽवैमि जाने इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या । यत्र लिंगलिंगिनोः सत्त्वं तत्र तेषामनुमिति-बोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्तसद्भावस्तत्रोत्प्रेक्षाबोधकत्वम् । धीरः कथयति इत्यादि लक्षणपदोपादाने लक्ष्या । उभयानुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाक्षेपे प्रतीयमानेति बोध्यम् । नन्विति । एवं चानया रीत्याऽनुमानस्य द्वैविध्यं वक्तुमुचितमिति भावः । मध्विति । ' हृदि हालाहलमेव केवलम् । अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥ ' इति पादत्रयम् । तादृशेति कार्यकारणयोर्वैपरीत्ये झटिति कार्यकारित्वप्रतीतिरूपवैचित्र्यवदिह तथाभावाभावात् न विशिष्योक्तमिति भावः " [उ०] ।

" न दर्शितमिति । अयं भावः--साध्यसाधनयोरुक्तिरलङ्कारः । तेन क्रमेण व्युत्क्रमेण वा भवतां वैचित्र्याभावात् किं तच्चिन्तयेति । तस्मात् रुद्रटवन्न वाच्यम् " [सं०] । रुद्रटस्तु--' वस्तु परोक्षं यस्मिन्साध्यमुपन्यस्य साधकं तस्य । पुनरन्यदुपन्यस्येद्विपरीतं चैतदनुमानम् ॥ ' [७,५६]

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्--

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥१२८॥

" विशेषणैरिति । साकूतैः साभिप्रायैः । उक्तिः अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्--महौजस इति " [प्र०] । किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिरं प्रति वनेचरवाक्यमिदम् । महौजसः प्रभूततेजोयुक्ताः मानं एव धनं येषां ते तथा संयति युद्धे लब्धकीर्तयः । तथा च न संहताः परस्परमिलिताः न वा

भेदवृत्तयः परस्परद्वेषिणः धनुर्भृतः धनुर्धराः भटाः तस्य दुर्योधनस्य प्रियाणि असुभिः प्राणैः समीहितुं कर्तुं वाञ्छन्ति इच्छन्ति । " अत्र महौजः शालित्वेनानाक्रमणीयत्वं मानधनत्वेन युद्धे पलायनाभावः धनपूजितत्वेनोपेक्षाराहित्यं संग्रामे लब्धकीर्तित्वेनोत्साहः प्रतापशालित्वं च असंहतत्वेन सहायानपेक्षत्वं अभेदवृत्तित्वेन प्रयोजनैकपरत्वं च व्यज्यत इत्युक्तविशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारः " [चं०] ।

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कारमध्ये गणितः ।

" अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि परानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावत्वमात्रतया कुतोऽलङ्कारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि ह्यनुभवसिद्धं, न तु दोषाभावत्वमात्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयामः—तादृशैकविशेषणोपन्यासेऽप्यलङ्कारत्वमुचितम् । *अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाऽप्युपपत्तेरर्थसिद्धत्वाभावाद्वैचित्र्यस्य* चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—' शुद्धे सद्मनि पल्लविन्युपवने ' इत्यादौ " [प्र०] ।

" तादृशैकेति । ' अयि लावण्यजलाशय तस्या हा हंत मीननयनायाः । दूरस्थे त्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ' इत्यादौ " [उ०] ।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते, सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽपह्नुतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहासंभवात् । उदाहरणम्—

" व्याजोक्तिरिति । उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथंचिद्व्यक्तमथ केनापि यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः । न चेयमपह्नुतिः । प्रकृताप्रकृतयोः साम्ये तत्स्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । न च प्रथमं गूहस्यानन्तरं प्रकाशस्यापह्नव इति सामग्रीभेदादेवापह्नुतिभेद इति वाच्यम् । एवंविधेऽपि विषये साम्यसंभवेऽपह्नुतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापह्न-

वार्थं सादृश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापह्नवः सापह्नुतिरिति चेत्, न। तत्रोभयत्राऽप्यपह्नुतेरेवोपगमात्। यदाहुः—

साम्यायापह्नवो यत्र सा विज्ञेया त्वपह्नुतिः।
अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्सेपाऽप्यपह्नुतिः॥ इति।" [प्र०]।

"कथंचित्। लिंगादिना। केनापि। कपटेन। प्रकृताप्रकृतयोरिति। इदमुपलक्षणम्। तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुपमानव्यवस्थापनम्। अत्र तु किंचिदनिषिध्यैव निमित्तांतरयुक्त्वमापन्नमित्यपि बोध्यम्" [उ०]।

यदाहुरिति। प्रदीपोद्धृतः श्लोकोऽयं मङ्खुकविरचितेऽलङ्कारसर्वस्वे पाठभेदेन पठ्यते—

"सादृश्यव्यक्तये यत्रापह्नवोऽसावपह्नुतिः।
अपह्नवाय सादृश्यं यत्र सैपाप्यपह्नुतिः॥ इति संक्षेपः" (रुय्यक, पृ० १११)

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाऽखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः॥ १२९॥

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः।

"शैलेति। शिवो वो युष्मानवताद्रक्षतु। कीदृशः शैलेन्द्रेण हिमवता प्रतिपाद्यमाना दीयमाना या गिरिजा तद्धस्तस्योपगूढमाश्लेषः। भावे क्तः। तेनोल्लसन्ती रोमाञ्चादिभिर्विसंस्थुलो व्यग्रश्चासावखिलस्य विधिव्यासङ्गस्य भङ्गेनाकुलः। ततश्च सात्त्विकभावगोपनाय तुहिनाचलस्य करयोर्हा शैत्यमित्यूचिवान्। हेति विस्मये। शैलान्तःपुरं च मातॄणां ब्राह्म्यादीनां मण्डलं समूहश्च गणाश्च तैरिति विग्रहः। सस्मितं दृष्टः। अत्र सात्त्विकभावस्य रोमाञ्चादेर्हिमवत्करस्पर्शनिमित्तकत्वेन गोपनाद्व्याजोक्तिरलङ्कारः" [चं०]।

"अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकैकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशनादपलपितस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयतः। वयं तु—पुलकवेपथुभ्यां सात्त्विकाभ्यां प्रकाशिता गूढा च रतिस्तयोः शैत्यकारणताप्रकाशनेनापह्नुतेति व्याजोक्तिरियम्" [प्र०]।

रुय्यकेन स्वालंकारसर्वस्वे व्याख्यातमित्थम्—'' अत्र शैत्याभावः शैत्यप्रक्षेपेणापलपितः । यद्यप्यपह्नुतोऽपि सस्मित्युक्तिसत्त्वेन प्रकाशितः, तथाप्यपलापमात्रचिन्तयास्यालङ्कारस्योल्लेखः । अन्यपह्नुतिग्रन्थे सादृश्याय योऽपह्नवः, सापह्नुतिः । तथा अपह्नवाय यत् सादृश्यं साप्यपह्नुतिरिति स्थापितम् । व्याजोक्तौ चोत्तरः प्रकारो विद्यते । तत् कथमियमलङ्कारान्तरत्वेन कथ्यते । सत्यम् । उद्भटसिद्धान्ताश्रयणेन तत्रोक्तम् । न हि तन्मते व्याजोक्त्याख्यमलङ्करणमस्ति । इह तु तस्य सद्भावाद् व्यतिरिक्तापह्नुतिरिति पृथगयमलङ्कारो निर्दिष्टः'' [रुय्यक, पृ० १०६] ।

किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात् सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा भवेत्परिसंख्या । अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः ।

'' किंचिदिति । तादृक् तुल्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यत्किंचित्कथितं सत्स्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुनः पुनः शब्देन प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्टं चेति तु विभागः । कथनं हि किंचित्प्रश्नपूर्वकं किंचिच्चातत्पूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानत्ववाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे '' [प्र०] ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ १३० ॥
किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं

किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ १३१ ॥
कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ १३२ ॥
भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिंता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ १३३ ॥

"तत्र प्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा" [प्र०] ।

"किमिति । अत्र किमासेव्यमिति प्रश्नः । अनिंद्यं गंगासमीपं नान्यनदीसविधं, नापि कान्तानितंबादि । विष्णोः पादयुगं नान्यदेवस्य, नाप्यङ्गनादि । पुण्यं न पापं । दया न हिंसादि । येषु गंगासमीपादिषु आसक्त्या । निरवधिर्या विमुक्तिः सायुज्यरूपा तदर्थं चेतः प्रभवति समर्थं भवति" [उ०]।

"अत्रान्यनदीसविधादि व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्यं व्यवच्छेद्यं यथा" [प्र०] । "किं भूषणमिति । आर्यचरितं शिष्टसेवितम् । सुकृतं पुण्यकर्म । दोषो व्यभिचारादिः । धिषणा बुद्धिः । अभिमतोत्तरदानादाह । जानातीति । सदसद्विवेकं उत्कृष्टनिकृष्टविभागं त्वदपरः त्वदन्यः कः जानाति न कोऽपीत्यर्थः" [उ०] ।

"अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानं यथा" [प्र०] । "कौटिल्यमिति । कौटिल्यं वक्रता कपटं च । कचनिचये केशसमूहे, न तु हृदये । रागः रक्तिमा प्रीतिश्च । करादिषु, न परपुरुषादिषु । काठिन्यं दार्ढ्यं निर्दयत्वं च । कुचयुगले, न तु हृदये । तरलत्वं चंचलता अविचार्यकारित्वं च । नयनयोः, न मनसि । आर्या छन्दः । अत्र कौटिल्यादेरितराधिकरणकत्वं व्यवच्छेद्यं व्यंग्यम् । प्रश्नश्च नास्ति" [उ०] ।

"अप्रश्नपूर्वक एव कथने व्यवच्छेद्यं वाच्यं यथा" [प्र०] ।

"भक्तिरिति । युवतिरूपे कामास्त्रे । आर्या छन्दः । अत्र यत्र कविप्रतिभानिर्मिता इतरव्यावृत्तिस्तत्रालङ्कारता । यथा 'कौटिल्यं कचनिचये' इत्यत्र कौटिल्यादिकं कविप्रतिभया एकीकृतमिति तद्द्वारा तत्प्रतियोगिकवृत्तिस्तन्निर्मितेति बोध्यम्" [उ०] ।

" श्लेषेणाप्येषा संभवति । यथा—' चित्रेषु वर्णसंकराः,' ' खलसंयोगः शालिषु ' इत्यादि " [प्र०]।

यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्याऽर्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्–

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते गुणानुरागप्रभवा हि संपदः ॥१३४॥

" हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः "

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः । आयुर्घृतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात् ।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानंदः ।
रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः कालः ॥ १३५ ॥

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न तु हेत्वङ्कारकल्पनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

" यथोत्तरमिति । यथोत्तरमिति वीप्सायां यथाशब्दः । तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—जितेन्द्रियत्वमिति " [प्र०]।

" अत्र पदे भग्नप्रक्रमत्वं दोषः । जितेंद्रियत्वं विनयस्य कारणमित्युक्ते तत्कस्य कारणमित्युदिताकांक्षा यद्यपि उत्तरवाक्येन निवर्त्यते, तथापि न साक्षात् । एवमग्रेऽपि । अस्याः किमुपस्कारकतयाऽलङ्कारत्वं कया रीत्या चोपस्कारकत्वमिति चिंत्यम् । उत्तरोत्तरोत्तमवस्तुकारणत्वात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकारणमिति वदन्ति " [उ०] ।

" नन्वत्र कार्यकारणभावालंकृतिप्रपञ्चनप्रसंगेन हेत्वलङ्कारोऽपि लक्षणार्हः । उक्तश्चायं भट्टोद्भटेन—' हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः ' इति। तत्किं न लक्षित इति चेत्, आयुर्घृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालङ्कारत्वस्यैवाभावात् ।

"नन्वेवम्—' अविरल ' इत्यादौ प्राचां काव्यरूपताऽभिधानं विरुध्येत अलङ्काराभावादिति चेत्, न। कोमलानुप्रासेनैव तत्संभवात्। तत्किं हेत्वलङ्कारो नास्त्येव। क एवमाह। कीदृशस्तर्ह्यसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति'' [प्र०]

उक्तश्चायं भट्टोद्भटेनेति । अत्र हि प्रदीपकारवचनं अज्ञानविजृंभितमात्रं प्रतिभाति । लक्षणमेतद्रुद्रटेन स्वीये काव्यालङ्कारे प्रोक्तम् । उद्भटादिभिस्तु हेत्वलङ्कारस्य नामापि न गृहीतम् । भामहेन चायं प्रत्याख्यात एव—'हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालङ्कारतया मतः' (भामह, २.८६)। रुद्रटस्तु—'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेद्यत्र । सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ॥' (७. ८२) इति हेत्वलङ्कारं लक्षयित्वा अविरलकमलेत्याद्येवोदाहरणं दत्तवान् । नमिसाधुः स्वटिप्पणे प्राह—"अविरलानां कमलानां विकासहेतुत्वाद्वसन्तकाल एव तथोच्यते । एवं सकलालिमदश्चेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । न त्वविरलानां कमलानां विकासो यत्रेत्यादि बहुव्रीहिः कर्तव्यः । तदा त्वभेदो न स्यात् । उदाहरणदिगियम् । इदं तूदाहरणं यथा—'आयुर्घृतं नदी पुण्यं भयं चौरः सुखं प्रिया । वैरं द्यूतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयो ब्राह्मणपूजनम् ।'" इति । संकेतकृत्कथनमप्यत्र महत्त्वपूर्णम्—"अत्र वसन्तकालो हेतुः । शेषा हेतुमन्तः । कमलविकासहेतुत्वात्कालोऽपि विकासः । एवमग्रेऽपि । न तु विकासयति मदयत्यानन्दयति पोषार्थतया बिभर्तीति रुद्रटाशयेन व्युत्पत्तिः । हेतुहेतुमतोरभेदाभावप्रसङ्गात् । समाम्नासिषुरिति भामहोद्भटाद्याः । अव्यभिचारितया विकासादेर्नैरन्तर्येण करणमिहोपचारप्रयोजनं व्यङ्ग्यम् । तच्च गुणीभूतमिति महिम्नैवेत्यत्रैवकारेण प्रतिपाद्यते । अस्मन्मते काव्यलिङ्गमेव हेतुः । रुद्रटस्तु भिन्नमूचे" इति । अनेन हि कश्चिदन्यः (स्यात् भामहविवरणाख्यः) उद्भटग्रन्थो माणिक्यचन्द्रादीनां पुरत आसीदित्यादि लक्ष्यते । एतत्सर्वं विस्तरभयान्न प्रतिपाद्यते ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यं नामालङ्कारः । उदाहरणम्—

हंसाण सरेहिँ सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।
अण्णोण्णं विअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥ १३६ ॥

'हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यतेऽथ सरसां हंसैः ।
अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरूकुर्वन्ति' ॥

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादनद्वारेण।

"क्रिययेति । वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी । तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसंभवादित्यत उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु तावदजातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मिथस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालङ्कार इति सारम् ।" [प्र०] ।

"हंसार्णांनि । सार्यते सारीक्रियते । प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टान्हंसान्प्रति सरसां कारणत्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसरांसि प्रति हंसानां कारणत्वम्, परस्परशोभाजननद्वारेणेवेतिभावः । परस्परक्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृ-तो चमत्कारः" [उ०] ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् । उदाहरणम्—

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोह्ला ॥ १३७ ॥

ध्व. पृ. १२८

वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च ।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिसंक्रामति स्नुषा ॥

"उत्तरेति । यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसंभाव्यं यदसकृत्प्रतिवचनं तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्याः । अप्रसिद्धत्वमिति तु वयम् । तच्च प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकप्रसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः । तत्राद्यं यथा—वाणिअअेति" [प्र०] ।

"लुलिताः चंचलाः अलकाः केशा यत्र तादृशं मुखं यस्याः एतादृशी स्नुषा परिसंक्रामति परिभ्रमति । गाथा छन्दः । अस्यामासक्तो मत्सुतो मृगयां न करोतीत्युत्तरं व्यंग्यम् । क्रेतारं वणिजं प्रति वृद्धव्याधोक्तिरियम्" [उ०] ।

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, ताः मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनं अमुना वाक्येन समुन्नीयते । न चैतत् काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य तादू-प्यानुपपत्तेः । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम् । एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं सा-धीयः । प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रति-वचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदुपादाने न चारुताप्रती-तिरित्यसकृदित्युक्तम् । उदाहरणम्—

का विसमा देव्वगई किं दुल्लहं जं जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥ १३८ ॥

'का विषमा दैवगतिः किं दुर्लभं यज्जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत् खलो लोकः'

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव वि-श्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः ।

"हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, मूल्येन ताः प्रयच्छेति क्रेतृवचनमनेनोत्तर-वाक्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः । यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तयस्तव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोन्नेयम् । न च वाच्य-मिदं काव्यलिङ्गविशेष एव । उत्तरस्य प्रश्नं प्रति हेतुत्वाभावात् उत्तरस्य तद-नुत्पादकत्वात् । काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात् । तर्हि ज्ञापकतयाऽनुमानमेवेति चेत्, न । एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत् । न चात्र तथा । तस्मादलङ्कारान्तरमेवोत्तरम् ।

"द्वितीयं यथा—का विसमेति ॥ अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकाप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते । 'किमासेव्यं पुंसाम्' इत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्य एवेति ततो भेदः" [प्र०] ।

" एकधर्मी । पक्षः । न च स्नुषागृहनिवासस्य हस्तिदन्ताद्यभावे निमित्तत्वेन काव्यलिङ्गमेवास्तु । तत्संभवेऽपि प्रश्नोन्नयनद्वारेणैव चमत्कारा-

दित्याशयः । केति । प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्यानेकत्वेऽप्ययम् । ' किं स्वर्गादधिकसुखं बंधुसुहृत्पंडितैःसमं गोष्ठी । सौराज्यशुद्धवृत्ति सत्काव्यरसामृतं स्वादु ॥ ' इति । एवं प्रश्नोत्तरयोरभिन्नत्वेऽप्ययम् । ' केदारपोषणरता ' इत्यादौ एवं प्रश्नद्वयस्यैकोत्तरत्वादावपि । यथा ' के खेऽटाः किं चलं वयः ' इत्यादौ " [उ०] ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ ३६ ॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । उदाहरणम्—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ १३९ ॥

अत्र आकृतिमालोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम् । पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वात् । यथा वा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १४० ॥ ध्व. २. १०३.

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिंगितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

कुतोऽपीति । तत्र रूपादेरन्यथात्वमाकार इति प्रदीपः । " वक्त्रेति । कण्ठे स्थितं कुङ्कुमं वक्त्रात् स्यन्दिभिर्गलद्भिः स्वेदबिन्दूनां प्रबन्धैः पङ्क्तिभिर्भिन्नं संभिन्नं दृष्ट्वा कापि वयस्या सखी स्मित्वा हसित्वा तन्व्याः पुंस्त्वं पुरुषायितं व्यञ्जयन्ती सती पाणौ खड्गलेखां लिखितवती । पुंसामेव पाणौ तस्या उचितत्वात् । अत्राकारेण लक्षितं सुबुद्धिवेद्यतया सूक्ष्मं पुरुषायितं पाणौ खड्गलेखनेन प्रकाशितमिति सूक्ष्मालङ्कारः " [चं०] ।

चेष्टाविशेष इङ्गितमिति प्रदीपः । " संकेतेति । विटं जारम् । संकेतकाले मनो यस्य । तं जिज्ञासुमित्यर्थः । अत एव हसद्भ्यां नेत्राभ्यामर्पितं सूचितमाकूतं रहस्यं येन तादृशं ज्ञात्वा विदग्धया नायिकया लीलासम्बन्धि पद्मं निमीलितमित्यन्वयः । अत्र नेत्रेङ्गितेन लक्षितः सूक्ष्मोऽभिप्रायः कामिन्या निशासूचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः " [चं०] । " अमुं भावालङ्कारमाह रुद्रटः । व्याजोक्तिपिहितालंकारोऽप्यत्रैवान्तर्भूतः " [उ०] ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः । उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वरांगनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥ १४१ ॥ रु. ७.९७.

" उत्तरोत्तरमिति । परावधिरिति परः पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिरुत्कर्षसीमा यस्य तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्तेः । उदाहरणम्—राज्ये इति " [प्र०] ।

" उत्कर्षः श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां च । तत्राद्य उदाहृतः । अंत्यो यथा—

तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयिष्यति " [उ०] ॥

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

इह यद्देशं कारणम्, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि । यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनम्, सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागात् असंगतिः । उदाहरणम्—

जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअम् ।
दन्तक्खअं कवोले वहूए वेअणा सवत्तीणम् ॥ १४२ ॥

' यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम् ।
दंतक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम् ' ॥

एषा च विरोधबाधिनी न विरोधः । भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम् । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः । तथा चैवं निदर्शितम् ।

" भिन्नेति । अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकं, न तु पृथगपि विवक्षितार्थम् । युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम् । तेन कार्य-

कारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया संप्रतिपादनं सा असंगतिः। हेतुफल-योरग्निधूमाद्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः संगतेः परित्यागात्। तथा प्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात्। उदाहरणम्—

"जस्से इति। स्पष्टम्। नन्वयं विरोधालङ्कार एव। हेतुफलयोर्वैयधि-करण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न। वैयधिकरण्यं ह्यसंगतिः। न च सैव विरोधः। किं तु तद्बोधिका। वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात्। नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोध एवालङ्कारोऽस्तु, न तु तद्बोधिकाऽसंगतिरपि साक्षात्। न च वाच्यं समानाधिकरण एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न तु व्यधि-करणोऽपीति। लक्षणे सामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति। मैवम्। सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात्। अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे उत्सर्गः प्रवर्तते। विरोधालङ्कारस्य चासंगत्यलङ्कारोऽपवाद इति व्यधिकरण-विरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्भिन्नविरोधे विरोधालङ्कार इति। अत एव तथैवोदाहृतम्" [प्र०]।

"स्वरूपनिर्वचनमिति। 'उद्भिन्नमात्रे वयसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम्। भावी लाक्षारसोऽत्रेति कामिनो रज्यते मनः॥' इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्ट-त्वात्। कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तेश्च पृथक् वैचित्र्यकारित्वेन समावेश एव युक्त इति भावः। प्रसिद्धायाः। कार्यकारणस्वभावसिद्धायाः। वैलक्षण्यादिति। कारणगतं कमप्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थः। (जस्से इति।) व्रणक्षतपदयोः प्रक्रमभेदश्चिन्त्यः। विरोधरूपत्वादिति। विरोधोऽनुपपत्तिः। सा च सहानवस्थितयोः सहावस्थान इव सहस्थितयोः सहानवस्थानेऽपि तुल्या। तस्याश्च प्ररोहे दोष एवेत्याभासता वाच्या। तथा च विरोधाभास एवेत्यर्थः" [उ०]।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यद् अक्लेशेन कार्यमारब्धमाधीयते, स समाधिर्नाम। उदाहरणम्—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्॥ १४३॥ का.द.२.२९९.

"समाधिरिति। इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन

कार्यं करोति स समाधिः । सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्— मानमिति " [प्र०] ।

" अत्र मानापनयनं कार्यम् । पादपातो हेतुः । घनगर्जितं हेत्वन्तरम् । यस्मादक्लेशेन कार्यं सुकरं स्यादित्यर्थः " [सं०] ।

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ १४४ ॥

यथा वा—

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ १४५ ॥

"सममिति । योग्यता आनुरूप्यम् । संभावितः सर्वसम्मतः । तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—धातुरिति " [प्र०] ।

" योगः । संयोगादिरूपः कार्यकारणभावश्च । आनुरूप्यमिति । तेन सता सतो योगोऽसता चासतो योग इति लब्धम् । तेन सदसतोर्योगे नायम् । अनौचित्यात् । समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः समुच्चयः, अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्योगस्यौचित्याभिधानमिति विशेषः " [उ०] ।

धातुरिति । एषा मृगाक्षी धातुः ब्रह्मणः शिल्पातिशयस्य कौशलातिशयस्य निकषस्थानं परीक्ष्योपलरूपा । अनुपमः । अयं देवः राजा अपि स्मरस्य कामदेवस्य रूपे सौन्दर्ये दत्तपत्रः दत्तावलम्बनः ततोऽप्यधिकरूपवानित्यर्थः । यत् दैवात् अनयोः एतत् सदृशमुचितं संगतं समागमः जातं जातः तत् अधुना शृङ्गारस्य एकातपत्रं एकच्छत्रं राज्यं उपनतं प्राप्तम् ।

निकर्षेण यथा—"'चित्रमिति'। अत्र चित्रबतशब्दयोर्वीप्सा विस्मयातिशयद्योतनाय। परिणतं पक्वं स्फीतिः समृद्धिः। एतस्याः फलसमृद्धेः कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र कोविदः पण्डितः। अत्र द्वयोरपि निकृष्टतयोचितयोर्योगः" [चं०]।

"कार्यकारणभावसंसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या। यथा 'मंत्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनूभुवः। शिखास्पर्शेन पांचाल्याः स्थाने दग्धः सुयोधनः॥' इति। यादृशगुणकवस्तुसंसर्गस्तादृशगुणोत्पत्त्याऽपि समम्। 'वडवानलकालकूटलक्ष्मीगरलव्यालगणैः सहैधितः। रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगकारणम्॥' क्वचिदिष्टप्राप्त्यर्थं प्रयुक्तात्कारणात्तत्प्राप्त्या च। यथा 'उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन्। उच्चाटनं त्वमपि लंभयसे तदेव मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा॥' इत्यत्र" [उ०]।

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात्।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत्॥ ४०॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः॥ ४१॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते (१), यच्च किंचिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं तत्फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् (२), तथा सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्परविरुद्धतां व्रजतः (३।४), स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः। क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः॥ १४६॥

न. सा. १६, २८

सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः॥ १४७॥

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥ १४८ ॥
न. सा. १, ६२

" क्वचिदिति । द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्कश्चिद्योगो घटनां नोपैति, किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः । यच्च कश्चित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कारणान्तरेण विष्टम्भात्तत्क्रियाफलं नाप्नोति, प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः । यच्च क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ । सर्वत्र समताया विपर्ययात् । तत्र प्रथमो यथा " [प्र०] ।

" शिरीषादिति । शिरीषात् अपि मृद्वङ्गी कोमलाङ्गी इयं आयतलोचना नायिका क । कुकूलाग्निः तुषाग्निरिव कर्कशो दुःसहो मदनानलः क । अत्र नायिकामदनानलयोरत्यन्तवैलक्षण्यात्तयोः सम्बन्धोऽनुपपद्यमानतयैव क शब्दद्वयेन प्रतीयते " [झ०] । तत्र द्वितीयो विषमो यथा—

सिंहिकेति । सिंहिकायाः सिंह्याः सुतः तस्मात् संत्रस्तः भीतः शशः मृगविशेषः शीतांशुं चन्द्रं आश्रितः । किंतु न तत्र त्राणमभूत् । प्रत्युत साश्रयं सचन्द्रं तं अन्यः सिंहिकासुतः राहुः (सिंहिका राहुमाता) जग्रसे । " अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः " [प्र०] । तृतीयो विषमो यथा—

सद्य इति । " तमालवन्नीला कृपाणलेखा यस्य राज्ञः करस्पर्शमवाप्य सद्यस्तत्कालं रणे रणे प्रतिसंग्रामं शरदिन्दुवत्पाण्डु शुभ्रं यशः प्रसूते एतच्चित्रमित्यन्वयः । अत्र कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणस्वरूपो विषमः " [चं०] ।

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ १४९ ॥

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ १५० ॥
शि. व. १३. ४०

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ।

चतुर्थो यथा—आनन्दमिति । स्पष्टम् । आर्येयं रुद्रटालंकारे लभ्यते (९.४७) । " अत्र नायिकाविरहयोर्जन्यजनकयोरानंदजननतापक्रिययो-

विरोधः । न चात्रासंगतिर्विरोधो वा । विरोधे विरोधिनोः सामानाधिकरण्यस्यासंगतौ कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यस्य चमत्कारप्रयोजकता, अत्र तु कार्यकारणवृत्तिविजातीयक्रियागुणयोगस्य चमत्कारितेति विशेषात् " [उ०] ।

" अत्रानन्ददानशरीरतापक्रिये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन संबन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवावयविनोर्वैषम्ये यथा " [प्र०] । " विपुलेनेति । सागरे शेते इति सागरशयः ताहशस्य' । यस्य श्रीकृष्णस्य । कुक्षिणा उदरेण । युगक्षये प्रलये । पपिरे जग्रसिरे । मदविभ्रमापूर्णया चक्षुःकोणमात्रेणैव । पपे । सादरमवलोकनमत्र पानम् । पानपदार्थयोर्भेदेऽप्यभेदवर्णनादुदाहरणमिदम् । अत्र सागरशयत्वं ससागरसकलभुवनग्रासश्चेत्येकं विषमम् । एवं यस्य कुक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्था तस्य संपूर्णस्यावयविनः स्त्रिया एकदृशा पानं चापरं विषमम् । योगवैषम्यादेव चमत्कारान्न विरोधाऽशंका " [उ०] ।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४२ ॥

आश्रितम् आधेयम्, आश्रयस्तदाधारः, तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया यथाक्रमं यत् अधिकतरतां व्रजतः तदिदं द्विविधम् अधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ १५१ ॥

का. द. २ २१९

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ।१५२।

शि. व. १. २३

' महतोरिति । वर्णनीयोत्कर्षापेक्षया यन्महत्याश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो महीयान् स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते, महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते तदुभयमधिकालङ्कारः । तत्राद्यं यथा—अहो इति स्पष्टम् । अत्राश्रयस्य भुवनत्रितयस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीयं यथा—युगांतेति " [प्र०] । युगांतकाले प्रतिसंहृतः आत्मा स्वात्मभूतः प्रपंचो

येन तस्य कैटभद्विषः श्रीविष्णोः यस्यां तनौ जगंति भुवनानि सविकाशं सावकाशं आसत उपविशन्ति स्म, तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमः आगमनं तत्संभवाः तज्जन्याः मुदः प्रीतयः न ममुः न अवकाशं प्रापुः। वंशस्थं वृत्तम्। अत्र जगदाश्रयतया महत्त्वेन विवक्षितस्य भगवच्छरीररूपाश्रयस्य मानाभावरूपसंबंधात्ततोऽल्पस्थाऽपि तपोधनागमजन्यहर्षस्य वर्णनीयस्याधिक्यं चारुताहेतुः" [उ०]।

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

न्यक्कृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत् तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणम्, तत् अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात् प्रत्यनीकमभिधीयते। यथाऽनीके अभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते, तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः। उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥ १५३ ॥

यथा वा—

यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥१५४॥
शि. व. १४. ७८

इन्दोरत्र तदीयता संबन्धिमुखसंबन्धात्।

"प्रतिपक्षमिति। अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्षयितुं यदुच्यते तत्प्रत्यनीकम्। प्रतिनिधितुल्यत्वात्। यथाऽनीकेऽभियोज्येऽशक्तेन तत्प्रतिनिधीभूतः कश्चिन्निगूढमभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि विजेयेऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः। तदीयत्वं च साक्षात्संबन्धेन परम्परासंबन्धेन चेति द्विविधमेतत्। तत्राद्यं यथा—त्वमिति।" [प्र०]। स्पष्टम्।

"अत्र तां तव रक्तां कामः शरैर्हन्तीति वास्तवोऽर्थः पश्चादुत्प्रेक्ष्यते। निर्जितत्वोत्थादनुशयादिवेति व्यंग्योत्प्रेक्षाऽपि। त्वं भवतीति च प्रक्रमभङ्गः" [सं०]।

"अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः सम्बन्धः" [प्र०]।

द्वितीयं यथा—यस्येति। "कायनिग्रहेण अमृतविभागकाले देहच्छेदेन गृहीतविग्रहो बद्धवैरः कृती कुशलो राहुर्यस्य हरेः किंचिदपकर्तुमक्षमः सन् कान्तं रम्यं यद्वक्त्रं हरिमुखं तेन सदृशी आकृतिर्यस्य तम्। तत्सुहृदमित्यर्थः। इन्दुमधुनापि बाधते पीडयति। उपरागमिषेणेति भावः। अत्र साक्षात्प्रतिपक्ष-हरिनिग्रहाशक्त्या राहोस्तदीयेन्दुनिग्रहोक्त्या प्रत्यनीकालङ्कारः" (मल्लिनाथः)।

"अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयविभावः संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्य-लक्षण इति परम्परासंबन्धः" [प्र०]।

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते।
निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

सहजं आगन्तुकं वा किमपि साधारण यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण, यत् किंचित् केनचित् वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तत् मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति। क्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम्।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ १५५ ॥

अत्र दृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकम्, साधारणं च मदोदयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात्।

"निजं स्वाभाविकं लक्ष्म निगूहनीयसाधारणं चिह्नं तद्द्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तया यत्किंचिद्वस्तु वस्तुगत्यैव तिरोधीयते तन्मीलितालङ्कारः। तच्च द्विधा—लक्ष्मणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्क्वचिदागन्तुकत्वाच्चेत्यर्थः।" [प्र०]।

"वस्तुना वस्त्वन्तरस्य तिरोधाने मीलितमिति सान्वयं नाम। बलीयस्तयेति वचनान्न सामान्यालङ्कारता। तत्र हि साधारणगुणाश्रयेण भेदानुपलक्षणं न तूत्कृष्टगुणेन निकृष्टस्य तिरोधानम्" [सं]।

तत्र स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा—"अपाङ्गेति। अपाङ्गः तरलः ययोस्ते, अपांगयोः तरले चंचले इति वा। मधुराः वक्राः वक्रोक्तिसमर्पकाः वर्णाः यासु। मृगदृशः अङ्गके कोमलशरीरे लीलया स्वतः स्वभावतः

स्फुरितम्। मदोदयः मधुपानजन्यमदस्य उदयः। कृतपदोऽपि कृतस्थानोऽपि। पृथ्वी छन्दः। अत्र स्वाभाविकेन दक्करलतादिना निगूहनीयमदसमानधर्मेण बलवता मदोऽभिभूयते " [उ०]।

" अत्र दक्करलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं, समानं च तिरोधेयेन मदेन। तत्राऽप्येतदुपलम्भात्।" [प्र०]

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः॥ १५६॥

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्ताद्रूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात्।

आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा। " ते तव ये द्विपस्त्वत्पाते त्वदागमने शङ्किता धीर्येषां तादृशाः सन्तो हिमाद्रेःकन्दरासु निवसन्ति उद्गतरोमाञ्चं कम्पसहितं अङ्गं उद्वहतामपि तेषां भयानां बुधः पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इत्यन्वयः। अत्र रोमाञ्चकम्पयोः आगन्तुकयोः भयशीतसाधारणचिह्नयोः भयतिरोधायकत्वम्" [सं०]।

" अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे, हिमाद्रिकंदरानिवाससामर्थ्याधिगतशीत-रूपकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भयैः समानता च। तेष्वपि तयोरुपलम्भात्" [प्र०]।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम्।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा॥ ४५॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो वा संभवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते। क्रमेणोदाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य॥१५७॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः॥१५८॥

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते। उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम्।

" स्थाप्यत इति। स्थापनं विधिः। अपोहो निषेधः। यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः। तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधिः, यत्र वा तथा निषेधः, सा द्विधैकावली। विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः। एवं विशेषणतया निषेधोऽपि। कश्चित्तु ' पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोह्यते वा सैकावलीति सूत्रार्थः' इत्याह। तत्तु पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकाशविरुद्धम्। तत्र विधौ यथा—पुराणीति " [प्र०]। " विक्रमादित्यस्य नगर्याः उज्जयिन्याः वर्णनमिदम्। यस्यां उज्जयिन्यां नगर्यां पुराणि गृहोपरिगृहाणि सवराङ्गनानि वराङ्गनासहितानि। वराङ्गनाः रूपेण पुरस्कृतं भूषितं अङ्गं यासां तथाभूताः। रूपं समुन्मीलिताः उत्फुल्लाः सद्विलासाः यस्मिंस्तादृशम्। विलासाः कुसुमायुधस्य कामस्य अस्त्रं अस्त्रभूता इत्यर्थः" [छ्रा०]।

" अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणक्रियामुखेन रूपं तस्य विलासास्तेषामस्त्रमिति क्रमेण विशेषणतया विधिः। निषेधे यथा—न तदिति " (भट्टिकाव्य–२, १९]। स्पष्टम्।

" अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र षट्पदानां, तत्र गुञ्जितस्य, तत्रापि मनोहारिताया विशेषणतया निषेधः " [प्र०]।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः।

स्मरणम्

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत् तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम्। उदाहरणम्—

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः।
तद्भवैः कुहरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥१५९॥

" यथेति। अत्रार्थस्य स्मृतिः स्मरणालङ्कार इति लक्षणम्। यथाऽनुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम्। दृष्टे तत्सदृश इति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधे हेतुनिर्देशः। अदृष्टादेरप्युपलक्षणात्। यद्वा अन्यादृशस्मृतेश्चारुत्वाभावेनालङ्कारत्वाभावाद्-

व्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवैतत्। तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचित्केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तत्स्मरणालङ्कारः। स द्विधा—एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृतेः। क्रमेणोदाहरणे। निम्नेति" [प्र०]।

"अप्सरसां जलक्रीडावर्णनम्। लहरीभिस्तरंगैश्चलदृशां नायिकानां निम्न नाभिकुहरेषु यदंभः प्लावितं तद्रवैः सुरतकालिककंठध्वनिसदृशैः कुहकुहेति ध्वनिविशेषैरित्यन्वयः। कंठो योनिरूपो गर्तः। 'कंठावटश्वभ्रगर्ताः' इति कोशात्। स्नातानामिति कर्मणि षष्ठी। स्मारिताः" [उ०]।

यथा वा—

करजुअगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरउडस्स।
संभरिअपञ्चअण्णस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चम्॥ १६०॥

"करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य।
संस्मृतपांचजन्यस्य नमतः कृष्णस्य रोमांचम्।"

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने॥ ४६॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् अर्थादिह प्राकरणिकम् आश्रीयते, तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत् अप्राकरणिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान्। न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा। तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात्। इह च अर्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात्।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति कराँल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति करी संकलयति।
रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति॥ १६१॥

भ्रान्तिमानिति। अत्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम्। तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः। अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते। तथा च तेन तुल्यमर्थादिह प्राकरणिकं लभ्यते। तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिक-

तुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स भ्रान्तिमानित्यर्थः । न च रूपके निगीर्याध्यवसानरूपायामतिशयोक्तौ चातिव्याप्तिः । तत्र वस्तुतो भ्रमाभावेऽप्यध्यवसानमात्रस्वीकारात् । इह त्वर्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेर्भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् " [प्र०] ।

" ज्ञानम् । निश्चयात्मकम् । तेन ' कांते तव मुखं पद्मं चंद्रो वेति न निर्णयः । ' इति संदेहे नातिव्याप्तिः । तत्र सत्यन्तेनानुभूयमानारोपस्य चिन्तादिजन्यस्मृतिजन्यारोपस्य च व्युदासः । अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्युक्तेर्मीलितसामान्यतद्गुणवारणम् । भ्रांतिमानत्रालङ्कारः । सा च कविप्रतिभानिर्मितैव । तेन रंगे रजतमिति बुद्धेर्नालङ्कारत्वम् " [उ०]

कपाले इति । राजशेखरकवेः पद्यमिदमिति सदुक्तिकर्णामृते (१. ७७. २) भासकवेरिति तु मन्त्यालङ्करणे–(४. ७९) सुभाषितावल्याम्–(१९९४) शार्ङ्गधरपद्धतौ (३६४०) च । अहो प्रभामत्तः कान्तिगर्वोन्मत्तः चन्द्रः तदतिशयशालीत्यर्थः इदं जगत् विप्लवयति विभ्रमयति । मत्तो हि स्वत एव भ्रमति न तु परस्य भ्रममुत्पादयति इत्याश्चर्यं अहोशब्देन बोध्यते—इत्युद्योतः । मार्जारः कपाले पयः दुग्धं इति बुद्ध्या शशिनः करान् लेढि आस्वादयति । तरुच्छिद्रप्रोतान् वृक्षविवरेभ्यो निर्गतान् बिसं मृणालं इति बुद्ध्या करी संकलयति गृह्णाति । तल्पस्थान् शय्यास्थान् वनिता रतान्ते अंशुकं वसनं इति बुद्ध्या हरति गृह्णाति ।

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यत् उपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥ १६२ ॥

ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जम् ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण ॥ १६३ ॥
'अयि एहि तावत् सुंदरि कर्णं दत्वा श्रृणुष्व वचनीयम् ।
तव मुखेन कृशोदरि चंद्र उपमीयते जनेन ॥'

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वात् उपमित्यनिष्पत्त्या 'वअणिज्जम्' -इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः । क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादरनिबन्धनम् । यथा-

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १६४॥

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत् असामान्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूतपूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम् । यथा

अहमेव गुरुः सुदारुणानमिति हालाहल मा स्म तात दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ १६५

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

" आक्षेप इति । अस्य प्रयोजनं निर्वाहयितुमुपमेयमेवालमित्यप्रयोजकतयोपमानं यदाक्षिप्यते, यच्चोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषविवक्षया अनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने प्रतिकूलवर्तित्वात् । तत्राद्यं यथा—लावण्येति " [प्र०] । हे देव लावण्यौकसि लावण्याश्रये प्रतापगरिमणि प्रतापातिशयसहिते त्यागिनां अग्रेसरे दातृमुख्ये अवनीभरक्षमभुजे भूभरणसमर्थभुजे त्वयि वेधसा ब्रह्मणा निष्पादिते सृष्टे सति । इन्दुः किं घटितः निर्मितः । एष पूषा सूर्यः किं विहितः। चिन्तारत्नं (चिन्तामणिः) किं उत्पादितम् । अमी कुलक्ष्माभृतः कुलपर्वताः मुधैव वृथैव किं सृष्टाः ।

" अत्र यथासंख्यसत्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारकारीत्याक्षेपोदाहरणता। द्वितीये तु क्वचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कारः, क्वचित्तु निष्पन्ना सैव तद्धेतुः । क्रमेणोदाहरणम्-ए एहीति " [प्र०] ।

" अत्र मुखोपमानस्य शशिनः स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वणिज-मिति पदेन द्योत्यते। सैव तिरस्कारहेतुः । गर्वमिति " [प्र०]। असंवाह्यं संवहनायोग्यम् । अपरिमितमिति यावदित्युद्योतः ।

" अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुण-त्वस्थितेः । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोप-मानत्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कार-स्यालङ्कारताबीजत्वात् । तच्च द्विधा संभवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमे-यत्वकल्पनया, असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षण-तया योज्यम् । उदाहरणम्—अहमेवेति । स्पष्टम् । अत्र हालाहलस्य स्वल्पवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुः [प्र०] ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥४८॥

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरि-त्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्) सामान्यम्, उदाहरणम्–

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयांति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥१६६॥

वा. का. लं. ४-२-१०

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेकात्मता-हेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा–

वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि॥१६७॥

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य । प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

" प्रस्तुतेति । अताद्दशत्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यम् । समानगुणयोगात् । अत्रापरित्यक्तनिजगुणस्येत्यपि विशेषणं विवक्षितम् । अन्यथा तद्गुणालङ्कारेऽतिव्याप्तेः । 'बध्यते' इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनम् । उदाहरणे ' अविभाव्यतां गताः ' इत्यादावैकात्म्यस्याशाब्दत्वात् । उदाहरणम्—" [प्र०] । मलयजेति । पद्यमिदं वामनेन अतिशयोक्तेरुदाहरणत्वेन पठितम् । मलयजरसविलिप्ततनवः चन्दनरसलिप्तशरीराः । नवहारलताभिः विभूषिताः । सिततरं श्वेततरं दन्तपत्रं हस्तिदन्तनिर्मितं ताटङ्कं तेन कृता वक्त्रे रुग्दीप्तिर्यासां ताः । रुचिरं अमलं निर्मलं अंशुकं वस्त्रं यासां ताः । अभिसारिकाः विततधाम्नि विस्तृतं तेजो यस्य तस्मिन् शशभृति चन्द्रे धरां धवलयति सति अविभाव्यतां अलक्ष्यतां गताः अभिसारिकाः निरस्तभियः भयरहिताः सुखमक्लेशेन प्रियवसतिं प्रयांति गच्छन्ति । " अत्राभिसारिकाचन्द्रिकयोरेकात्मत्वप्रतीतिः। क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरकालीनविवेकादिना तदुन्नयनम् । यथा—वेत्रेति " [प्र०] । "वेत्रस्य त्वचा तुल्या रुक् यासाम् । गौरवर्णानामिति यावत् । कर्णाग्रतः कर्णाग्रात् । गंडतले आगतानि । यदि भृंगाः सहेलं नापतिष्यन् तदा नवचंपकानि कोऽवेदयिष्यदित्यन्वयः । इन्द्रवज्रा छन्दः । अत्र गंडचम्पकयोर्गौरत्वाद्भेदाप्रतीतिः । [उ०] ।

" अत्र भृङ्गपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृङ्गपातेन भेदप्रत्ययात्कथमेकात्मत्वप्रतीतिरिति चेत् । अग्रे तथात्वेऽपि प्राथमिकाभेदप्रत्ययस्यानिरासात् तस्य वृत्तत्वात् " [प्र०]

" ऐकात्म्यमिति मीलिताद्भेदः । तत्र बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणम् , अत्र तु पृथक्त्वेनाग्रहणमिति विशेषात् । न च भ्रांतिमता संकरः । तत्र स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात् । नापि रूपकप्रथमातिशयोक्तिभ्याम् । उपमेये उपमानतादात्म्यस्य शब्दादप्रतीतेः रूपकाभावात् । उपमानतावच्छेदकरूपेण अप्रतीयमानत्वान्नातिशयोक्तिः " [उ०] ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्--

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥ १६८ ॥

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः । उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्झ हिअए सा च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु ।
अह्मारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थि पावाणम् ॥ १६९ ॥

[सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सैव वचनेषु ।
अस्मादृशीनां सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥]

यदपि किंचिद्रभसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च॥१७०॥

" विनेति । स एष त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽऽधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्यदभिधीयते स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति । अत एव तथैवोदाहरणम्—दिवमपीति " [प्र०] । " दिवं स्वर्गं आकल्पं प्रलयपर्यन्तं अनल्पेति गिरां विशेषणम् । येषां गिरो जगन्ति रमयन्तीति सम्बन्धः " [चं०] । " अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां विशिष्टस्थितिरुक्ता " [प्र०] । " विशिष्टावस्थितिरिति । निराधारैव । एवमाधारान्तरगतत्वेनाधेयवर्णनेऽप्ययम् । यथा ' गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः " [उ०] ।

" एकस्य वस्तुनो युगपद्या एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एकात्मेत्येकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं ' एकस्त्रिधा वससि–' इत्यादि-

यथासंख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय । उदाहरणम्––सा वसइ इति " [प्र०] ।

" रभसेनान्यत्कार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । एतच्च 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्–स्फुरदिति । " [प्र०] । हे राजन् त्वां सृजता विधिना भुवि नवः मनोभूः कामः सविता बृहस्पतिश्च ससृजे । कीदृशं त्वामिति पूर्वोक्तमुपपादयितुं विशिनष्टि––स्फुरत् प्रकाशमानं अद्भुतं रूपं यस्य । उद्गतः प्रतापाग्निर्यस्य । अनवद्या शुद्धा विद्या यस्य । " अत्र येनैव यत्नेन स्फुरदद्भुतरूपेत्यादिविशेषणवांस्त्वं सृष्टस्तेनैवाशक्यं कामार्कगुरुरूपं कार्यान्तरमपि कृतम् " [सं०]

यथा वा––

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥१७१॥
र. ८-६७

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालङ्कारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्-

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ इति ॥
भा. का. लं. २-८.

अन्यस्य करणं व्यङ्ग्यं यथा––गृहिणीति । इन्दुमतीं शोचतः अजस्योक्तिः । स्पष्टोऽर्थः । " अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । नन्वाधारं विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्ययोरप्यनुपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलङ्कारत्वाभावात् । अत एवाहुः–– " [प्र०]

सैषेति । श्लोकोऽयमानन्दवर्धनाचार्येण ध्वन्यालोक उद्धृतः तत्रस्थे लोचने चाभिनवगुप्तेनेत्थं व्याख्यातः– " यातिशयोक्तिर्लक्षिता सैव सर्वा वक्रोक्तिरलङ्कारप्रकारः सर्वः । ' वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः '

इति वचनात् । शब्दस्य हि वक्रता अभिधेयस्य च वक्रता लोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानमित्ययमेवासावलङ्कारस्यालङ्कारान्तरभावः । लोकोत्तरेण चैवातिशयः । तेनातिशयोक्तिः सर्वालङ्कारसामान्यम् । तथा ह्यनयातिशयोक्त्यार्थः सकलजनोपभोगपुराणीकृतोऽपि विचित्रतया भाव्यते । तथा प्रमदोद्यानादिर्विभावतां नीयते विशेषेण च भाव्यते रसमयीक्रियत इति" (पृ० २०८)।

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५१ ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगुणसंपदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्नमासादयति स तद्गुणः तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्राऽस्तीति ॥

" स्वमिति । अत्युत्कृष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्गुणसंपदुपरागात्स्वकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुनः प्रतीतिः, अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेदः " [प्र०] ।

" तिरस्कृत्येति । अभिभवे वस्तुतः स्वगुणत्यागाभावादिति भावः । ततो भेद इति । मीलिते धर्मिण एवाग्रहः, सामान्येऽपरित्यक्तगुणस्यैव अपृथक्प्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवः धर्मिणः पृथक् भासश्चेति भेद इत्यर्थः । भ्रान्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेदः । भ्रान्तेर्निबद्धत्वाभावाच्च " [उ०] ।

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥१७२॥

शि. व. ४-१४

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हारिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ।

विभिन्नेति । रैवतकपर्वतवर्णनमिदम् । "गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा अन्यथाकृतवर्णाः । अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः । सूर्यस्य रथ्या

अश्वाः। यत्र शैले वंशकरीरनीलैर्वंशांकुरश्यामै रत्नैः। मरकतैरित्यर्थः। परितः स्फुरन्त्या रुचा स्वप्रभया करणेन पुनः स्वां रुचं निजहरितवर्णमेवानिन्यिरे आनीताः" [मल्लिनाथ]। "अत्र तद्गुणद्वयम्। रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृष्टगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीतेः। एतेन यत्केनचिद्व्याख्यातम् 'स्वगुणत्यागानन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुणः' इति, तदनादेयम्। तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिकथनपरप्रकाशविरोधात्। तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात्। 'आत्ते सीमन्तरत्ने–' इत्यादौ वक्ष्यमाणे संकरोदाहरणे तद्गुणत्वाभावप्रसंगाच्च। न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरूपस्यावाप्तिः" [प्र०]।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः।

यदि तु तदीयं वर्णं संभवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम। उदाहरणम्–

धवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअम्।
राअभरिए वि हिअए सुअह णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥ १७३ ॥

'धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम्।
रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥'

गाथासप्तशती, ७. ६५

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः। किं च तदिति अप्रकृतं अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते। तेन यत् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम्। यथा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः।
राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते। १७४।

"तद्रूपेति। तदिति प्रकृतेत्यर्थः। अस्याप्रस्तुतस्य। अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्गुणः। उदाहरणम्—धवलोऽसीति" [प्र०]।

"अत्रातिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्तत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम्। तत्र प्रकृतं हृदयम्, संबोध्यस्त्वप्रकृतः। स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वात्।

किं चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते । तथाऽस्येत्यनेनाप्रकृत मिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते । सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात् । तथा चाप्रस्तुतेन प्रस्तुत रूपानुहरणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपानुहारोऽन्यः प्रकारः । यथा—गांगमिति । (स्पष्टम्)

"अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्य प्राकरणिकत्वं प्राकरणिकसत्पुरुषोपमानतयोपपादनीयम् । वाच्यमात्रविश्रान्तौ तु न काचिदनुपपत्तिः" [प्र०] ।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव यत् अन्यथाकरणम्, स साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात् व्याघातः । उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १७५ ॥

"यद्यथेति । यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततोऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतुत्वात् । उदाहरणम्—दृशेति" [प्र०] राजशेखरकविकृतायां विद्धशालभञ्जिकायां प्रथमाङ्के मङ्गलाचरणम् । स्पष्टोऽर्थः । "अत्र हरेण दृशा दग्धस्य कामस्य हरजिगीषुभिः कामिनीभिर्दाहहेतुभूतया दृशैव तद्विपरीतजीवनसंपादनाद् व्याघातोऽलङ्कारः" [चं०] ।

"अन्यकारणत्वेन प्रसिद्धात्तदन्यकार्यनिष्पादनेऽप्ययम् । 'यैर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः' इत्यत्र योगार्थसत्त्वात् । अत्र सर्वत्र कारणयोरेकत्वाध्यवसानात्पुरःस्फुरन्विरोधः प्रातिस्विकरूपेण (असाधारणस्वरूपेण) तत्तत्कार्यहेतुताविमर्शनान्निवर्तते इति बोध्यम् । यदा त्वाश्रयभेदेनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजनकत्वं निबध्यते तत्र नायम् । व्याहतेर्विरोधगर्भाया अभावात् । यथा (पाण्डित्येन प्रचण्डेन येन माद्यन्ति दुर्जनाः । तेनैव सज्जना रूढां यान्ति शान्तिमनुत्तमाम् ॥ रसगंगाधर, पृ० ४५९ इत्यत्र) एकस्यैव पाण्डित्यस्य खलवृत्तिमदजनकत्वं सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्वं च । एवमेकेन कर्त्रा येन कारणेन यत्कार्यं

निष्पिपादयिषितं तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन तद्विरुद्धं कार्यं निष्पिपादयिषितं चेत्तदाऽप्ययम्। यथा 'विमुञ्चसि यदि प्रियां प्रियतमेति मां मन्दिरे, तदा सह नयस्व मां प्रणययंत्रणायंत्रितः। अथ प्रकृतिभीरुरित्यखिल-भीतिरक्षाक्षमान्, न जातु भुजमंडलाद्बहिर्भावय ॥" इति वनं प्रति प्रस्थितं रामं प्रति जानक्या वाक्यमिदम्" [उ०]।

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलङ्काराणां यथासंभवमन्योन्यनि-रपेक्षतया यत् एकत्र (शब्दभागे एव, अर्थविषये एव, उभयत्रापि वा) अवस्थानम्, सा एकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः।

तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा—

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया।
चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥१७६॥

अर्थालङ्कारसंसृष्टिस्तु—   शि. व. ६. १४

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।   { मृ. १. ३४
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १७७ ॥   { बा. च. १. १५

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः। उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे। शब्दार्थालङ्कारयोस्तु संसृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णम्।
तरुणाण हिअअलूडिं परिसक्कन्तिं णिवारेइ ॥ १७८ ॥

'स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां महमहल्लावण्याम् ।
तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं परिष्वक्कंतीं निवारयति ॥

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे। संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात्।

''एवं शुद्धालङ्कारा दर्शिताः। अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो यत्राङ्गदादिसंबद्ध-पद्मरागप्रमुखमणिमेलकवत्प्रोक्तानामलङ्काराणां संवलन एव चमत्कारः। तस्मात्सोऽप्यलङ्कारः। तत्र द्वयी गतिः। परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते-स्तदभावाच्च। तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते, द्वितीया तु संकरः। स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयं लक्षयति—सेष्टेति। भेदः स्वरूपतो विषयतो

वा परस्परमनपेक्षत्वम्। यद्वा विषयभेदे सति परस्परमनपेक्षत्वम्। स्थिति-र्व्यवस्थितिः। एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलङ्काराणां भेदेन यत्स्थितिः सा संसृष्टिरिष्टा। संकरभेदास्तु नैवम्। अङ्गाङ्गिभावे स्वरूपतः सापेक्षत्वात्। अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावात्। व्यवस्थिते विषयतः परापेक्षत्वाद्विषयाभेदाच्च। सेयं शब्दालङ्कारमात्रस्य अर्थालङ्कारमात्रस्य शब्दालङ्कार-योर्वेति त्रिप्रकारा" [प्र०] "एतेषामिति। बहुत्वमविवक्षितम्। तेन द्वयोरपि संग्रहः। भेदेनेति। अनेन संकरव्युदासः। व्यवस्थित्यभावमुपपादयति। व्यवस्थितेरिति। यथा लिंपतीत्यत्रोत्प्रेक्षा लेपनविषया। उपमा असत्पुरुषसेवाविषया। विषयाभेदादिति अनिश्चये इति शेषः। (तत्र प्रथमा संसृष्टिर्यथा) वदनेति। माघकाव्ये कस्याश्चिन्नायिकाया वर्णनम्। मुखसौगंध्यलोभेन भ्रमतां भृंगाणां यः संभ्रमो भ्रमणं तेन पूर्णशोभया चूर्णकुंतलैश्चंचलदृशा मधुरो मेखलाशब्दो विदध इत्यर्थः" [उ०]।

"अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितिः। द्वितीया यथा— लिम्पतीति" [प्र०]। पद्यमिदमन्धकारवर्णनपरम्। अत्र पूर्वार्धे उत्प्रेक्षा उत्तरार्धे उपमा ते च परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयतः—इति प्रदीपोद्योतौ। अन्त्या यथा—"सोणत्थीति। सहमहल्लावण्याम् नवनवीभवल्लावण्याम्। परिष्वकंतीम् स्वानुरूपरमणाभावादितस्ततो गच्छंतीम्। (गाथा छन्दः) अत्र पूर्वार्धे छेकानुप्रासः। उत्तरार्धे हृदयलुण्ठाकीमिति रूपकम्" [उ०]।

"अत्रानुप्रासरूपके शब्दालङ्कारौ। नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्, एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात्" [प्र०]।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः।

एते एव यदात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परं अनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स (एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) संकरः। उदाहरणम्—

> आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताडङ्कपत्रे
> लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते।
> शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
> राजन्गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति॥ १७९॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः। यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः।
परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्कितत‍ले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ १८० ॥

उपमा रूपकम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाङ्गितया प्रतीयन्ते। कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते। अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपं अक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते। तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः। श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते। शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैव उद्वहनात् कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात्। एवंरूपश्च संकरः शब्दालङ्कारयोरपि परिदृश्यते। यथा—

" अविश्रान्तीति। तेषामेवालङ्काराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वाऽन्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वतंत्रभावानां परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वं स तु संकरः। सङ्कीर्यमाणस्वरूपत्वात्। उदाहरणम्—आत्ते इति " [प्र०]। पद्यमिदं हनुमत्कविनिबद्धायां खण्डप्रशस्तौ रामावतारवर्णने उपलभ्यत इति वामनाचार्यः (झ० ३५०)।

" आत्ते गृहीते सीमंतरत्ने, प्रथमं तत्र दृष्टिपातात्। मरकतिनीत्यनेन झटिति विवेचनम्। शुद्धहेम्नां देहकान्त्याऽभिभवसंभवात्। ताटंकपत्रं कर्णालङ्कारः। लुप्तायां छिन्नायाम्। मणितुलाकोटियुग्मे नूपुरे। इत्वरीणां गतिशीलानाम्। बिम्बोष्ठकान्त्येति। मुखस्य नम्रत्वात्। हारं मुक्तानिर्मितम् " [उ०]।

" अत्र बिम्बौष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य गुञ्जाफलानां स्रज इति भ्रान्तिमानात्मानं लभते। तद्गुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति किं तु भ्रान्तिमदपेक्षयवेति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः। अत्र द्वयोरलङ्कारयोः संकरः। बहूनामपि यथा—जटेति " [प्र०]।

० " शशी पितृवने श्मशान इव व्योम्न्याकाशे चरति संचरतीत्यन्वयः। कीदृशः। जटाभाभिर्जटासदृशीभिर्भाभिः किरणैरुपलक्षितः। करे धृतं कलङ्क एवाक्षवलयं रुद्राक्षवलयं येन सः। करो रश्मिः पाणिश्च। वियोक्तुं शीलं येषां ते वियोगिनो विषया विरहिणश्च। तेषां व्यापत्तेर्नाशादिव कलितं स्वीकृतं यद्वैराग्यं प्रसिद्धं विगतरक्तिमत्वं च तेन विशदः पाण्डुरः शुद्धचित्तश्च। भस्मेवापाण्डुर्भस्मना आपाण्डुश्च। कीदृशे व्योम्नि। परिप्रेङ्खन् चपलो यस्ताराणां समूहः स एव कपालानि तैरङ्कितं चिह्नितं तलं यस्य तादृशे। तलपदं स्वरूपार्थकम् " [चं०]।

" अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा। कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम्। वियोगिव्यापत्तेरित्युत्प्रेक्षा। वैराग्यविशद इति श्लेषः। चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते। तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाङ्गम्। तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानात्। श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम्। तद्वशादवगतनिर्वेदमहिम्नेव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगतेः। तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम्। तद्बीजं हि सादृश्यम्। न च श्मशाने व्योम्ना सह तत्साहजिकं किं तु रूपितकपालाश्रयत्वेनैवेति। सर्वत्र चाङ्गानां चारुत्वार्थमङ्ग्यपेक्षा पूर्ववदूहनीया। सर्वेषां चैषां पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः। चंद्रगतत्वेन महाव्रतिवृत्तान्तप्रतीतेः। सा च व्यक्तैवेति प्रकाशकृता नोक्तेत्यवधेयम्। ननु कलंकाक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते। उपमाया अपि संभवेन संदेहसंकरौचित्यादिति चेत्, न। रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकं प्रमाणमतः संदेहस्याभावात्। कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करधृतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के। अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या। सा च रूपकपरिग्रहेणैव संभवति। तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते। नन्वेवमपि विशेषणमिदमसम्यगेव। चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् मूल्यैव तेन तद्धारणादिति चेत्, न। श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नतयोपचर्य योज्यते। तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः। न चास्य करधृतत्वं

मुख्यतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव [?]रणं स्यात्। मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते। शब्दालङ्कारयोरप्येष संकरो दृश्यत इति प्राञ्चः। उदाहरन्ति च—" [प्र०] "।

राजति तटीयमभिहतदानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा।
गजता च यूथमविरत-दान-वरा साऽतिपाति सारा वनदा॥१८१॥

ह. वि. ५. १३७

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे।

" राजतीति। पर्वतवर्णनम्। इयं तटी राजति। कीदृशी। अभिहतो दानवानां रासः क्रीडा शब्दो वा यस्यां सा। अतिपाती शीघ्रगामी सारावः सशब्दो नदो यस्यां सा। गजता गजयूथं अतिशयेन पाति रक्षति। किंभूता। अविरतेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा। वनदा वनखंडिका " [उ०]।

" तत्र यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुटं परस्परापेक्षित्वं, तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेरपृथक्प्रयत्ननिर्वृत्ततयानुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा, यमकस्य तु चारुताऽतिशये तदपेक्षता। तदाश्रयेणातिसुन्दरतयाऽतिशयेन विदग्धमनोऽनुरञ्जकत्वादिति तेषामाशयः। वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निश्चायकं नास्ति। अस्तु वा तथा। तथापि यमकं न चित्रहेतुः। किं तु तत्प्रयत्नः। तस्मादेकाश्रयानुप्रवेशेनैवायं संकरो न त्वनुग्राह्यानुग्राहकतयेत्येव युक्तम् " [प्र०]। तेषामाशय इति। इदं हि ' शब्दार्थवर्त्यलङ्कारा वाक्य एकत्र भासिनः। संकरो वा ' इत्युद्भटोक्तं (५. ११) प्रकाशकृदभिमतं च मतं अभिप्रेत्योक्तम्। एतच्च अलङ्कारसर्वस्वकारेण खण्डितम् (पृ. २२०–२२१)।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः॥ ५४॥

द्वयोर्बहूनां वा अलंकाराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधात् न यत्र युगपदवस्थानम्, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः संकरः। समुच्चयेन संकरस्यैवाक्षेपात्। उदाहरणम्—

जह गहिरो जह रअणणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ।
ता किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ।१८२

[यथा गंभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।
तथा किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥]

अत्र समुद्रे प्रस्तुते विशेषणसाम्याद‌प्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः किं अब्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः इयमप्रस्तुतप्रशंसा इति संदेहः ।

" एकस्य चेति । न्यायः साधकप्रमाणसत्ता । दोषः प्रतिकूलसत्ता । अहो व्यवस्थितिः । यत्र द्वयोर्बहूनां वाऽलङ्काराणामेकत्र योगत्वेऽपि विरोधान्नैकदा व्यवस्थितिः, न चैकतरपरिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहबाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत, सोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः संकरः । सूत्रस्थचकारेण संकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्–जहेति " [प्र०] ।

" अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते श्लिष्टविशेषणमहिम्नाऽप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः, किं वाऽब्धेरप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेरप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । एकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्युगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च । अयं द्वयोः संकरः । " [प्र०]

यथा वा—

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।
अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ १८३ ॥

अत्र किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् पर्यायोक्तम्, उत वदनस्येन्दुबिम्बतया अध्यवसानात् अतिशयोक्तिः, किं वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात् रूपकम्, अथवा तयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः, आहोस्वित् मुखनैर्मल्यप्रस्तावात् अप्रस्तुतप्रशंसा इति बहूनां संदेहादयमेव संकरः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् अनुकूलता दोषोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलता । तत्र

' सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ॥ '

इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते

इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

" बहूनां यथा । नयनेति । अत्र किं कामोद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्गयन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तम् । किं वा एतदित्यस्य बिम्बपरामर्शकतया वदनस्येन्दुबिम्बेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः । किं वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपणवशाद्रूपकम् । अथ प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतत्वाद्दीपकम् । द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता वा । किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः । आहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । न्यायदोषयोरभावात् । यत्र तु तयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयान्न संशयस्तत्र 'सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ।' इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितद्युतिर्वक्त्र एवानुकूल्यं भजते । तत्रैव मुख्यतस्तत्संभवात् वक्त्रस्य प्राधान्येन स्थितिरुपमायामेवेत्युपमासाधिका शशिनि तु नानुकूला । मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभावात् । नापि प्रतिकूला । गौणत्वेनाप्युपपत्तेरिति न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा " [प्र०] ।

" अतिशयोक्तिः । निगीर्याध्यवसानरूपा । रूपकमिति । निगरणाभावादित्यर्थः । दीपकमिति । चंद्रबिंबं प्रसीदति एतन्मुखं च प्रसीदतीत्यन्वयादिति भावः । तुल्ययोगितेति । द्वयोरौपम्यस्याक्षेपलभ्यत्वात् । मुख्यत्वेनेति । ज्योत्स्नासादृश्याश्रयतयेत्यर्थः । वक्त्र एवेति । इतररूपानाच्छादिते वक्त्रे इत्यर्थः । प्राधान्येन । इतरानाच्छादितत्वेन । शशिनि त्विति । शशितादात्म्येन प्रतीते त्वित्यर्थः " [उ०] ।

'वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ।'

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।'

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासंभवात् ।

'पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ।'

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अम्बुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य बाधकम् , न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते । विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

" ' वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ' इत्यत्रापरत्वमिन्दावनुगुणम् । मुखरूपेन्दौ सति किमपरेणेन्दुनेति प्रतीतेः । तथाप्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते । न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्त्रे सति किमपर इन्दुरुदित इति प्रतीतावत्रासंगत्यभावात् । अतो नोपमाबाधकम् । ' राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् । ' इत्यत्रालिङ्गनमुपमायां बाधकम् । स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके साधकम् । ' पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः । ' इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके बाधकम् । नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपकबाधकतामात्रत्वमस्योच्यते, न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकत्रानुकूलं तद्बाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम् , यच्चैकत्र प्रतिकूलं तत्तत एवान्यत्रानुकूलम् । अन्यथा तथात्वस्यैवासंभवादिति चेत् , सत्यम् । किं तु यस्य यथात्वमुत्कटं प्रतीयते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दि बाधकं साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः। तदेतदुक्तं विध्युपमर्दिबाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयतेऽनेनेति विधिः साधकं, तदुपमर्दि तस्माद्बलीयः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिञ्जितस्य पादे संभवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो न निश्चीयते । तथा च तद्बाधकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि साधकबाधकत्वं सुधीभिः परिभावनीयम् " [प्र०] ।

पादाम्बुजमिति । " आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमाल्यं मौलौ हठेन निहितंमहिषासुरस्य " इत्याद्यं पादद्वयम् । " धर्माचार्यकृते देवीस्तुतिरूपे पञ्चस्तवीनामककाव्ये तृतीये घटस्तवे प्रथमं पद्यमिदम् " [झ०] ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।
व्यवस्थितं च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यत् उभावपि शब्दार्थालङ्कारौ व्यवस्थां समासादयतः सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥१८४॥

अत्र एकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

"स्फुटमिति । विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थालंकारौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—स्पष्टोल्लसदिति" [प्र०] । "हरविजये १९ सर्गे संध्याकालवर्णनपरं प्रथमं पद्यम् । स्पष्टमुल्लसंतः किरणा एव केसरं यस्य तादृशं सूर्यबिंबमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य, मिथः संबद्धाः अष्टौ दिश एव दलसमूहा यस्य तच्च तन्मुखं रात्रेरारंभस्तदवतारेण बद्धा अंधकारमधुपावलिर्यत्र तत्" [उ०] ।

"अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालंकृतीति प्रायोवादः । शब्दालङ्कारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा—'कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया' इत्यादावनुप्रासयमकयोः ।" [प्र०]

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहेन एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात् त्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्तत्प्रभेदानामिति । प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलङ्काराः ।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिच्चोभयस्येति चेत् । उक्तमत्र, यथा काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलङ्कारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यते इति । एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालङ्कारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तर-

न्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालङ्कारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः । योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनायाम् अन्वय-व्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमंतरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभा-वस्याभावादित्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

" तेनेति । तस्मादनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहैनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रकारोऽयं संकरः कथितः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् ।

" इति प्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलङ्काराः । ननु त्रिविधानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एष प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् । उक्तमत्र प्रागेव दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्य तिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलङ्कारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलङ्कार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यति रेकानुविधायित्वं चैतदेव, यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदा भासः परम्परितरूपकं चोभयभावाभावानुविधायित्वेनोभयालङ्कारस्तथाऽर्थ शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्युभयालङ्कारा भवेयुरिति चेत् , न । इष्टापत्तेः एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्तावमुल्लङ्घ्यार्थमात्रालङ्कारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात् । अथ योऽलङ्कारो यदाश्रित स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत् , तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेका वेव समाश्रयितव्यौ । तद्व्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात् तस्मादलङ्काराणामन्वयव्यतिरेकनिबंधन एव परस्पर भेद इत्येव ज्यायः ।

" नन्वलङ्काराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित्संभ विनोऽप्युपेक्षिताः । आद्येऽनुभवविरोधः अन्त्ये न्यूनतेत्यत आह-" [प्र०

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति

त्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धतां अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात्।

"एषामिति। तथा हि अनुप्रासस्य तावत्त्रयो दोषाः, प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च। ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते। तत्स्वभावत्वात्।" [प्र०]।

क्रमेणोदाहरणम्—

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्तान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः।
रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥ १८५॥

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः।

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत्किं त्वदीयं मे ॥ १८६ ॥
अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम्।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ १८७ ॥

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किंचिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम्।

अकुण्ठोत्कंठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम्।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ १८८ ॥

अत्र शृंगारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते इति परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः।

"तत्र प्रसिद्ध्यभावो यथा—चक्रीति (मयूरकविकृते सूर्यशतके ७१ सूर्यरथवर्णनम्) अहिमरुचेः सूर्यस्य स स्यंदनो वोऽवतादिति संबंधः। जगदुपकारार्थं नित्यप्रवृत्तस्य यस्य चक्रकीलकपंक्तिं चक्री विष्णुः, हरीनश्वान् हरिरिंद्रः, धूर्यानमुखम् तत्रस्थध्वजानामग्रान् धूर्जटिः शिवः, नक्षत्रनाथः

चन्द्रः अक्षम् युगम् , अरुणं सारथिं वरुणः, कूबराग्रं युगबंधनाग्रं कुबेरः, रैहो वेगं सुराणां समूहः, स्तौतीति सर्वान्वयि " [उ०] । " अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तृणां चक्रारपङ्क्त्यादीनां कर्मणां प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्ध्यभावः । सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एव । " [प्र०]

वैफल्यं यथा—भणेति " हे तरुणि आनन्दस्यंदी सुंदरश्च यः इंदुस्तन्मुखि । सलीलमुल्लासयुक्ते । उल्लासो गमनवचनादिप्रकारः । यदि रमणमंदिरं गच्छसि तदा त्वदीयमेकं प्रयोजनं भणेत्यर्थः । शोभाविगमनां प्रति जारस्य वचः । अननुरणदिति । शब्दरहितमणिमेखलम् । तत्स्थानस्य गुरुत्वेन लघुसंचारात् । अविरतसिंजानमंजुमंजीरम् इति च परिसरण-विशेषणम् । परिसरणं गमनम् । भूषणानां च शिंजितम् । रणरणकमुत्कंठाम् । ईदृशं तव परिसरणं दृष्ट्वा मम चेतोऽकारणमुत्कंठां कुरुते इत्यर्थः । तवोल्लासात् इतः परं भर्तृगृहगमनाच्चेति भावः । (युग्ममेतत् ।) शब्दानुरूपार्थविरहेण अनुप्राससत्त्वेऽपि नास्वादोत्कर्षः । शब्दालङ्काराणामपि अर्थातिशयाधानद्वारेणैव चमत्कारित्वात् । शब्दानां परिवृत्त्यसहत्वमात्रेण शब्दालङ्कारव्यपदेशः" [उ०] ।

वृत्तिविरोधो यथा—" अकुण्ठेति । नायिकासंगमोत्सुकस्य कस्यचि-दियमुक्तिः । हे कलकण्ठि । कलो मधुरस्वरस्तद्युक्तः कण्ठो यस्यास्तथाविधे इति दूतीसंबोधनम् । विरहातुरतया कोकिलाया वा । मां कम्बुकण्ठ्याः शङ्ख-सदृशग्रीवाया नायिकायाः कण्ठे क्षणं कुरु । तदालिङ्गनशालिनं कुर्वित्यर्थः । कण्ठस्यार्तिं तदालिङ्गनौत्सुक्यरूपामुद्धरापहर । कीदृशं माम् । आकण्ठं कण्ठ-पर्यन्तं अकुण्ठाप्रतिहता । उत्तरोत्तरवर्धमानेति यावत् । तथाविधा या उत्कण्ठा तया पूर्णम् । व्याप्तमित्यर्थः । अत्र शृङ्गारे ' अटवर्गाः ' इत्यादिना प्रतिषेधा-ट्ठकारः प्रतिकूल इति प्रतिकूलवर्णत्वं दोषः " [चं०]

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोःकर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः ॥१८५॥

उपमायां उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता वा तादृशी

अनुचितार्थत्वं दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

'चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्'

'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति'

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान्वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥ १९० ॥

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ १९१ ॥

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ।

"यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाऽप्रयोगात् । यथा—भुजंगमेति" [प्र०] । " सदम्भा दम्भयुक्ताः खलाः स्वीयां दुरन्ततां परिणामदुष्टतां निश्चितवतोऽपि जन्तोश्चेतः प्रमुखे आपाततः कर्षन्तीत्यन्वयः । क इव । सद्विद्यमानमम्भस्तेजोविशेषो यत्र तादृशो भुजंगमस्य मणिरिव । तथा ग्राहैरवकीर्णा व्याप्ता सत्समीचीनमम्भ उदकं यस्यास्तथाभूता नदीवेत्युपमाद्वयम्" [चं०] ।

"उपमायां तु यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जातिगतं प्रमाणगतं वा यन्न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वाधिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा— 'चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्' । अत्र चण्डालत्वजातेर्न्यूनतया दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् ।

"प्रमाणगतं यथा—'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति' इति । जातिगतमधिकत्वं यथा—अयमिति । ब्रह्मणः कल्पभेदेन भेदाद् ब्रह्मत्वं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा पातालमिति । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दोपहासादिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता" [प्र०]। सर्वाणीमान्युदाहरणानि वामनकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ (४.२.९.११) उपलभ्यन्ते ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ १९२ ॥

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥१९३॥

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः साविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे ।'
'सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ।'

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वात् । यथा—

'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।'
तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ १९४ ॥

"स मुनिरिति । मौञ्ज्या लाञ्छितश्चिह्नितः कृष्णाजिनरूपं पटं वहन् स मुनिर्नारदो नीलेन जीमूतभागेन मेघखण्डेनाश्लिष्टोऽंशुमानिव व्यराजदित्यन्वयः। अत्र मौञ्जीस्थानीयस्तडिद्रूपो धर्मो नोक्त इति धर्मन्यूनता दोषः" [चं०]। न चाक्षेपादिनाऽपि स्पष्टं प्रतीयते व्याप्त्यभावादिति प्रदीपः । श्लोकोऽयं वामनेनोदाहृतः (४. २. ९)।

"स पीतेति। पीतवर्णं वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शार्ङ्गं धनुः येन, स श्रीकृष्णो मनोज्ञं सुन्दरं च तद्भीमं वपुः, आप प्राप । क इव। शतह्रदा विद्युत् इन्द्रायुधं तद्वान् निशायां संसृज्यमानो मेघ इव" [उ०]।

"अत्रोपमेये शङ्खाद्यनिर्देशादुपमाने तत्तुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवैतत् ।

" भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोक्तदोषातिरेकिणौ। तथा हि लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरघटितलिङ्गं कुर्यात्, तदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः। अथ प्रतीयमानं साधर्म्यमाश्रित्येयं स्यात्, तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयेत। न च तथा प्रस्तुतम्। अतः प्रक्रान्तस्याभावाद्भग्नप्रक्रमत्वमेव दोषः। यथा—' चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे '। अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते। पुंलिङ्गत्वात्। वचनभेदे यथा—' सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव। '। अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते। लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम्। उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसंभवात्। यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायि पदमुपात्तरूपभेदं नापद्यते, किं तूपात्तेनैव रूपेणोभयत्रान्वेति, तत्र दोषत्वमेव नास्ति। उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभावत्वात्। तत्र लिङ्गभेदे यथा–' गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः। ' अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्दोषत्वाभावः। वचनभेदे यथा—तद्वेष इति। अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषान्न दोषत्वम् " [प्र०]।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः। यथा—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १९५ ॥

र. १७. १

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव॥१९६॥

रत्नावली १, २१.

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः।

' गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः'–इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु

प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवंजातीयकस्य चान्यस्या-र्थस्य उपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदः ।

तत्र कालभेदे यथा—'अतिथिमिति । " अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । पुरुषभेदे यथा—प्रत्यग्रेति " [प्र०]। (वासवदत्तां प्रति वत्सराजस्योक्तिः ।) अभिनवस्नानविशेषेण शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः । कौसुंभरागेण रुचिरः स्फुरन् अंशुकप्रांतो यस्याः । नूतन-किसलययुक्तशाखाप्रभवा लतेव " [उ०]। " अत्र लता विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजस इति तस्मात्पुरुषभेदः । संबोध्यनिष्ठस्य भ्राजन-स्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीतेः " [प्र०]। " अत्रेति । तस्मात् विभ्राजते इति पाठो युक्तः । न च देवीं संबोध्योक्तेः तत्र प्रथमपुरुषार्थानन्वयः । हे देवि भवती भ्राजते इत्यन्वयसंभवात् । संबोध्यनिष्ठस्येति । मध्यमपुरुष-वाच्यस्य संबोध्यार्थेनैवान्वयादिति भावः " [उ०]।

" विधिभेदे यथा—' गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः । ' इत्यादावप्रवृत्त-प्रवर्तनात्मनो विधेर्भेदः । यतो गंगा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहत्विति। एवंविधस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदो द्रष्टव्यः " [प्र०]।

ननु समानं उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसि-तायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबंधान्न कश्चित्कालादि-भेदोऽस्ति । यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा—' युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति '—तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम् । रैपोषं पुष्णातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्य-वाद्ययमित्यर्थावगमात् । सत्यमेवैतत् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु सम-र्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासंभवावप्युपमायां अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा—

' ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् '

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ४९७

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति ।

" ननूदाहृतेषु कथं दुष्टता । भिन्नकालसंभिन्नाद्धर्मादतिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कंचित्साधारणं धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नकालादिसंभिन्नधर्मान्वयात् । तथा हि । विभ्राजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना लतानायिकयोरुपमापर्यवसाने पश्चाद्विभ्राजस इत्यस्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः । अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः स च धर्मभेदः कालभेदासंभिन्न एव, तत्र का गतिः । यथा—' युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी ' इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत् । उच्यते । तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मेणैवोपमित्यव्याघातः । न च तथा सति सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति पर्यावसत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । ' रैपोषं पुष्णाति ' इत्याद्यनुप्रयोगवददोषत्वात् । रैपोषमित्यत्रार्थान्वयेन पोषणस्येवात्राव्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति । सत्यमात्थ । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु कचित्तथा पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वथैव तन्निरवद्यम् । प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसंवेद्यत्वात् । किं च उपात्तमनादृत्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात् ।

" असादृश्यासंभवावप्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा—' ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् । ' (वामन, ४. २. १६).

" अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं न क्वापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति । निपेतुरिति । " [प्र०] । " धनुर्मण्डलमध्यगतस्य तस्य आस्यादिव दीप्ताः शरा निपेतुः । दिनार्धभाजः परिवेषशालिनोऽर्कात् सूर्यात् जाज्वल्यमाना वारिधारा इवेत्युपमानाप्रसिद्धिर्दोषः " [चं०] ।

" अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलान्निपतनमसंभवीति तन्निबन्धनमनौचित्यं पुष्णाति " [प्र०] ।

उत्प्रेक्षायामपि, संभावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते, न यथाशब्दोऽपि। केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोपः। यथा–

उदयौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम्।
नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा ॥ १९८ ॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यम्, तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य अनुचितार्थतैव दोपः। यथा–

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥ १९९ ॥

कु. सं. १. १२

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात्त्रास एव न संभवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम्। संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः। यथा–

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥ २०० ॥

ह. वि. ३. ३७

" उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यक्तमुत्सहन्ते, न तु यथाशब्दोऽपि। केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात्। अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव। यथा–

" उदयाविति। निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषणमनुचितार्थत्वमेव। यत्तात्त्विकरूपाभावान्निरुपाख्यप्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तद्रूपं हि तत् यथा–

" दिवाकरादिति। अत्र तमसस्त्रास एवासंभवी। तमसोऽचेतनत्वात्। तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परित्राणम्। उत्प्रेक्षितत्रासवत्तया प्रतीतस्यास्य न

काञ्चिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः । यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—स्पृशतीति" [प्र०] । "ग्रीष्मवर्णनमिदम्" [झ०] । "तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति विजृम्भिततापया विवृद्धतापया दयितयेव दिनश्रिया ग्रीष्मदिनशोभया अतनुर्दीर्घो मानपरिग्रहो यस्यास्तथाभूतया स्थितमित्यन्वयः । किंभूतया । चिरयापि चिरकालीनयापि रुचिरया मनोरमया । करा रश्मयो हस्ताश्च । ताप उष्णता खेदश्च । मानोऽभिमानः, मानःपरिमाणं च । अत्र समासोक्तौ श्लिष्टविशेषणबलात् लिङ्गवशेन च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिवद्दिनश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभावनात् दयितयेत्यपुष्टार्थम्" [चं०] ।

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ।

श्लेषोपमयास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ २०१ ॥

"अत्र सदृशविशेषणबलेन लिङ्गविशेषपरिग्रहाच्च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि तत एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेत्यपुष्टार्थम् । अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदाऽर्थपुनरुक्तत्वं दोषः । नन्वस्यापुष्टत्वे श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत् । न । स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्ति । यथा—स्वयं चेति" [प्र०, उद्भट,४,१५] ।

"नन्विति । यथा दयिते दयितां करैः स्पृशति सति दयितान्तरस्य तापस्तथा रवौ करैर्दिशः स्पृशति ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि ताप इत्येवमत्रापि श्लेषोऽस्त्विति भावः । न स्फुटेति । अयमाशयः । यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव निर्वाहे उपमानपदो-

पादानं व्यर्थम् । यथा स्पृशतीत्यादौ । अत्र दयितयेत्युपादानेऽपि रवेर्नायकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोक्त्यैवेति तस्या आवश्यकत्वम् । यत्र तूपमान-पदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमानाप्रतीतिः उपात्त-साधारणधर्माणामुपमेयमात्रान्विततयैव प्रतीतेः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम् । यथा स्वप्नं चेत्यादौ । गौरीपक्षे पल्लववदाताम्रौ भास्वन्तौ च यौ करौ ताभ्यां विराजिनी । सुखेनाप्यते इति स्वापं, खल् प्रत्ययः । न स्वापमस्वापं दुःखप्रापं तादृशं यत्फलं मोक्षादि तत्र ये लुब्धास्तेषामीहितप्रदा इष्टदात्री । प्रभातसंध्यापक्षे तु पल्लवताम्रैर्भास्वत्करैः सूर्यकिरणैर्विराजिनी । अस्वापो निद्राभावः तद्रूपफललुब्धे जने हितप्रदा इष्टदात्री । अत्रोपमानपदो-पादाने समासोक्तित्यागादिति " [उ०] ।

" अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिः । " [प्र०] ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयं अनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् । यथा—

आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ २०४ ॥

अत्र अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत-विशिष्ट-सामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेर-युक्तमेव पुनः कथनम् ।

" अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्याऽवगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टतां नेयम् ।

यथा—आहूतेष्विति " [प्र०] । " भल्लटशतके ६९ पद्यम् । विहंगमेषु पक्षिषु आहूतेषु पुरः अग्रे आयान् आगच्छन् मशको न वार्यते । तृणमणिः काचादिमणिः प्रवालं वा । मणीनां मध्ये धुरि अंते वा वसन् मणीनां रत्नानां रुचं कान्तिं धत्ते । खद्योतोऽपि तेजस्विनामग्निसूर्यादीनां मध्ये अग्निशब्दादग्रे वा प्रचलितुं गंतुं न कम्पते न बिभेति । एतत्सामान्यं अचेतनं अविचारित-पदार्थगतविशेषं प्रभुमिव धिक् " [उ०] ।

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासंभविनोऽन्येऽप्येवंजातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोषजात्या अन्तर्भाविताः, न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति ।

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति श्रीमम्मटभट्टविरचिते काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः ।

समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः ।

'' तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति पृथग्न प्रतिपादनमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम् । '' [प्रभा०] ।

मयराष्ट्रे समुत्पन्नो भृगुवंशसमुद्भवः ।
सुतः शङ्करदत्तस्य हरदत्तेतिनामभाक् ॥
काव्यप्रकाशदशमे टीकाः संचित्य प्राक्तनाः ।
अकार्षम् बालबोधाय संग्रहं सारबोधकम् ॥
अल्पज्ञानां कथा कास्ति बहुज्ञानां मतिभ्रमः ।
इति संचिन्त्य सुधियो मर्षयन्तु त्रुटीर्मम ॥
सर्वान्तःस्थे जगन्नाथे सर्वकार्यविधायके ।
श्रमं समर्पयाम्येतं हरिर्मेऽनेन तुष्यतात् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

MISSING PAGES

MISSING PAGES

common property' is concerned, and these only are implied here, and not such, for instance, as cause[1] and effect, which although they possess some point of resemblance, (e. g. existence, knowability, etc.) yet do not possess a striking point of resemblance which alone constitutes comparison. In case, however, the point of resemblance between them is striking, as in the instance पितेव पुत्र· सगुण: स आसीत्, they too become appropriate correlatives.

Thus, *inasmuch as a point of resemblance is possible between* (two such things *only* as are related to each other as) *the* उपमान *and the* उपमेय *and not as cause and effect &c, connection of those* (i. e. the उपमान and the उपमेय) *only with a common property is Comparison.* Such is the definition of Comparison. The implication of the उपमान and उपमेय in this definition serves only to render the apprehension of resemblance complete[2] and not to exclude such things as cause and effect &c. which are destitute of a striking point of resemblance

If it be said that the word 'distinct' also does not deserve to be expressed in the definition ; for, the idea of distinctness can also be obtained by implication, since we cannot speak of a point of resemblance with reference to two identical things; we reply that *the word 'distinct' serves to exclude the figure* अनन्वय, where the point of resemblance is not real but fancied, there being only one thing compared to itself ; (whilst, in Comparison the point of resemblance is

---

1. न चेति । कार्यकारणादिकयोरपि कथंचित्साधर्म्यसंभवात् तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्काशयः चमत्कारिसाधर्म्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादावभावान्नाति-प्रसंगः । यत्र तु तादृशं साधर्म्यमस्ति, यथा 'पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्' इत्यादौ, तत्र तयोरुपमानोपमेयत्वमुपमालंकारश्चेष्ट एवेति समाधानाशयः । प्रभा.

2. प्रतिपत्तावि । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तीत्यर्थः । प्रभा.

real, there being two distinct things one of which is compared to the other.)

If it be said that[1] although the word भेद excludes अनन्वय, still the definition extends to another figure *viz.* उपमेयोपमा where the उपमेय and the उपमान are distinct; we reply:—उपमा is desirable in उपमेयोपमा inasmuch as the apprehension of उपमा ultimately results from it. But it is reckoned as a distinct figure because of the apprehension of an additional fact which is peculiar to it, *i. e* that the उपमेय and the उपमान have not a third thing for their like. In अनन्वय the ultimate apprehension is not that of उपमा which is only apparent. Hence it has been excluded by the use of the word भेद

Sanketa observes—If between उपमान and उपमेय there is an existence of भेद brought about by word and its sense, then there is an existence of अभेद also brought above by समानधर्म. For, it is said, similarity (सादृश्य) exists where some things are common and others are distinct. We should, therefore, understand उपमाभेदे = उपमा + अभेदे also. Thus, there is predominance of भेद and अभेद in उपमा.

The word 'striking' should also be supplied before the word 'साधर्म्य' in the definition; for, what constitutes the figure Comparison is not connection with a simple but with a striking point of resemblance Thus, the sentence घट इव पटो द्रव्यम् expressing a simple point of resemblance bewteen घट and पट is no example of Comparison.

The strikingness of उपमा must be due to the manifestation of the excellence of the उपमेय. Thus प्रतीप instanced in

---

1. नन्वेवमुपमेयोपमायामतिप्रसंग इति चेत्, सत्यम्। तत्रोपमाप्रतीतिपर्यवसानेन उपमात्वस्य इष्टत्वात्। तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षस्याधिकांशस्य प्रतीत्या परमलंकारान्तरत्वेन कथनम्। अनन्वये तूपमाप्रतीतिपर्यवसानमेव न इति तद्व्यावर्तनमिति शेषः। प्रभा.

मुखमिव चंद्रः is excluded; for in it strikingness is due to the manifestation of the excellence of the उपमान.

Mammaṭa's definition of उपमा is thus criticised by Jagannātha:—The definition साधर्म्यमुपमा भेदे is not very satisfactory. For, it extends to व्यतिरेक, a distinct figure where resemblance is stated in order that it may be denied afterwards. It cannot be said that the word साधर्म्य in the definition means 'ultimate resemblance' and that thus it excludes व्यतिरेक where not resemblance but the denial of it is ultimate. For, if the word be understood in that sense, it would exclude अनन्वय also, since in अनन्वय, too, what is ultimately perceived is not resemblance, but the fact that one thing has not another for its like Thus, the word भेद in the definition would be useless. The presence of this word, however, shows that साधर्म्य is not used by Mammaṭa in the sense of 'ultimate resemblance.' Thus, the definition is open to the fault of अतिव्याप्ति.'

Jagannātha's definition of उपमा is not open to this fault; for, it contains the word सुन्दरम् which excludes both अनन्वय and व्यतिरेक, since, in both of these, resemblance is not pleasing (striking).

Jagannātha has, no doubt, improved upon Mammaṭa by the substitution of the word सुन्दरम् for भेदे in his definition for the word सुन्दरम्, besides serving the purpose which is served by भेदे, also removes the fault of अतिव्याप्ति to which Mammaṭa's definition is open.

It may, however, be remarked that it is not necessary to insert the word सुन्दरम् in the definition, since the idea expressed by it may be obtained by implication. We are here treating of figures. Now a figure is, as Mammaṭa has said, nothing but strikingness. When, therefore, साधर्म्य is said to constitute the figure Comparison, it is, of course, implied that it is striking. Hence प्रदीप has said that the

words अलंकारत्वे सति should be supplied in the definition of उपमा. Thus the idea of strikingness being obtained by implication, उपमा may be defined simply as साधर्म्य (resemblance).

All the other figures which contain resemblance, such as अनन्वय, उपमेयोपमा, व्यतिरेक &c. are excluded by the fact that the resemblance which they express is not striking. This, however, renders the word भेद in Mammaṭa's definition of उपमा, unnecessary. For, अनन्वय also may be excluded by the fact that in it resemblance is not striking. उपमेयोपमा also may be excluded by the fact that in it the mutual resemblance of two things is not striking, [thus Jagannâtha is not right when he says that in उपमेयोपमा, उपमा is striking,] and that, therefore, it should be included under उपमा.

He now divides Comparison into

Kā. 1 *b* :—**(1) Complete and (2) Elliptical.**

Thus comparison is two-fold. *Complete Comparison* (पूर्णा) *occurs where the thing compared, the thing compared to, the common property and the word conveying the sense of comparison are (all) expressed. Elliptical* (लुप्ता) *occurs where one two or (even) three (of these four things) are omitted.*

Of these,

Kā. 1 *b c d* :—**The first is (A) Direct, and (B) Indirect, and is possible in (a) a sentence, (b) a compound, and (c) a nominal affix.**

The *first* division of Comparison *i. e. complete* Comparison occurs in a sentence (वाक्यगा), when all the above-mentioned four things उपमान &c. are expressed by words that are uncompounded and have distinct cases of their own.

Complete Comparison occurs in a compound (समासगा), when any two of the above-mentioned four things are compounded.

The third kind of Complete Comparison arises f[rom the] fact that the word denoting the उपमान is not consid[ered] either compounded, or uncompounded but as for[ming a] sentence with the nominal affix conveying the sense of comparison (तद्धितगा).

In grammar, समासवृत्ति is regarded as distinct from तद्धितवृत्ति. Pāṇini[1] declares that a compound is possible between two case-inflected words. Now चन्द्रवत्[2] cannot be called a compound, since वत् is not a case-inflected word. Nor can चन्द्रवत् be regarded as a sentence; for, a sentence contains words that have distinct cases of their own. Thus तद्धितगा is different from वाक्यगा as well as समासगा. समासगा is also different from वाक्यगा where words are uncompounded, although they have, as in समासगा, distinct cases of their own.

This three-fold Complete Comparison is again six-fold, owing to each kind being further divided into either Direct (श्रौती) or Indirect (आर्थी).

That again is Direct, where the comparison, which is nothing but a connection of the उपमान and the उपमेय with a common property, is expressed.

That again is Indirect, where the comparison is obtained by implication. Direct Comparison occurs when words such as यथा, इव, वा &c. are employed, or when the affix वत् is employed in the sense of इव, according to Pāṇini's Sūtra 'तत्र तस्येव.' Indirect occurs when such words as तुल्य, सम etc. are employed, or when the affix वत् is employed in the sense of तुल्य, according to Pāṇini's Sūtra 'तेन तुल्यम् etc.'

'But,' says an objector, 'this division of Comparison into Direct and Indirect is not proper; for, connection with

---

1. सह सुपा (II. I. 4.)

2. समासाभावस्य चन्द्रवन्मुखमिति तद्धितेऽपि सत्त्वादाह–भिन्नविभक्तिकानीति। भिन्नविभक्तिकत्वस्य चन्द्र इव मुखमिति समासेऽपि सत्त्वादसमस्तानीत्युक्तम्। प्रभा.

point of resemblance is apprehended from both the kinds of words यथा, इव etc. and तुल्य, सम &c. without distinction; it should not be urged that there is a distinction inasmuch as the words यथा, इव &c. have a power to denote 'connection' of a common property with both the उपमेय and उपमान ; whilst the words तुल्य &c. do not possess such a power; for, the words यथा, इव &c. enable us to apprehend that the thing after which they are placed is the उपमान. They thus become attributives of the उपमान and can, therefore, only show that the common property is connected with the उपमान only, and not that it is connected with the उपमेय also An attributive that qualifies one word is not seen to show that its sense is connected with the sense of another word.

To this objection, we reply that *although the words यथा, इव &c. intimate that the word after which they are placed denotes the उपमान and thus become its attributives, yet these words, in virtue of a (peculiar) power possessed by them, show, the moment they are heard, the connection (of the common property with the उपमेय also) ; just as the genitive case,* as in the example 'चैत्रस्य धनम्,' although it intimates that चैत्र after which it is placed is subordinate to धन (चैत्रीयं धनम्), and thus becomes its attributive (स्वामिचैत्रीयम्), yet shows that its sense is connected with that of the principal word 'धन' also; (i. e. shows not only that चैत्र is the possessor but that धन is the thing possessed also).

Thus, the division of Comparison into Direct and Indirect is proper, inasmuch as it is based on a distinction as to the way in which connection with a common property is understood (directly, in the case of यथा, इव &c., and indirectly i. e. by implication, in the case of तुल्य, सम &c.)

Thus, for example, in such sentences as पद्ममिव मुखम् &c. the words यथा, इव &c. do not rest until they have brought out some particular point of resemblance, whether expressed or implied—such as loveliness here—between the उपमेय and the

उपमान ; for, these words have a power to denote a particular point of resemblance. This power does not, however, belong to *such words as* तुल्य &c which *rest (after simply denoting a general resemblance, sometimes, in connection) with the* उपमेय *only*, (*as*) *in* ' पद्मेन तुल्यं मुखम् ', (*or sometimes, in connection*) *with the* उपमान *only*, (*as*) *in* ' पद्मं तुल्यं मुखस्य,' (*or sometimes in connection*) *with even both*, (*as*) *in* ' मुखं पद्मं च तुल्यम् '; (*this*) *general resemblance*, (*however*), *is apprehended* (*from these sentences, only*) *when we reflect that there must be some particular point of resemblance*,—some common property—such as 'loveliness' between मुख and पद्म ; for, the apprehension of the former is impossible without that of the latter, and necessarily implies it (प्रतीत्यनुपपत्ति .)

It is thus that the connection with a particular common property is apprehended afterwards, and not at the very time these words are heard. It is thus also that this connection is implied by these words and not expressed by them. But when such a sentence as पद्ममिव मुखम् is heard, the connection of 'loveliness' with पद्म and मुख is apprehended at once. Now, this apprehension is unintelligible (प्रतीत्यनुपपत्ति) unless we suppose that the words यथा, इव &c have got a power of expressing this particular point of resemblance, as soon as they are heard. Thus, connection with a particular common property is expressed by the words यथा, इव &c. Thus, the division of comparison into Direct and Indirect, based as it is upon this difference of nature of the words यथा, इव &c., and तुल्य, सम &c., is quite proper

Some, however, hold that the division of Comparison into Direct and Indirect is due to the fact that the relation of the उपमेय and the उपमान (and not connection with a common property) is expressed in the case of यथा, इव &c., and implied in the case of तुल्य &c. This view, however, is improper, since it is inconsistent with Mammaṭa's Vṛtti which says:—

connection with a common property being implied in the case of तुल्य &c., when these words are employed, the Comparison is Indirect (साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी) Now it is in the fitness of things that if the Indirectness of Comparison depends upon the implied character of साधर्म्य, Directness of Comparison should depend upon the expressed character of the same (साधर्म्य and not of anything else). Besides, if Comparison is nothing but Connection with a common property, the division of Comparison into Direct and Indirect should depend upon the expressed or implied nature of the same connection with a common property and of nothing else For these very reasons, we should reject the view of those men who say that the words यथा, इव &c., like the genitive case, express (general) resemblance itself, whilst, the words तुल्य &c. express 'things possessed of resemblance' also

What these men say is this.—In the case of यथा, इव &c., resemblance is expressed prominently,[1] i. e. as a विशेष्य, whilst in the case of तुल्य &c. which signify 'resembling things', resemblance is expressed subordinately, i. e. as a विशेषण to something else This view is to be rejected for the following reasons :—

I. Although resemblance is expressed prominently—as a विशेष्य—in the case of यथा, इव &c., and is expressed subordinately—as a विशेषण in the case of तुल्य &c., still,[2] in both the cases, resemblance is expressed, not implied. Whilst, Mammaṭa has distinctly said that Comparison is आर्थी because साधर्म्य is implied in the case of तुल्य &c.

---

1. साक्षाद्विशेष्यतया । सादृश्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकैस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानादार्थीत्वमित्यर्थः । प्रभा.

2. अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदैः सादृश्योक्तिरस्त्येवेति नैतद्युक्तमित्यर्थः । प्रभा.

II. यथा इव, &c., according to Mammaṭa, denote साधर्म्य, not सादृश्य. Now, साधर्म्य is not identical with सादृश्य. For, सादृश्य, means resemblance in general, but साधर्म्य, as has been shown at the outset, means connection with a particular point of resemblance.

III. If really the distinction of धर्म and धर्मी, between the meanings of यथा, इव &c., and तुल्य, सम &c., were in his mind, Mammaṭa would have said साम्यपर्यालोचनया धर्मिप्रतीति, instead of साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीति., as he has done in his Vṛtti beginning with यथेववादिशब्दाः.

As Direct Comparison is obtained from the use of the words यथा, इव &c., (*so it is*), *likewise*, (*obtained*) *from the employment of* (*the affix*) वत् *in the sense of* इव, *according to* (*Pāṇini's Sūtra*) तत्र तस्येव. In the same manner, as Indirect Comparison is obtained from the use of the words तुल्य &c., (*so it is*), *likewise*, (*obtained*) *from the employment of* (*the affix*) वत् in the sense of तुल्य, *according to* (*Pāṇini's Sūtra*) तेन तुल्यं क्रिया &c.

'But,' says an objector, 'the three-fold division of Direct Comparion is still improper; for, in a Complete Direct Comparison, a compound is possible only between the उपमान and the word of comparison (as in the sentence चन्द्र इव सुन्दरं मुखम्, such sentences as चन्द्र इव सुन्दरमुखम्, सुन्दरचन्द्र इव मुखम्, चन्द्र इवसुन्दरं मुखम् are ungrammatical, the sense to be expressed by them being : 'The face is as beautiful as the moon.').

Now, a compound with such a word of comparison as यथा, is not observed to occur, since यथा[1] is compounded with another word, only when it is not used in the sense of Comparison(as in यथाविधि &c.,), so that a complete Direct Comparison is impossible in a compound. To this objection, we reply that a compound of इव and a word expressive of the उपमान is possible *according to* (*Kātyāyana's Vārtika, which says* :—)

1. यथाऽसादृश्ये । Páṇini (II. 1 7.).

a compound (of a case-inflected word) with इव *is* नित्य The only peculiarities of this compound are that *the case is not dropped and the original accent of the former word is retained.* In जीमूतस्येव, for instance, the genitive case is retained in violation of the general rule that words lose their cases when they are compounded with each other; and the original accent (*i e.* the उदात्त accent) of the word जीमूत, which is on मू is not changed, in spite of the rule which says that only the last letter of a compound word is उदात्त ; (thus मू does not, here, lose its accent, and व the last letter of the compound does not, here, become उदात्त)

A compound with इव is then authorized by grammar, and it is only the ignorant, who, seeing that the cases of words are not dropped, regard the words as separate. Thus, (*Complete Direct Comparison*) *occurs in a compound, when* इव *is compounded* (*with the word expressing the* उपमान), *the compound being* (*regarded as*) नित्य.

Upon this, Udyota remarks that the insertion of the word नित्य before समास is wrong, since in Grammar, compounds are generally regarded as optional, and since the word नित्य is not found in the reading of the Vārtika at present available.

Examples (of these follow) *in order* :—

I. Complete Comparison (पूर्णा)

A. Direct (श्रौती), (*a*) Occurring in a sentence (वाक्यगा) is instanced in स्वप्नेऽपि etc. (in verse 1.)

Here, विजयश्रीः is intended to be the उपमेय, स्वाधीनपतिका the उपमान, न मुंचति the common property, and यथा the word of comparison. No two of these four words are here compounded with each other , therefore, it is Comparison occurring in a sentence.

B. Indirect (आर्थी); (*a*) Occurring in a sentence (वाक्यगा) is instanced in चकितहरिण etc. (in verse 2).

Here, आनन is the उपमेय, सरसिज the उपमान, and अरुणसहृशकांतिमत्त्व the साधारणधर्म Comparison is Indirect here, on account of the employment of (such a word of comparison as) सम.

A. Direct (श्रौती); (*b*) Occurring in a compound (समासगा) is instanced in अत्यायतैः etc. (in verse 3).

Here, उपाय is the उपमेय, भुज the उपमान, and अत्यायतत्वादि the साधारणधर्म. भुज being compounded with such a word of comparison as इव, Comparison is here Direct and occurs in a compound.

B. Indirect (आर्थी); (*b*) Occurring in a compound (समासगा) is instanced in (अवितथ) etc. (in verse 4).

Here, भवान् is the उपमेय, सुरतरु the उपमान, & अभिलषणीयत्व the साधारणधर्म. सुरतरु being compounded with such a word of comparison as सदृश, Comparison is here Indirect and occurs in a compound

A. Direct and B. Indirect; (*c*) Occurring in a nominal affix is instanced in गाम्भीर्य etc. (in verse 5).

In the first half, तस्य is the उपमेय, गंगाभुजंग the उपमान, and गाम्भीर्यगरिमा the साधारणधर्म. In the second half, स. is the उपमेय, निशाधांबरत्व the उपमान, and दुरालोकत्व the साधारणधर्म. Here in the first half, we have Direct Comparison; for, the nominal affix वत् is used with गंगाभुजंग, in the sense of इव; and in the second half, we have Indirect Comparison, for, वत् is used with निशाधाम्बररत्न, in the sense of तुल्य.

An objector says:—You said before (*i. e.* in the sixth Ullāsa), that the varieties of a चित्रकाव्य will be determined at the time of the determination of 'figures'; and now you cite such a verse as स्वप्नेऽपि as an example of a चित्रकाव्य, which, however, it does not deserve to be. For, *the verse* स्वप्नेऽपि *possesses no strikingness, unless we apprehend from it a*

suggested sense in the form:—'Just as a woman whose husband is under her thumb, is an object of extraordinary beauty when attending on her husband, so is the Goddess of victory while serving you'. Now strikingness is (what constitutes) a figure. The presence of the suggested sense is, therefore, necessary to make the verse striking and thus to make it contain a figure. Now, if this suggested sense is prominent, the verse will be a ध्वनिकाव्य ; if it is subordinate, the verse will be a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य, but it will, by no means, be a चित्रकाव्य. Thus, the former declaration about the determination of the varieties of a चित्रकाव्य is inconsistent with the present citing of स्वप्रेऽपि as an example of Comparison.

'Do not say so,' we reply. 'For, although a suggested sense is present, *still the verse* स्वप्रेऽपि *cannot be called a* ध्वनिकाव्य *or a* गुणीभूतव्यंग्यकाव्य.' *The pleasure, that is experienced from the verse* स्वप्रेऽपि *&c., is due not to the apprehension of the suggested sense which is connected* (*with the verse*), *but to the apprehension of the strikingness of its expressed sense, itself.* Now, a figure is (nothing but) strikingness, or what makes the verse charming. The suggested sense whose presence is generally unavoidable in a verse, is, no doubt, present in this verse also, but it is unprominent here, in that it is apprehended not instantly, but after the beauty of the figure is perceived. Consequently, the presence of this suggested sense cannot make the verse a ध्वनिकाव्य or a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य.'

'But', continues the objector, 'the verse स्वप्रेऽपि cannot still be called a चित्रकाव्य, owing to the presence in it of a suggested sense, in the form of a flavour (namely, the sentiment of the admiration of the poet for the king). Besides this verse deserves to be an example of the figure named संकर, owing to another figure (*i. e.* Alliteration) being present in it (*i. e.* in प्रभावप्रभवम्), and not of pure Comparison.'

We reply:—*The suggested sense in the form of a flavour (or a sentiment भाव) and another figure are invariably present in every verse.* But, at present, we are not concerned with them; *hence we have left them out of account and simply exemplified figures*, our business being with these only Thus the verse स्वप्नेऽपि has been here cited simply as an example of Comparison, our object being to show what Comparison is Whether the verse in question is a चित्रकाव्य or not, is beside our point. In the sixth Ullāsa[1] also, what was said was that the varieties of a चित्रकाव्य will be 'determined' *i. e.* treated, not 'exemplified' in the tenth Ullāsa. Really speaking,[2] however, the verse स्वप्नेऽपि is a चित्रकाव्य, since Comparison is prominently apprehended from it So it is an example of a pure Comparison and not of संकर ; for, the Alliterative excellence that the words प्रभावप्रभवं कान्तम् possess, is not here intended by the poet, nor does it contribute to the beauty of the Comparison.

'But', continues the objector, 'why do you not select such a sentence as चन्द्रधवलः पटः for your example of comparison. This sentence has this advantage over the verse स्वप्नेऽपि &c., that neither a flavour nor another figure is present in it.'

We reply :—*If we avail ourselves of such sentences* as the above for (*our*) *examples* (*of figures*), then inasmuch *as* these sentences *are devoid* (*of a flavour or another figure*) *they would be insipid* and would attract no readers.

Besides, such a sentence as the above does not constitute a poem, and as such will not contain any figure (*e. g.* Comparison here). For, the necessary condition of a poem is that it should contain a flavour or a sentiment, and the necessary condition of a figure is that it should contribute to the manifestation of that flavour or sentiment.

---

1. (षष्ठोल्लासे) 'निर्णेष्यन्त' इत्युक्तम्, न तु 'उपाहरिष्यन्ते' इति । Maheśa.
2. वस्तुतस्तूपमाप्राधान्यादस्येव चित्रत्वमिति ज्ञेयम् । प्रभा.

A flavourless poem may possess excellence which may produce pleasure, but that pleasure is not the pleasure that is yielded by a figure. Abhinavagupta also remarks— although उपमा adorns the वाच्यार्थ (expressed sense), yet the real ornament of वाच्यार्थ is the creation of the power of suggesting a व्यंग्यार्थ. Really speaking the ultimate object of adornment is ध्वनि (the suggested sense) which is the Soul of poetry Ornaments like bracelets, etc., although connected with body, ultimately adorn the soul residing in the body and thus give proof of wearer's taste. A dead body, however much adorned, does not appear beautiful, for the object of adornment (*i. e.* soul) is absent therefrom

Thus, no objection (based on the ground) that there is inconsistency between what is said now and what was said before should be urged (against us).

Now, *Elliptical Comparison* is to be divided. It *has seven varieties*. When one of the essentials of Comparison is omitted, three varieties are possible. *The first* is, when the common property is omitted. *The second*, when the उपमान is omitted. *The third*, when the word of comparison is omitted. A *fourth* variety is impossible, because, the उपमेय singly is never seen to be omitted. When two of the essentials of Comparison are omitted, three other varieties are possible; the first is, when धर्म and वादि are omitted; the second is, when धर्म and उपमान are omitted; and the third, when वादि and उपमेय are omitted. The omission of any other two of the essentials of comparison is impossible (vide page 11). When three of the essentials of Comparison are omitted, one more variety is possible. It is possible when all the essentials except the उपमेय are omitted, *i. e.* only when the उपमेय is present. No comparison is possible when any other essential alone is present. These seven varieties are further subdivided into nineteen.

The divisions of धर्मलुप्ता are first stated :—

II. ELLIPTICAL (लुप्ता)

KĀRIKĀ II

Kā. ii *a b* :—**(This), in the omission of the property, is like that, save that the Direct is not possible in a nominal affix.**

The 'property (means) the common (property).' ' Like that' (means) 'like the Complete.' In other words, लुप्ता is Direct and Indirect and occurs in a sentence, a compound, and a nominal affix. The only distinction is that the Direct is not possible in a nominal affix. For, the Direct is possible, only when the nominal affix is used in the sense of इव, *i. e.* in the sense of 'connection with a common property.' Now the only nominal affix that is used in the sense of इव is वत्. This affix, therefore, cannot convey that sense, unless the common property is expressed. Thus, the affix वत् invariably requires the presence of the common property. The common property, however, being omitted in धर्मलुप्ता, Direct Comparison is, of course, impossible in a nominal affix

So in the Indirect also, वत् is used in the sense of तुल्य, only when the point of resemblance is 'an action.' Unless, therefore, a word expressive of a 'common action' is employed, वत् cannot be used in the sense of तुल्य. Since, however, the common property (action or quality) is omitted in धर्मलुप्ता, Indirect also is impossible in a nominal affix. But, there are certain other affixes as कल्प, देश्य, देशीय and बहु, which can be used independently of a word expressive of a common action. Thus, *Indirect only is possible in a nominal affix*, and that too, when the nominal affix is कल्प &c.

Examples :—

श्रौती वाक्यगा is instanced in धन्यस्या etc. verse 6.

Here, the common property between वचस् the उपमेय and अमृत the उपमान is परिणामसुरसत्वादि, which is not expressed:

but implied. The connection of this common property is expressed by the word यथा, as soon as the word is heard; for, unless this connection is apprehended, the sense of यथा is not fully understood Thus, this Comparison is Direct

आर्थी वाक्यगा is instanced in आकृष्ट etc. verse 7

Here, the common property is क्रूरत्व and it is expressed. आकृष्टकरवालत्व is not the common property; for, this property is not possessed by यम—the उपमान—whose weapon is known to be a 'rod,' not a 'sword'

समासगा श्रौती, समासगा आर्थी and तद्धितगा आर्थी are instanced in करवाल etc. verse 8

Here, in the first quarter of the verse, the common property is घातकत्व, which is omitted करवाल इव is a compound. Thus, Comparison is Direct, and occurs in a compound In the second, मधुरत्व is the common property, which is omitted अमृतोपमा is a compound. The word उपमा although denoting simple resemblance, does not express 'connection with a common property,' nor does it invariably require the presenee of that property. Thus, Comparison is Indirect, and occurs in a compound. In the third quarter, नाशकत्व is the common property, which is omitted The nominal affix कल्प signifies an object 'little less than', it thus results in bringing out the idea of resemblance. Comparison is thus Indirect, and occurs in a nominal affix

Kā. ii *c d*.—**In the ommission of the object compared to, it is possible in a sentence and a compound.**

When the उपमान is not expressed, Comparison cannot occur in a nominal affix; for such affixes as वत्, कल्प &c., conveying the sense of comparison, are applied only to the word expressive of the उपमान, in the absence of which, these affixes cannot be employed. Nor can it be Direct; for, the words इव &c., cannot be employed in the absence of the word expressive of the उपमान, with which alone they are con-

nected, i. e. after which alone they come. It occurs, therefore, only in a sentence and a compound, and there, too, it is only Indirect.

Thus उपमानलुप्ता is of two kinds.

आर्थी वाक्यगा is instanced in सकल etc. verse 9.

Here, a 'peom,' being the object of description, is the उपमेय; सकलेत्यादि is the common property; but no particular thing is specifically mentioned as the उपमान.

'This requires consideration,' says Pradīpa What Pradīpa means is this:—Here, सरसकाव्य is the उपमान; for, in such a sentence as चन्द्रस्य सदृशं मुखम्, it is चन्द्र that is apprehended as the उपमान, (and the sentence सरसकाव्यस्य सदृशम् is exactly like चन्द्रस्य सदृशम्). Mammaṭa ought, therefore, to call this an example of उपमेयलुप्ता and not of उपमानलुप्ता.

Pradīpa is not right, however. सरसकाव्य is here the उपमेय (and not the उपमान); for, सरसकाव्य is the object whose excellence is here intended to be described by the poet.

Some rhetoricians as Ratnākara and others hold that this verse is an example of असम (a figure where no, उपमान exists) because (they say) the words न दृश्यते न वा श्रूयते in the verse show that the उपमान is absent. Thus no resemblance being apprehended, Comparison is impossible here.

But these rhetoricians are wrong; because, what the words न दृश्यते न वा श्रूयते show, is that an उपमान is very difficult to be found, inasmuch as it can neither be seen nor heard of by us. They do not preclude, however, the possibility of the existence of an उपमान of a superior excellence, although it may be inaccessible to us. Thus, resemblance is apprehended from the verse, which consequently, is an example of उपमानलुप्ता and not of असम. Mammaṭa, too, has said that उपमानलुप्ता occurs, when the उपमान is not stated, and not when it does not exist. The उपमान is here said to be omitted, because it is not here mentioned by its name.

Hence those men are also wrong, who consider this verse to be an example of अनन्वय ; for, in अनन्वय, as in असम, no उपमान exists, whilst, here no उपमान is stated.

If we read काव्यसमम् *for* काव्यस्य *and* (to avoid repetition which arises in consequence of this change, read) नूनम् *for* मधुराम्, *this very verse becomes an example of Comparison occurring in a compound.*

When the word of comparison is omitted, Comparison is not possible in a sentence; for, it is not apprehended from such a sentence as मुखं चन्द्रो रमणीयम् (where इव is absent). Nor is it possible in a nominal affix. Nor can it be Direct; for, if वत्, कल्प, इव, &c., which bring out Comparison, be employed, the omission of a word of comparison would become impossible. Therefore, it is possible in a compound only, and there, too, it is Indirect It is Indirect, because, although सम, तुल्य, वत्, in the sense of तुल्य, कल्प &c., are omitted, comparison is apprehended from the compound by implication.

Hence Mammaṭa says:—

KĀRIKĀ III

Kā. iii *a b c* :—**In the omission of वादि (it) is possible in a compound, in a क्यच् affix applied to a word in the accusative or locative case, in a क्यङ्, and a णमुल् applied to a word in the nominative and the accusative cases.**

The word वा *conveys the sense of Comparison. Therefore, when the words such as* वा *etc., which convey the sense of Comparison, are omitted, six,* (varieties) *are possible.* One *in a Compound*: two *in a* क्यच्—(1) when the क्यच् is *applied to a word used in the sense of 'object' and* (2) when it is applied to a word used *in the sense of 'location'*; one *in a* क्यङ् *applied to a word used in the sense of 'subject'*; *and* two *in a* णमुल्—(1) *when the prefix is (a word used as) an object, and* (2) *when it is (a word used as) a subject.*

The first variety is of two kinds; a compound being formed of two of the essentials of Comparison or of even three.

Examples.—समासगा is instanced in तत: etc. verse 10.

Here, गण्ड and पाण्डु, *two* words expressive of the उपमान and the common property, respectively, are compounded. The compound is formed according to Pāṇini's Sūtra[1] (II. 1.55).

समासगा is instanced also in असित etc. verse 11.

Here, असितभुजग, भीषण, and असिपत्र, words expressing the उपमान, the common property, and the उपमेय, respectively, are compounded.

कर्मक्यज्गा, आधारक्यज्गा and क्यङ् are instanced in पौरं etc. verse 12.

Here, the affix क्यच् (*i. e.* य) in सुतीयति according to Pāṇini's Sūtra[2] (III, 1.10), is applied to सुत, a word expressive of the उपमान and in the objective case, in the sense of 'behaviour towards.' This क्यच् must be considered as used objectively here; for, the word जनम् in the accusative case shows that सुतम् which is in apposition with it, is in the accusative case also. The behaviour referred to here is that of स्नेहपालनादि (kind treatment &c.)

So the affix क्यच् in अन्त:पुरीयति is applied to अन्त:पुर, a word expressing the उपमान and in the locative case; that अन्त:-पुर is the locative case is known from the fact that the word समरान्तरे with which it is in apposition, is in the locative case also. The behaviour referred to here is that of स्वच्छंदगमनादि (roaming without restraint &c.)

---

1. उपमानानि सामान्यवचनैः । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । काशिका.

2. उपमानादाचारे । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच्स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । सि० कौ० २६६४.

The affix क्यङ् in नारीयते is applied to नारी, a word expressing the उपमान and in the nominative case, according to Pāṇini's Sūtra[1] (III. 1 11); this affix is Ātmanepadī. The behaviour referred to here is that of विनयादि (abashment with fear &c).

This is said to be वाक्यलुप्ता, because, although the compound सुतीयति as a whole has a power to express the sense of 'He treats (his subjects) like his sons,' still, there is no word which singly conveys the sense of simple 'likeness' or 'like'

Thus, Prabhā is wrong in saying that this is वाक्यलुप्ता; because, although the affix क्यच् denotes 'treating' and the word सुत, by indication, conveys the sense of 'like his sons,' still, there is no word which has a power to express 'likeness.' For, according to this view, the sentence चन्द्रप्रतिपक्षमाननम् would also be an example of वाक्यलुप्ता (which it is not), since, here too, the word प्रतिपक्ष indicates and not expresses resemblance.

कर्मणमुल्लुप्ता and कर्तृणमुल्लुप्ता are instanced in मृधे etc. verse, 13.

Here, the adverbial affix अम् is applied to the roots दृश् and संचर्, when compounded with घर्मांशु and पार्थ, words denoting similitude, and in the accusative and nominative cases, according to Pāṇini's *Sūtra*[2] (III, 4-45) The sense of the णमुल् affix is 'action.' The words दर्श and संचार prefixed to अम् are simply ornamental.

Now, the diviisons of द्विलुप्ता are to be given. Here, when the common property and the word of comparison are omitted, वाक्यगा becomes impossible; for, no comparison can

1. कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । कृष्ण इव आचरति कृष्णायते । ओजायते । सि० कौ० २२६५.

2. उपमाने कर्मणि च । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात् कर्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । काशिका.

be apprehended from such words as मुखं चन्द्र only Nor can there be तद्धितगा here, for, if such nominal affixes as कल्प &c. are employed, omission of the above-mentioned two things becomes impossible. Nor can there be श्रौती here, such words as इव &c. being absent Thus, this द्विलुप्ता is only Indirect and occurs only in a क्विप् affix and a compound.

Kā. iii d·—***In the omission of these two, (it) is possible in a क्विप् affix and a compound***

'*Of these*' = *Of the common property and* such a word of comparison as वा etc.

क्विप्गा in instanced in सवितृ etc. verse 14.

Here, the affix क्विप् is added to विधु in the nominative case, and expressive of the उपमान, in the sense of 'behaving towards.' Although क्विप्, being used in the sense of 'behaving towards' expresses a common property, and thus, the omission of the common property is here impossible, yet the common property is said to be omitted here, because, the affix क्विप् is itself omitted, *i. e.* leaves no sign of itself in the verb formed by its addition, by the rules of grammar. Thus, although the senses of क्विप् and क्यङ् are identical, yet क्यङ् is not employed, because, it is not dropped (य in क्यङ् remaining), and thus in that case, the common property is not omitted

समासगा is instanced in परिपन्थि etc verse 15

Here, राजन्—the उपमेय—is compounded with कुंजर—the उपमान, the common property-दुराधर्षत्व-not being expressed, according to Pāṇini's Sutra[1] (II. 1. 56).

---

1. उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। उपमेयमुपमितं तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यात् उपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाचिशब्दः प्रयुज्यते । काशिका.

(KĀRIKĀ IV)

Kā. iv *a b* :—**In the omission of the common property and the thing compared to, (it) is seen (to occur) in a compound and a sentence.**

This Comparison cannot occur in a nominal affix, and cannot be Direct, because, in the omission of the उपमान, the nominal affix and the words इव &c. cannot be employed. Thus, this two-fold division is possible only in the Indirect.

समासगा is instanced in ढुंढुणन्तो etc. verse 16.

Here, मालती being the object of description, is the उपमेय. The उपमान, and the common property 'fragrance,' are omitted. The verse simply declares that it is impossible for the bee to obtain another flower similar to मालती. The possibility of the existence of another flower as the उपमान is not hereby precluded. Thus, Comparison is brought out.

If we read कुसुमेण समम् (for कुसुमसदृक्षम्) *this* very verse *becomes an example of* वाक्यगा.

Kā. iv *c* :—**In the ejection of the word of comparison and the thing compared (it) is possible in a क्यच् affix.**

In the ejection = In the omission.

This is instanced in अरातिं etc. verse 17.

Here the affix क्यच् is added to सहस्रायुध—the word expressive of the उपमान and in the accusative case, in the sense of 'behaving towards' The behaviour referred to here, is that of दुर्जयमानिता (thinking himself to be unconquerable.) This is the common property.

Here, 'himself' is the उपमेय, which is omitted. Although here the agent—the man behaving—is the उपमेय, and that is expressed directly by the pronoun सः, or, when the reading is सहस्रायुधीयति, indirectly through the adjectives कृपाणो &c. yet he is the उपमेय not in his capacity as the agent, but in

his capacity as the object. Otherwise, the use of क्यच् would be inconsistent; for क्यच् is added to a word used as an object This cannot be taken as a desiderative क्यच्, like पुत्रीयति (पुत्रं आत्मन: इच्छति), for, in that case the adjectives अरातिं &c. would be unintelligible.

This division is not possible in a क्यङ्, as in हंसायते: for there the agent is the उपमेय, and if that is not employed, the sentence remains incomplete. Although in the case of two essentials of Comparison being omitted, other divisions are also possible, namely, when the उपमेय and the उपमान are omitted, as in इव सुन्दरम्, or when the उपमान and वादि are omitted, as in सुन्दरं मुखम्, or when the उपमेय and the common property are omitted, as in चन्द्र इव, still, these divisions are not given here, because no comparison is brought out from any of them. Thus there is no deficiency. Pradīpa reads उपमानधर्मयो: for उपमेयधर्मयो: 'This reading', says Udyota, 'is wrong; for, उपमानधर्मलुप्ता has been already instanced in ढुंढुंणन्तो &c.'

Kā. iv *d*:—**In the omission of three (essentials of comparison) it is possible in a compound.**

Of three = Of the word of comparison, the common property, and the उपमान.

This variety is possible only in the Indirect, such words as इव &c. being dropped. It is possible in a compound only. वाक्यगा and तद्धितगा are impossible here, owing to the word of comparison being omitted.

It is instanced in तरुणिमनि etc. verse 18

Here, if according to the rules of the Kātantra grammar the word मृग be intended to mean, by indication, 'the eyes of a deer', this would be no example; for, in this case (the compound being solved as मृगे इव नयने यस्या.) the word, *i. e.* मृग, expressing the उपमान, would be present. But *when* the compound मृगनयना (being solved as मृगलोचने इव (चंचले) नयने यस्या:),

is intended to mean, 'she whose eyes are tremulous like those of a deer,' then, *according to (Kātyāyana's Vārtika which says 'that) a word in the locative case or a word expressive of the* उपमान, *enters into a Bahuvrīhi compound with another word, and then the latter part of the first member of the compound is dropped', the word* मृगलोचने *(expressive of the* उपमान*) is compounded (with* नयन*), and (then the word* लोचन,*) the latter part of* मृगलोचन, *is dropped* Thus, according to this view of the matter, *this is an example* of the present variety. Thus, the उपमान 'लोचन', the word of comparison 'इव', and the common property 'चञ्चलत्व' are here dropped.

Although here a part of the उपमान *viz.* मृग is retained, and thus the उपमान cannot be said to be omitted here, still, the उपमान is said to be omitted, because the real उपमान *viz.* लोचन is absent.

Bhaṭṭa Indurāja says that this variety is possible, even when everything except the उपमान is omitted, as in the example आय: शूलिक. Here, क्रूराचार (cruel conduct) is the उपमेय, तैक्ष्ण्य (harshness) is the common property; these together with इव are omitted; only the उपमान—अय:शूल (an iron-lance) is retained; thus, this is a good example of the variety spoken of, just now This view is, however, wrong; for, आय· शूलिक is an example of Hyperbole, and not of this variety of Comparison.

Here, *(the object)* क्रूराचार *is ascertained to be identical with* अय: शूल, being completely swallowed up by it, *i. e.* not being expressed by a distinct word of its own. From the word अय: शूल, *thus* conveying, by indication, the sense of 'conduct resembling an iron-lance', (*the word*) आय.शूलिक is formed by the addition of the affix ठक् (*i. e.* इक), according to Pāṇini's Sūtra[1] (V. 2·76,), and *is (employed in the sense of)*

---

1 अय:शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ। तीक्ष्ण उपायोऽय:शूलं तेनान्विच्छति आय:शूलिकः। सि० कौ० १८७६.

'one who tries to gain his objects by (means as cruel as) *an iron-lance'* Thus, inasmuch as 'identity' and not 'simple resemblance' is the point, *this is (an example of)* अतिशयोक्ति, *and not of* त्रिलोपा उपमा *where* क्रूराचार*—the* उपमेय, तैक्ष्ण्य*-the common property, and the word of comparison are omitted* If this word, however, be taken as an example of उपमा, the words कमल &c in the verse कमलमनम्भसि &c, would, on the same ground, have to be taken as examples of उपमा; for, there too, the word 'lotus' conveys, by indication, the sense of a 'face resembling a lotus' Now, if these be regarded as examples of त्रिलोपा उपमा where (मुख, सुन्दर, and वादि are dropped) Hyperbole would have no province of its own.

In this manner we get 19 *divisions of* लुप्ता :—5 of धर्मलुप्ता, 2 of उपमानलुप्ता, 6 of द्योतकलुप्ता, 2 of धर्मवादिलुप्ता, 2 of धर्मोपमानलुप्ता, 1 of द्योतकोपमेयलुप्ता and 1 of त्रिलोपा. These *together with the* 6 *divisions of* पूर्णा, (*make up*) 25.

Mammata has thus given us altogether 25 divisions of उपमा :—6 of पूर्णोपमा and 19 of लुप्तोपमा. It may, however, be remarked that neither the accuracy nor the completeness of Mammaṭa's classification of these divisions, is incontestable. For instance, there is a great difference of opinion as to the meanings of the affixes क्यङ्, क्यच् &c, and the consequent inclusion of the divisions based upon these affixes under either one class or the other.

According to Mammata, in क्यङ्, क्यच् and णमुल्, it is the वाचक that is omitted, the meanings of each of the affixes being 'behaviour'—which serves as the common property. According to S. D, however, in these affixes, it is the साधारणधर्म that is omitted; the meaning of each of the affixes being औपम्य (resemblance). Whilst, according to R. G., in क्यच् and क्यङ् (not in णमुल्), it is both the वाचक and the साधारणधर्म that are omitted, and although he agrees with Mammaṭa in taking 'behaviour' to be the meaning of each of these two affixes, yet he contends that simple behaviour is not sufficient to bring

out comparison. Similarly, in क्विप्, according to Mammaṭa, it is both the वाचक and the साधारणधर्म that are omitted. According to S. D., sometimes, as in गर्दभति, it is simply the वाचक that is omitted, the common property being expressed by another word, as by श्रुतिपरुषं निनदन् in the above example; and sometimes, as in विधवति, it is both the वाचक and the धर्म that are omitted. Again, in क्यच् according to Mammaṭa, it is the वाचक that is omitted; according to S. D., however, sometimes, as in सहस्रायुधीयति, it is simply the उपमेय that is omitted, and sometimes, as in क्षिरोदीयन्ति it is the धर्म and the उपमेय that are omitted.

These differences of opinion have led to considerable changes in the details of the classification of the divisions of this figure Again, to Mammaṭa's 7 great classes of लुप्तोपमा, Appaya Dīkṣita adds one more, *i. e.* वाचकोपमानलुप्ता; and S. D. adds two others, *i e.* उपमेयलुप्ता and धर्मोपमेयलुप्ता, but does not notice Mammaṭa's वाचकोपमेयलुप्ता, nor Dīkṣita's वाचकोपमानलुप्ता. These two divisions of S. D. are not also recognised by Appaya Dīkṣita and Jagannātha. These differences and additions will be clearly understood from a comparison of the various schemes of classification given below.

Mammaṭa's scheme of the classification of the divisions, of Comparison is as follows :—

I पूर्णा (6)

A श्रौती— (3)
- वाक्यगा (1)
- समासगा (2)
- तद्धितगा (3)

B आर्थी— (3)
- वाक्यगा (4)
- समासगा (5)
- तद्धितगा (6)

II लुप्ता (19)

A धर्मलुप्ता— (5)
- श्रौती वाक्यगा (7)
- श्रौती समासगा (8)
- आर्थी वाक्यगा (9)
- आर्थी समासगा (10)
- आर्थी तद्धितगा (11)

B उपमानलुप्ता— (2)
- आर्थी वाक्यगा (12)
- आर्थी समासगा (13)

C वाचकलुप्ता— (6)	आर्थी समासगा (14)	E धर्मोपमानलुप्ता— (2)	समासगा (22)
	कर्मक्यज्गा (15)		वाक्यगा (23)
	आर्थी क्यज्गा (16)		
	क्यङ्गा (17)	F वाचकोपमेयलुप्ता (1)	क्यज्गा (24)
	कर्मणमुल्गा (18)		
	कर्तृणमुल्गा (19)	G वाचकधर्मोपमानलुप्ता—(1)	समासगा (25)
D वाचकधर्मलुप्ता— (2)	क्विपगा (20)		
	समासगा (21)		

The scheme of the author of the Sáhitya-darpana.

पूर्णा (6).

The same as Mammaṭa's.

लुप्ता (2)

धर्मलुप्ता— (10)	श्रौती वाक्यगा (7)	वाचकलुप्ता— (2)	क्विप्० (20)
	श्रौती समासगा (8)		स० (21)
	आर्थी वाक्यगा (9)	वाचकधर्मलुप्ता— (2)	क्विप० (22)
	आर्थी समागगा (10)		स० (23)
	आर्थी स० (11)	धर्मोपमानलुप्ता— (2)	स० (24)
	कर्मक्यज्गा (12)		वा० (25)
	आर्थी क्यज्गा (13)		
	क्यङ्गा (14)		
	कर्मणमुल्गा (15)	धर्मोपमेयलुप्ता (1)	क्यच्० (26)
	कर्तृणमुल्गा (16)		
उपमानलुप्ता— (10)	वाक्यगा (17)	वाचकधर्मोपमानलुप्ता—(1)	समासगा (27)
	समासगा (18)		
उपमेयलुप्ता— (1)	क्यज्गा (19)		

The scheme of the author of the Citra-Mīmāṁsā[1] अप्पयदीक्षित.

---

1. वाचकलुप्ता षड्विधा इह (काव्यप्रकाशे) उक्ता । 'कर्तर्युपमाने' (III. 2 79) इति णिनौ सप्तम्यपि दृश्यते । कोकिल इवालपति कोकिलालापिनीति । तथा 'इवे प्रतिकृतौ' (V. 3. 96) इति कन्प्रत्यये 'लुम्मनुष्ये' (V. 3. 98.) इति लुपि च वत्यर्थे 'चञ्चापुरुषः सोऽयं यः स्वहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गोति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणो-

पूर्णा (6)

The same as Mammaṭa's.

लुप्ता (26)

धर्मलुप्ता— (5)	Vide Mammaṭa	(11)
उपमानलुप्ता— (3)	2 Vide Mammaṭa	(13)
	1 छ (ईय)—प्रत्ययगा	(14)
वाचकलुप्ता— (9)	6 Vide Mammata	(20)
	1 णिनि (इन्)—गा	(21)
	2 कन्गा	(22)
	3 क्विब्गा	(23)
वाचकधर्मलुप्ता — (3)	2 Vide Mammaṭa	(25)
	1 कन्गा	(26)
धर्मोपमानलुप्ता— (3)	2 Vide Mammaṭa	(28)
	1 समासगा	(29)
वाचकोपमेयलुप्ता — (3)	1 Vide Mammaṭa	(30)
वाचकधर्मोपमानलुप्ता — (1)	1 Vide Mammaṭa	(31)
वाचकोपमानलुप्ता— (1)	1 समासगा	(32)

पादाने क्विपि नवमी । तथा उपमानलुप्ता वाचकसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—' यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्वत काकतालीयम् ॥ ' अत्र काकतालपदयोर्लक्षणया काकागमनतालपतनपरयोरिवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' (V 3. 106) इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदृशश्चौराणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरिवार्थे तेनैव सूत्रेण च्छप्रत्यये तालपतनजन्यकाकवधसदृशश्चौरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययार्थद्वितीयोपमायामुपमानभूतस्य तालपतनकाकजन्यवधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम् । तथा प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मोपमानलुप्ता । एवं वाचकधर्मलुप्ता क्विप्समासयोरिव चञ्चापुरुष इति कनो लोपे धर्मानुपादाने च भवतीति द्वात्रिंशल्लुप्ताभेदाः । प्रभा.

Jagannātha notices all these divisions except that he puts the three divisions of कर्मक्यच्, आधारक्यच् and क्यङ् (which Mammaṭa has included under वाचकलुप्ता) under वाचकधर्मलुप्ता, on the ground that in the case of these three affixes, the common property is also omitted ; the property 'behaviour' which is the sense of the affix, not being sufficient to bring out comparison. Thus he gets 6 divisions of वाचकलुप्ता and 6 of वाचकधर्मलुप्ता.

Here, Udyota remarks that, really speaking, these divisions of Comparison are based upon purely grammatical principles, and thus do not deserve so be treated in the science of Rhetoric.

Other varieties of Comparison are also possible. For instance, what is called मालोपमा (*The Garland of comparisons*), is (*possible*) *when one and the same* उपमेय *is connected with many* उपमानs; as instanced in अनयेनेव etc. verse 19.

Here, the heroine denoted by सा is compared to many other objects such as राज्यश्री, मनस्विता and पद्मिनी, *the common property* म्लानि (paling) *being the same* in each Comparison

Also instanced in ज्योत्स्नेव etc. verse 20.

Here, नितम्बिनी is compared to ज्योत्स्ना, सुरा and प्रभुता, the common property *being different in* each Comparison.

Again, that is called रशनोपमा (*the Girdle of Comparisons*), is also (*possible*) *when the* उपमेय *of the preceding sentence is turned into the* उपमान *of the next*, *the common property being the same or different* in each Comparison *as before*, (*i. e.* as in मालोपमा).

As instanced in अनवरत &c. and मतिरिव etc. verses 21, 22.

Here, in the first example, the common property विमलत्व (purity) is the same throughout, but in the second, it is different in each sentence.

But, these varieties *have not been defined* here, *because a thousand such varieties might be made out*, which it would be impossible to describe, *and besides, these do not exceed* (being included under) *the divisions given* (*above*).

2. SELF-COMPARISON (अनन्वय)

KĀRIKĀ V

Kā. v *a b c* :—**When one (thing) only, assumes the nature of the thing compared and of the thing compared to, in one sentence, it is (termed) Self-Comparison.**

अनन्वय occurs when one and the same thing is represented, through a metaphorical difference, as both the उपमेय and the उपमान, in one sentence, in order to exclude the possibility of its having another thing for its like. Thus, the definition of the Vṛtti is —अनन्वय *is that*[1] *where connection of the* उपमेय) *with another* उपमान *is absent.* O.thr e Vṛtti may be regarded as simply explaining the derivation of the name अनन्वय. Thus, अनन्वय is absence of connection (of the उपमेय) with, (of course), another उपमान. Another उपमान means an उपमान other than the उपमेय (which becomes an उपमान here) and not other than the first उपमान, since a distinct उपमान, which we may call the first, does not, here, exist.

The word 'one (thing)' serves to exclude उपमा where there are two things. The word 'only' serves to bring out this additional peculiarity of अनन्वय that, the thing, when represented as the उपमान, is expressed by the same word, by which it is expressed, when it is represented as the उपमेय.

Thus, अस्या वदनमिव वक्त्रम् is an example of a faulty अनन्वय, S. D., however, remarks that the sameness of terms is here accidental[2] only, and not essential, as it is in a लाटानुप्रास.[3]

The words 'one sentence' mean 'words capable of bringing out one Comparison.' Thus, these words (*i. e.* 'one

1. उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रार्थाद्गम्यते (स अनन्वय इत्यर्थः) । प्रभा.

2. " अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषाङ्गिकम् । अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति ।। " Vide साहित्यदर्पणम्.

3. शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः । सा० द०

sentence') exclude the figure उपमेयोपमा where there are two sentences, or, where (as in रामरावणौ मिथस्तुल्यौ where, although the sentence is one, still,) there are words capable of bringing out two Comparisons. Udyota remarks, however, that this phrase does not form part of the definition of अनन्वय, but is simply descriptive. For अनन्वय, as its very name signifies, aims at showing that a thing has not another for its like, and thus, by its very name, excludes उपमेयोपमा which does not aim at this.

The figure is instanced in न केवलं भाति etc. verse 23.

Here, नितम्बिनी is compared to herself Although नितम्बिनी is not really different from herself, still, she is fancied as different on account of the difference of her position in two different places or two different times. Thus the difference is a metaphorical and not a real one

Udyota, however, does not admit this metaphorical difference of nature as dependent upon a real difference of position etc. He says that if we suppose that a thing is different from itself, because the two positions of that thing are different, the figure would be उपमा. The verse गगनं गगनाकारम् etc., for instance, would, according to this supposition, mean,—'the sky of this place is like the sky of that place, the sky of this time is like the sky of that time.' This however, would be nothing but Comparison; whereas, in अनन्वय, one thing is represented as resembling itself in order to show that it has not a parallel.

3 Reciprocal Comparison (उपमेयोपमा).

Kā. v. *d* :—**The inversion of those is (termed) Reciprocal Comparison.**

The inversion, i. e. the turning into the उपमेय and the उपमान, *of those, i. e. the* उपमान *and the* उपमेय, is उपमेयोपमा. The words 'of those' exclude रशनोपमा instanced in भणितिरिव &c., where, although the उपमेय (मति) is turned into the उपमान

(भणिति), still, the उपमान (भणिति) is not turned into the उपमेय (मति). This inversion takes place, *of course, in two sentences*, since it is impossible in one sentence. These two sentences may be either expressed or implied. Thus, the definition includes such a sentence as 'रामरावणौ मिथस्तुल्यौ' where, although the expressed sentence is one, still, the implied sentences are two, namely, that राम is equal to रावण and रावण is equal to राम.

The sentence मुखमिव चन्द्रः, inasmuch as it implies a censure of the 'moon', is an example of the figure प्रतीप, not of उपमेयोपमा, since the sentence is one The inversion of the उपमेय and the उपमान, in order to constitute उपमेयोपमा, *must aim at the exclusion of another (i. e. a third)* उपमान, *i. e.* must show that the उपमेय and the उपमान have not a third thing for their like. Thus, such sentences as सवितेव विधुः etc. are excluded, since in them, although there is inversion, there is no exclusion of a third उपमान, the common properties शीतकरत्वादि उष्णकिरणत्वादि etc. being different in the different comparisons. In कमलेव मतिः etc , however, the common property being the same, the comparison of two things twice in two sentences, succeeds in showing that the two things have not a third thing for their like.

The name उपमेयोपमा is significant inasmuch as it means,—'*comparing the* उपमान *(of the first sentence) to the* उपमेय *(of the same sentence).*'

The figure is instanced in कमलेव etc. verse 24.

Here, there are three examples of उपमेयोपमा. The common properties in the three examples are स्पृहणीयत्व, प्रश्चितत्व, and विस्तृतत्व, respectively.

Having described those Figures that contain an expressed resemblance, the author now proceeds to describe those that contain a suggested resemblance. Of these, Poetical Probability is the most important, on account of its pre-eminent beauty, and is therefore described first.

4 Poetical Probability (उत्प्रेक्षा).

Kā. vi. *a b* :—**Apprehending the probability of the object under description (as being identical) with another object similar to it, is what is (termed) Poetical Probability.**

सम *means the* उपमान, because it makes the object under description similar to it. After समेन, the words सह एकरूपतया should be considered as understood. The object under description is always a real object The उपमान is sometimes real, as in मुखं चन्द्रं मन्ये, and sometimes unreal, *i. e.* fancied by the poet as in लिम्पतीव etc.

The term उत्प्रेक्षा etymologically means 'a prominent apprehension of the उपमान.' Thus, it is a kind of doubt in which the उपमान is apprehended more prominently than the उपमेय.

This probability of identity must, however, be based upon resemblance between the two objects compared and a property that is charming.

In ससंदेह, both the alternatives are cognised as equally prominent; whilst, here one of the alternatives *i. e.* that of उपमान, is apprehended more prominently.

This Figure is first two-fold, being either 1 Expressed or 2 Understood. The Expressed is when such words as ध्रुवं मन्ये etc are employed, other requirements of उत्प्रेक्षा being present; the Understood is when such words are not used. It is again of various kinds as (*a*) हेतूत्प्रेक्षा, (*b*) स्वरूपोत्प्रेक्षा, (*c*) फलोत्प्रेक्षा etc. But all these varieties have not been mentioned by Mammaṭa, because, in his opinion, they do not bring out any particular beauty.

Of these, (*a*) हेतूत्प्रेक्षा is instanced in उन्मेषं यो etc. verse 25.

Here, the fact of the lotus-like beauty which naturally belongs to the feet of the woman is fancied as if it were

identical with the fact of 'Lotus-beauty having attached herself to her feet through a feeling of joy.' Thus, inasmuch as joy on the part of Lotus beauty is fancied as being probably the reason of her having attached herself to the feet of the woman, this is हेतूत्प्रेक्षा The object of the fancy is to show the extreme beauty of the feet of the woman. In this verse, the सम or उपमान is हर्षहेतुकपद्मलक्ष्मीलग्नत्व, directly expressed by the word लग्ना, The प्रकृत 'स्वाभाविकशोभासंबंध,' although not expressed, is yet obtained by indication from the same word लग्ना.

(*b*) स्वरूपोत्प्रेक्षा is instanced in लिम्पतीव etc. verse 26.

Here, in the first line, these are two उत्प्रेक्षाs, and in the second, there is an उपमा In the first part of the first line, the उपमान is लेपन (besmearing) expressed by the word लिम्पति The प्रकृत is व्यापन (pervading) obtained by indication from the same word लिम्पति. In the second part of the first line, the उपमान is वर्षण (showering) expressed by the word वर्षति, and the उपमेय *is अधःप्रसरण (spreading downwards) obtained by indication* from the same word वर्षति. Thus, *here the action of 'pervading' (of the body by darkness) is fancied by the poet as probably identical with the action of 'besmearing,'* and the action of spreading downwards (of collyrium by the sky)' is fancied as probably identical with the action of 'showering'. Thus, we have here a क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा. The object of both the उत्प्रेक्षाs is to show intensity of darkness. The difference between the two उत्प्रेक्षाs is that in the first, the fact of 'darkness pervading the body' is possible, but in the second, the fact of 'the sky spreading collyrium' is impossible and is imagined by the poet.

By आदि in व्यापनादि, is to be understood the act of 'अधः-प्रसरण' and by आदि in लेपनादि, the act of 'वर्षण' is to be understood.

The first line is an example of उत्प्रेक्षा and not of उपमा; for when इव is used in connection with a verb, it always conveys

the sense of 'probability.' Patanjali[1] says that a verb can never express an उपमान ; for a verb shows that the thing denoted by it is to be accomplished ; whilst, it is only a thing that is an accomplished fact that can become an उपमान. It can, however, become an उपमेय ; for in ब्राह्मणवदधीते we have the apprehensions of the verb अधीते as denoting an उपमेय.

Saṅketa says :—Here the कर्तृत्व of लेपनक्रिया is to be fancied as residing in the तमस्, the reason for उत्प्रेक्षा, *viz.*, व्यापन being understood. Now if व्यापन which is itself understood, were to be made the उपमेय then we shall have to search after some other reason for it. But the उपमेय should not be understood. Because it is प्रस्तुत and forms the basis for the उपमान. Therefore, it is not correct to call व्यापन as the उपमेय of उत्प्रेक्षा.

The author of the Alankāra-Sarvasva whom Sanketa follows says that in the example लिम्पतीव etc., व्यापन etc. are not fancied as probably identical with लेपन etc. but darkness is fancied as probably identical with agent of 'besmearing,' and the sky, with the agent of 'showering'; both are wrong ; for, although the verbs लिम्पति and वर्षति can express agents (लेपनकर्तृ and वर्षणकर्तृ), yet, according to Yāska, it is the action (लेपन and वर्षण) signified by the roots that are predominant ; and the agents are connected with the actions as adjectives (तमः-कर्तृकलेपनम् and तमःकर्तृकवर्षणम्); this being the case, the agents of 'besmearing' and 'showering' here cannot stand in apposition to another thing, *i. e.* 'darkness', they being subordinated to the actions expressed by the roots लिप् and वृष्. If it be urged by some (*i. e.* the Naiyāyikas) :—"We hold the agent to be principal and the action subordinate (लेपनकर्तृ तमः, वर्षणकर्तृ तमः) in the sense of a verb ; the agents of 'besmearing' and 'showering' can, therefore, stand in ap-

1. न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति । *Vide* Patañjali on Páṇini's Sūtra (III. 1. 7.) तिङन्तपदप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैवोपमानत्वसंभवात् । Vām.

position to 'darkness' Thus, there is now no harm in fancying 'darkness' as if it were the agent of 'besmearing' and the agent of 'showering.' We reply that although in this way, identity of agents is possible, still, it is the identity of actions that is intended to be fancied by the poet, and since[1] this is directly possible, there is no motive for fancying the identity of agents, in order that, through it, we may fancy the identity of actions.

(c) फलोत्प्रेक्षा is instanced by S D in रावणस्यापि[2] &c.

Here, the 'arrow's entering the earth' is fancied as if it is for the purpose (फल) of telling the agreeable tidings of the *death of Rāvana to the serpents dwelling in the internal* regions Thus there is फलोत्प्रेक्षा here

Mammaṭa[3] everywhere admits उत्प्रेक्षा by identity. But there is no reason why there should not be उत्प्रेक्षा by difference. In other words, as there is धर्म्युत्प्रेक्षा (धर्मिणि धर्मिणः अभेदेन उत्प्रेक्षा), so there is धर्मोत्प्रेक्षा (धर्मिणि धर्मस्य भेदेन उत्प्रेक्षा) also' मुखं चन्द्रं मन्ये is clearly an example of धर्म्युत्प्रेक्षा, where one धर्मी, *i. e.* मुख is fancied as if it were identical with another धर्मी

---

1. विवक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षात् उत्प्रेक्षासंभवेन तत्कर्तृकत्वानुधावनं न युक्तमिति भावः । Pr

2. " रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।
विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ " S. D. X.

3. अत्र प्राचां ' सर्वत्र अभेदेनैव विषयिणो विषये उत्प्रेक्षणम् इति दर्शनम् । तत्र विचार्यते—न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति नियमे किंचिदस्ति प्रमाणम् । (धर्म्युत्प्रेक्षाया इव) लक्ष्येषु धर्मोत्प्रेक्षाया अपि संभवात् । 'मुखं चन्द्रं मन्ये' इत्यादौ धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षायां तावद्विषयिणश्चन्द्रस्याभेदो विषये मुखे स्फुट एव । (परंतु) ' लिम्पतीव' इत्यत्र तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षैव युक्ता । निगीर्णे व्यापने लेपनोत्प्रेक्षांगीकारे तस्या विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात् । एवं ' उन्मेषं ' इत्यत्र लक्ष्मीरूपे विषये लगनहेतुत्वेन हर्षं उत्प्रेक्ष्यते । (एवमपि) ' आख्यातुम् ' इति भूवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम् । R. G.; Pr.; and S. D

i. e. चन्द्र But लिम्पतीव etc. and उन्मेषं यो etc. may be as good examples of धर्मोत्प्रेक्षा as, according to Mammata, they are of धर्म्युत्प्रेक्षा. In लिम्पतीव etc. for instance, we may fancy the probability of the action (धर्म) of 'besmearing' or of 'showering' as belonging to 'darkness' (धर्मी) In fact, it is better to take this as धर्मोत्प्रेक्षा instead of धर्म्युत्प्रेक्षा. For, when we admit the fancy of लेपन (धर्मी) as being identical with व्यापन (धर्मी) which is swallowed up by it, *i. e.* not expressed by a distinct word as लेपन is, then inasmuch as the subject व्यापन is not separately stated in the sentence, लेपन cannot be apprehended as the predicate. So in उन्मेषं यो etc. we may fancy the probability of हर्ष (धर्म) as being the cause of Lotus-beauty's (धर्मी) attaching herself to the feet of the woman. So also in रामास्त्रो etc we may fancy the probability of the action (धर्म) of 'communicating the news etc.' as being the fruit or purpose of the arrow's entering the earth.

5 Doubt (ससंदेह)

Kā. v. *c d* :—**A doubt (A) when the difference is expressed and (B) when it is not expressed is (termed) the Doubt.**

In the Kārikā, the words प्रकृतस्य समेन यत् are understood. Thus, the figure occurs when the object under description is suspected to be something else similar to it. A doubt, in order to constitute the figure ससंदेह, must be imagined by the poet. Thus, such a *doubt* as is *expressed in the sentence* स्थाणुर्वा पुरुषो वा, does not come under this figure, inasmuch as it is not striking This doubt, again, must be based upon resemblance ; hence इतो गता सा is no example of this figure ; for, there no resemblance exists. The difference of this figure from उत्प्रेक्षा has been already given.

The word संशय (in the Kārikā), alone, constitutes the definition; whilst, the words, भेदोक्तौ and तदनुक्तौ give us the two divisions of ससंदेह—namely, (A) when the difference

between the प्रकृत and the सम is expressed, and (B) when it is not expressed.

The first[1] division of this figure is furthei subdivided into two, namely, (*a*) निश्चयगर्भ (having a certainty in the middle), and (*b*) निश्चयान्त (having a certainty in the end) Of these, the first is, when the solution of a first doubt is followed by a second doubt, the solution, here, must be in the form of the ascertainment of the उपमेय as different from one उपमान. Thus, the possibility of the उपमेय being suspected as another उपमान, is not precluded The second is, when the solution of the first doubt is not followed by another doubt. The solution, here, is the ascertainment of the उपमेय as the उपमेय; thus precluding the possibility of its being suspected as another उपमान. In the first, the distinguishing property is mentioned as belonging only to the उपमान ; in the second, it is mentioned as belonging to the उपमेय.

A (*a*) भेदोक्तौ निश्चयगर्भ. is instanced in अयं मार्तण्ड. etc. vesse 27.

Here, दुर्निरीक्ष्यत्व, दुराधर्षत्व and क्षणेन 'सकलहन्तृत्व, aie the various points of resemblance between the उपमेय and the various उपमानs, मार्तण्ड, कृशानु, and कृतान्त. The various distinguishing properties सप्ततुरगता etc. are mentioned as belonging to the Sun etc.—the उपमानs not as belonging to the king—the उपमेय. Thus they shew that the king is not the sun etc. But although we ascertain this, still, a doubt is possible as to

1. अयमाद्यः प्रभेदोऽपि द्विविधः, निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्चेति । निश्चयः गर्भे (मध्ये) यस्येति व्युत्पत्त्या यादृशसंशयोत्तरं निश्चये जातेऽपि पुनः संशयः; स निश्चयगर्भः । निश्चयश्चात्र उपमानभिन्नत्वेन उपमेयावधारणरूपो ग्राह्यः, एकोपमानभिन्नत्वेनावधारणेऽपि उपमानान्तररूपेण संशयोदयसंभवात् । निश्चयः अन्ते (समाप्तौ यस्येति व्युत्पत्त्या यादृशसंशयान्तरं निश्चये जाते (निश्चयस्यैव संशयनिवर्तकतया) पुनः संशयानुदयः स निश्चयान्तः । उपमेयस्वरूपेण उपमेयावधारणमेव उपमेये उपमानसंशयनिवर्तकमिति तदेवात्र निश्चयपदेनोच्यते । Viv.

whether the king is 'fire' or not. Thus, inasmuch as there is here a doubt in the beginning, solution of it in the middle, and again a doubt in the end, this is निश्चयगर्भ.

If it be said that this is an example of व्यतिरेक, inasmuch[1] as the उपमेय i. e, the King, is said to excel the उपमानs—the Sun etc., by his possessing innumerable horses etc., we reply that although[2] it is true that after the doubt is apprehended, the differentiating properties put forth in the verse, bring to mind contrast (व्यतिरेक) between the उपमेय and the उपमान, yet inasmuch as this contrast is dependent upon the doubt, it is the doubt that is ultimately apprehended as striking. Hence the figure deserves to be called the Doubt and not Contrast.

Under भेदोक्ति, Udbhaṭa admits only निश्चयगर्भ and not निश्चयान्त. (*The use of the general word*) भेदोक्ति, in the Kārikā so as to include under it its two subdivisions उपमाननिष्ठ भेदोक्ति, and उपमेयनिष्ठ भेदोक्ति, however, *shows that not only* निश्चयगर्भ (where the भेद is उपमाननिष्ठ), *but* निश्चयान्तसंदेह *also* (where the भेद is उपमेयनिष्ठ, *is admitted* by Mammaṭa. He appears to admit this latter division on the ground that even an expressed ascertainment is perceived to be striking. But it must be noted that not only Udbhaṭa but Bhāmaha, Daṇḍin, Vāmana and others also do not admit of निश्चयान्तसंदेह.

A (b) भेदोक्तौ निश्चयान्तः is instanced in इन्दुः किं etc. verse 28.

Here, the face of the deer-eyed woman is ascertained in its real nature, i. e. ascertained as the face, by the mention of the distinguishing property 'pleasing and amorous speech', which belongs to it, and hence there is no room now for a further doubt. *This division is, however, omitted by Udbhata*

---

1. न चायमिति । असंख्यतुरगयुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डाद्युपमानेभ्य आधिक्योक्तेरिति भावः । प्रभा.

2. तस्येति । प्रथमतः संदेहप्रतीतेरनन्तरं च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्यत्वात्संशयचमत्कृतावेव पर्यवसानमित्यर्थः । प्रभा.

for the reason that the ascertainment is not here suggested as in निश्चयगर्भ but is expressed, and as such is not striking

B भेदानुक्तौ is instanced in अस्याः सर्ग etc verse 29

Here, Brahmā is successively suspected as the Moon, the God Cupid, and the Spring, owing to the various points of resemblance existing between them and (Brahmā) himself. But no distinguishing properties are mentioned. The property 'dullness,' that is expressed by the word, जड, is not a distinguishing property It is mentioned only for the purpose of removing any doubt as to how, in the presence of the world-creator Brahmā, the Moon etc can be her creators.

6 METAPHOR (रूपक)

KĀRIKĀ VII

Kā. vii. *a b*.—**Identity between the thing compared and the thing compared to is (termed) the Metaphor.**

The *identity* here is an attributed one, and *is due to close resemblance (between the* उपमेय *and the* उपमान) *whose distinct natures are not concealed.* Thus, अपह्नुति where the distinct nature of the उपमेय is concealed, is excluded. The उपमेय and the उपमान must be expressed by distinct words. Thus, रूपक is distinguished from अतिशयोक्ति where both the उपमेय and the उपमान are expressed by one and the same word; or, to speak in technical language, गौणी सारोपा लक्षणा[1] is the province of रूपक ; गौणी साध्यवसाना is the province of अतिशयोक्ति. The consciousness of the false identity here must be deliberate[2] and must be accompanied by the consciousness that it is false

Thus, भ्रांतिमान् where the consciousness of the false identity is not accompanied by the consciousness that it is

1. सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।
विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥ K. P Ullāsa II.

2. आहार्यम् । बाधकालिकमिच्छाजन्यं ज्ञानम् । Vām.

false, is excluded. The identity must be based upon close resemblance, not upon any other kind of relation as that of cause and effect. Thus, सुखं मनोरमा रामा where the woman is called 'happiness,' because she is the cause of 'happiness,' is no example of this figure.

This Metaphor is two-fold.—Entire (सांग) and partless (निरंग).

The सांग Metaphor is again two-fold:—(*a*) Wholly expressed (समस्तवस्तुविषय) and (*b*) Partly-expressed (एकदेशविवर्ति) The निरंग Metaphor is but single

The author now defines सांग समस्तवस्तुविषय.

A (*a*) सांग समस्तवस्तुविषय:—

Kā vii. *c d* ·—**(An) Entire (Metaphor) is when the objects super-imposed are expressed.**

As a rule, the subject of super-imposition (आरोपविषय) must always be expressed in a Metaphor, otherwise, the figure would be अतिशयोक्ति. Now, *when (all) the objects super imposed, are (also) like the subjects of super-imposition, expressed, then there is an Entire (Metaphor)*; so called because समस्तवस्तुविषय, etymologically, *is that in which all these things, i. e.* objects superimposed, *are expressed by words.* The word आरोपित means आरोप्यमाण It is not a past-passive but a present passive participle here. *The plural number* आरोपिता: also *has no special significance* here; otherwise, a verse where there are only two objects super-imposed, would not be an example of समस्तवस्तुविषय.

It is instanced in ज्योत्स्ना etc. verse 30.

The attribution of the nature of a कापालिकी to रात्रि is here the principal metaphor, the representation of ज्योत्स्ना etc. under the characters of भस्म etc. are all subordinate metaphors contributing to the heightenment of the principal one. Thus, the metaphor is *here* called सांग, because metaphors are here subservient to one another; and it is called

समस्तवस्तुविषय, because all the superimposed objects, both principal and subordinate, are expressed *in the first three lines*. In the last line, the employment of the word छल shows that we have got another figure, *i. e.* अपह्नुति

If it be said that this does not deserve to be an example of रूपक, for, inasmuch as there is no circumstance here, enabling us to determine that the figure is रूपक and not उपमा, a doubt arises as to whether the figure is रूपक (रात्रिरेव कापालिकी) or उपमा (रात्रिः कापालिकी इव). Thus, in virtue of this doubt, the verse deserves to be an example of a distinct figure called संदेहसंकर,[1] and not of Metaphor.

We reply that no doubt as to there being a संकर between these two figures in the verse, should be raised, for, *there is one circumstance which favours the acceptance of Metaphor* (and not Comparison) as the figure in the verse ; *viz. that the property* अन्तर्यानिव्यसनरसिकत्व which is denoted by the adjective अन्तर्यानिव्यसनरसिक, *belongs only to the object superimposed, i. e.* कापालिकी, as she is an animate being, and not to रात्रि which is inanimate. If this were an example of Comparison, रात्रि would be the prominent thing, and then it could not be principally connected with the property of अन्तर्यानिव्यसनरसिकत्व. This shows that the word कापालिकी, is predominant in the compound रात्रिकापालिकी. Now the word कापालिकी is principal, only when we take this compound as an example of रूपक, solving it as रात्रिरेव कापालिकी.

A (*b*) सांग एकदेशविवर्ति :—

KĀRIKĀ VIII

Kā. viii. *a b* :—**A Partly-expressed Metaphor (is) when they are expressed and implied.**

'They' mean 'the objects superimposed.' Thus, *when some of the objects superimposed are expressed by words, and*

1. एकस्य च प्रहेन्यायदोषाभावादनिश्चयः । *Vide infra.*

some are to be understood by the force of the sense (of the sentence), *it is* एकदेशविवर्ति, so called *because it* literally is 'that which *is peculiar in one (of) its parts*), *i. e* in which one of the subordinate metaphors is expressed by a word'

It is exemplified in जस्स etc. verse 31.

Here, अन्तःपुर, *the object superimposed on* रण *is expressed, but* नायिका *and* प्रतिनायिका, *the objects superimposed on* मण्डलाग्रलता *and* रिपुसेना, respectively, *are* not expressed, but *understood* (only) *from the force of the superimposition* (*of* अन्तःपुर *on* रण) *i. e* (only) when we consider that, नायिका and प्रतिनायिका being fit persons to live in a harem, unless[1] their superimposition on मण्डलाग्रलता and रिपुसेना is understood, the superimposition of अन्तःपुर on रण becomes unintelligible.

Kā. viii. *c* :—**This (is called) an Entire Metaphor.**

This i. e. this Metaphor *with the two divisions* (समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति) *mentioned above, is (called) a Metaphor with parts.* It is so called, because in it, there are various metaphors, among which one is principal and the others subordinate or (to put the same thing in other words), because, in it, the principal object is metaphorically represented together with all the other objects that are subordinate to it. The word अंग here means a cause. Thus, सांग means that where one metaphor is the cause of another metaphor.

Kā. viii. *c* :—**But a Partless Metaphor is (1) Single.**

Here, only one object being metaphorically represented, relation of principal and subordinate does not exist.

B (1) शुद्ध is instanced in कुरंगी etc. verse 32.

Here, there is only one superimposition, *viz.* that of लता on प्रेम. No other superimposition, that may be the cause of this one, is present in the verse.

---

1. अन्यथेति । नायिकात्वारोपं विना तस्याः पुरत्वारोपत्वस्य अपर्यवसानात् । अनुपपन्नत्वादित्यर्थः । प्रभा

Kā. viii. *d* :—**And (2) Serial as before**

A Serial metaphor is a second variety of a निरंग metaphor. The word सांगस्येव in Pradīpa is a mis-reading for निरंगस्येव; Prabhā,[1] however, appears to read अथासांगस्यैव for अथ सांगस्यैव and understands असांगस्य as शुद्धस्य. The word पूर्ववत् means 'like comparison' which is described before. *As in a serial Comparison* (or what is called the Garland of Comparisons,) one and the same objects **(उपमेय)** is successively compared to various other object (उपमानs) *so* (*in a serial Metaphor,*) the natures of *various* (*other objects*) *are* (*successively*) *attributed to one* (*object*).

The word पूर्ववत्, in this Sūtra, shows that the author of the Kārikās and the author of the Vṛtti are one and the same person For the word[2] पूर्ववत् refers to 'the Garland of Comparisons' which has been mentioned in the Vṛtti (*vide* page 20), and not in any of the previous Sūtras.

B (2) माला is instanced in सौन्दर्यस्य etc. verse 33.

Here, many things such as a 'river etc.' are superimposed upon the 'beloved.' The Metaphor is Partless, because there is only one superimposition, *i. e* that of the 'river etc.' on the 'beloved'.

C परम्परित. The consequential Metaphor.

KĀRIKĀ IX

Kā. ix. :—**The consequential (metaphor) is when there is a super-imposition of one thing (upon another), necessarily caused by the super-imposition (of a third thing upon a fourth, and occurs) when the expressive word is paronomastic or otherwise.**

Some interpret the Kārikā thus.—परम्परित occurs when the superimposition of one thing which is subordinate, *i. e.*

1. असाङ्गस्यैव शुद्धस्यैव । प्रभा.

2. एतदेव सूत्रे सूत्रवृत्तिकृतोरेकत्वे ज्ञापकम् । मालोपमायाः सूत्रानुक्ताय वृत्तावेव कथनादित्याहुः । प्रभा.

which is not the matter in hand, upon a second, is the cause of the superimposition (*i e.* of the apprehension of the identity), of a third thing, which is principal *i. e.* which is the matter in hand, upon a fourth.' But this interpretation is wrong; for, according to it, the definition of परम्परित will not extend to the verse आलानं जयकुञ्जरस्य etc. (which is an example of परम्परित, *vide* page 37), where the superimposition of कुञ्जर upon जय which is the matter in hand is the cause of the superimposition of आलान upon राज who is also the matter in hand.

Really speaking, परम्परित is where one superimposition is necessarily the cause of another, *viz*, where one superimposition is impossible without the other. The term परम्परित literally means.—that in which there is a series of superimpositions or metaphors standing in the relation of cause and effect. This परम्परित is of two kinds.—(1) When the word expressive of the subject of superimposition and of the object superimposed, in the metaphor that is the cause, is paronomastic, and (2) when it is not paronomastic.

Of these the first is instanced in विद्वन्मानस etc verse 34.

Here, मानस (*the mind*) *itself is* मानस (*the lake* मानस). कमलासंकोच (*loss of wealth*) *itself is* कमल-असंकोच (*opening of lotuses*) दुर्ग-अमार्गण (*not seeking of forts*) *itself is* दुर्गामार्गण (*following* पार्वती). समित्स्वीकार (*readiness to fight*) *itself is* समित्स्वीकार (*readiness to eat fuel*) सत्य-प्रीति (*love of truth*) *itself is* सती-अप्रीति (*hatred of* पार्वती). विजय (*defeat of the enemy*) *itself is* विजय (*Arjuna*). *Thus, these superimpositions of* मानस (*the* mind) etc. on मानस (the lake मानस) etc. *are the causes of the superimpositions of* हंस etc. on राजन्.

The words मानस etc. are paronomastic, *i. e.* they are capable of yielding two meanings each. These words, however, being restricted to the significations of 'the mind' etc. by the context (which is the description of the King who is the matter in hand), the senses of 'the lake मानस etc.' are

apprehended from them, through suggestion originating in the power of denotation of the words मानस etc. Thus, the word वाचक in the Kārikā does not mean 'expressive' but 'conveying the sense of' simply,

The superimposition of the lake मानस on the 'mind' is founded in this common property that the words meaning the 'mind' and the 'lake मानस' are the same. And it has been pointed out in the 9th Ullāsa, that the sameness of words may also serve as a common property for Comparison or Metaphor. In other words, these figures may also be founded on a mere verbal resemblance.

Although this i. e. the Consequential Metaphor *founded on a paronomasia, has been declared,* by the Ancients, (or according to Prabhā, in the 9th Ullāsa)[1] *and will (also) be declared* by us at the end of this Ullāsa), to be a figure belonging to both a word and a sense, inasmuch as certain words like हंस here are capable of enduring an exchange with other words, and certain others like मानस are not, and therefore, although it does not deserve to be treated here, since here only अर्थालंकारs are treated, *still, it has been treated here* among the figures of sense, *in obedience to (the) practice* of such ancient rhetoricians as the author of अलंकारसर्वस्व[2] who hold that a श्लेष sets aside a रूपक (and an अर्थालंकार alone will set aside an अर्थालंकार), and who regard all श्लेष to be but an अर्थालंकार. *Others*[3] like Udbhaṭa *declare*[1] *this to be an* एकदेशविवर्तिरूपक, which it cannot be unless it is admitted as a figure of sense.

1 उक्तम्। नवमे इत्यर्थः। प्रभा.

2. In अलंकारसर्वस्व—This verse is quoted as an example of श्लिष्टशब्दमालापरम्परितम् (P. 33).

3. अन्यैरिति। उद्भटाद्यैः परम्परितमेव एकदेशवृत्तिनाम्ना ऊचे। San.

The ground on which this is called by them एकदेशविवर्ति is this :—just as when the 'harem' is superimposed on the 'battlefield', it cannot be properly connected with the 'sword,' and so implies the superimposition of the 'heroine' on the 'sword'; so when the 'swan' is superimposed on the 'king', it cannot be properly connected with the 'mind' and so implies the superimposition of the 'lake Mānasa' upon the 'mind.'

According to the modern view, however, this is not एकदेशविवर्ति मानस; for, here, (according to Prabhā[1]) superimposition of the 'lake मानस' on the 'mind' is by suggestion; whilst, in एकदेशविवर्ति, the superimposition of नायिका on मण्डलाग्रता is by implication or (according to Udyota) here, one superimposition *i. e.* that of the ' lake मानस ' on the '**mind**', is a necessary cause of the other *i. e.* that of हंस on the ' king '. Such is not the case in यस्य रणान्त पुरे etc.

The second is instanced in आलानं जय etc.

Here, upon जय etc , there are the superimpositions of जय कुञ्जर &c. which are expressed by distinct words. Thus, the वाचक is not श्लिष्ट here ; *the superimpositions of आलान etc. upon भुज are proper, (only) when there are superimpositions of कुञ्जर etc., which are expressed by distinct words, on जय etc.* Thus, here one superimposition is necessarily the cause of the other. In both these divisions of परम्परित, we have got a Garland of Mataphors. In विद्वन्मानस etc , one and the same object *i. e.* the king, is identified with various other objects such as हंस etc. So also, in आलानं जय etc., one and the same object, *i. e.* भुज, is successively identified with various other objects such as आलान etc.

These divisions are possible even when there is no Garland of Metaphors. Thus, the first division is instanced

1. अभिधामूलव्यञ्जनोपस्थितस्य सरःप्रभृतेर्मनःप्रभृतौ व्यंजनयैवारोपः, अन्यत्र तु खड्गलतादावार्थिक इति विशेषः । प्रभा.

in अलौकिक etc. verse 56. Here, the word वंश is paronomastic, admitting of the two meaninings of a 'family' and a 'bamboo'; the attribution of the nature of a 'bamboo' to the 'king's family' is a necessary cause of the attribution of the nature of a 'pearl' to the 'King'. There is only one identification here, that of the 'King' wih a 'pearl' and no other. Thus, there is no Garland of Metaphors.

The adjective अलौकिक etc. is no cause of the attribution of the nature of a 'pearl' to the King; for, it is impossible that the three worlds should be illumined by the lustre of a pearl. It simply shows that the King is more excellent than the pearl.

The second division is instanced in निरवधि च etc. verse 37. Here, वह्नि—the object superimposed, is expressed by the word वह्नि, which is distinct from the word लोक which expresses the subject of superimposition. Thus, the वाचक is not here श्लिष्ट. The attribution of the nature of a वह्नि to लोक is the cause of the attribution of the nature of a कन्द to the 'King'. There is no other attribution than this in the verse. Thus, *it should be understood that the* two-fold *Consequential Single is also possible* like the two-fold Consequential Serial.

Although in अलौकिक etc., the superimposition of प्रकाशित-जगत्त्रयत्व is also the cause of the superimposition of मुक्ता on the King, and although in निरवधि etc., the superimposition of निरवधिस्थितत्व is also the cause of the superimposition of कूर्म on Viṣnu still the Metaphor is not मालापरम्परित; for, in each of the verses the series of Metaphors is only one, whilst a मालापरम्परित occurs only when there are many series of Metaphors.

Although, in a सावयव and a परम्परितरूपक where Mataphors are dependent upon one another, there are various subjects of superimposition, and various objects superimposed, still, inasmuch as all these collectively produce but one beauty,

the figure (*i. e.* Metaphor) is but one and not many. In a माला and a रशनारूपक also, although the various Metaphors are independent of each other in their natures, still, they are dependent on each other as far as the peculiar beauty which is produced from each of them is concerned.

A Girdle of Metaphors, where each object superimposed is successively turned into the subject of superimposition, is also possible , as instanced in किसलय etc. verse 38.

It *is not*, however, *defined by us as it is not possessed of any peculiar beauty* as रशनोपमा is.

In a रशनारूपक, we compare one thing to certain other things, in order to bring out the excellence of that one thing. Now, when we compare these other things to a third set of things, the result is that the excellence of the first thing becomes overshadowed. Thus, our primary object is frustrated.

7. Concealment (अपह्नुति)

KĀRIKĀ X

Kā. x. *a b* :—**Concealment is when the matter in hand is denied and another is affirmed (in its stead).**

When (the matter in hand, i. e.) the उपमेय, is denied, *i. e. is established as unreal, and* another, *i. e.* what is not the matter in hand, *i. e. the* उपमान, is affirmed, *i. e. is established (as real), that is Concealment.*

The words प्रकृतं[1] निषिध्य exclude रूपक where the matter in hand is not denied. The words अन्यत् साध्यते exclude आक्षेप where, although one thing is denied, no other thing is affirmed The word उपमेय in the Vṛtti should not be understood in its strict sense of ' the thing compared, ' but should be understood in the sense of ' some thing ' only.

1. अन्यत्साध्यते इत्येतावदुक्तौ रूपकातिव्याप्तेः प्रकृतमित्युक्तम् । तन्मात्रोक्तौ च निषेधालंकारे वक्ष्यमाणेऽतिव्याप्तिरत उभयोपादानम् । प्रभा.

अपह्नुति is of two kinds :—(A) Expressed and (B) Implied. Of these the first is instanced in अवाप्तः प्रागल्भ्यं etc. verse 39 Here, the unreality of the spot on the Moon is expressed by the words कलंको नैवायम्.

An Implied अपह्नुति is of various kinds. Sometimes, concealment is brought out by words expressive of a pretence; as instanced in बत सखि etc. verse 40. *Here*, in virtue of the word छल *we apprehend that these are no 'mango-flowers with bees on them' but 'poisoned arrows'* thus, the unreality of the bees is obtained by implication, being brought out by the word छल expressive of a 'pretence'

Sometimes, concealment is brought out by words expressive of 'transformation,' as instanced in अमुष्मिन् &c. verse 41. *Here*, in virtue of the word परिणमति, *we apprehend that this is not a 'line of hair' ' but a 'line of smoke.'* Thus, the unreality of the line of hair is brought out by the word परिणमति expressive of 'transformation.' *Similarly, it should be understood that this variety (i. e* आर्थी अपह्नुति *) is possible in various other ways.*

Thus. in इदं ते केनोक्तं[1] etc. the denial is implied, being brought out by the words इदं ते केनोक्तं, Sometimes, the denial is brought out by suggestion as in अंकं[2] केऽपि शशंकिरे etc.

---

1. इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन्हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
इदं तद्दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥
2. अङ्कं केऽपि शशंकिरे, जलनिधेः पंकं परे मेनिरे;
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे, भूच्छायमैच्छन् परे ।
इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ।

8. PARONOMASIA (श्लेष)

Kā. x. c d ·—**When, in one sentence. words have more than one sense (each),it is Paronomasia**

Paronomasia (of sense) occurs. when only such words as bear only one (general) signification, or, in other words, as are capable of enduring an exchange with other words *convey more than one (particular) sense (each)*. Such words convey more than one (particular) sense, on account of the absence of any restriction as that of context etc. The word परिवृत्तिसह[1] excludes a शब्दश्लेष where words do not endure an exchange with other words. The word सैन्धव, for instance, cannot be exchanged with अश्व, one of its synonyms; for, the latter word has not got the two senses of a 'horse' and 'salt', which the former has got.

The figure is instanced in उदय etc. verse 42. Here, the sentences उदयमयते etc. convey two senses, each, one applicable to a particular king named Vibhākara and the other to the sun.

The words उदय etc. bear only one general signification of 'rise' etc. They are here said to convey two particular senses, each, inasmuch as they may each be taken here (literally) as the physical rise (of the sun), or (metaphorically) as the prosperity of the king.

The second sense cannot be said to be suggested by the sentence; for such circumstances as 'association,' 'context,' etc. being absent, *the power of denotation of the words उदय etc. is not here restricted. Hence both* (the senses, that applicable to) *the Sun and* (that applicable to) *the* (particular) *king* (Vibhākara) *also, are* (here) *expressed.* Suggestion is possible only when we can determine that one sense relates to

---

1. अत्रार्थश्लेषस्यैवार्यालंकारत्वेन लक्ष्यत्वाच्छब्दश्लेषव्या-
वृत्त्यर्थमाह–परिवृत्तीति । प्रभा.

the matter in hand, and the other to what is not the matter in hand. It is impossible here, because such a determination is here absent

The word विभाकर only does not endure an exchange with another word, and is, therefore,, an example of शब्दश्लेष. The words उदय etc. enduring an exchange with other words are, however, many, and therefore the verse is given as an example of अर्थश्लेष. Some, however, hold विभाकर, too, as exemplifying अर्थश्लेष by taking विभाकर to denote customarily the 'sun' and etymologically the 'king' (one who elevates his country by good government), and in this way holding it as enduring an exchange with such other words as प्रभाकर etc.

9. A SPEECH OF BREVITY (समासोक्ति)

Kā. xi. .—**The description of another thing by paronomastic adjectives is (*termed*) a Speech *of* Brevity.**

'Another' means 'a thing which is not the matter in hand.' Paronomastic means 'yielding many senses,' each. Thus, *when a sentence describing (a thing which is) the sabject under description, suggests (another) thing which is not the subject under description, in virtue of paronomastic attributes (only) but not of a paronomastic subject also, it is (termed) a Speech of Brevity, because it states two things briefly.* The अप्रकृत is here suggested, not expressed, because, the power of expression of the words in the verse is restricted to the प्रकृत by the context. The word 'only' in Pradīpa's definition excludes श्लेष where the subject also is paronomastic.

In समासोक्ति the behaviour (व्यवहार) of what is not the matter in hand is attributed to the behaviour of what is the matter in hand. In रूपक the nature (रूप) of the object not

under description is attributed to the nature of the object under description.

The figure is instanced in लङ्घित्वा etc. verse 43. *Here, the word* जयलक्ष्मी expressive of जयलक्ष्मी which is the subject of the verse, *alone does not express* (a second sense *i. e. the sense of* कान्ता,—a sense connected with the thing which is not the matter in hand. The words लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं etc., expressive of the attributes of the subject, however, convey two senses, each—one relating to the 'king' who is the matter in hand. It should be noted, however that here the adjective उल्लास alone is paronomastic. The other adjective *i. e.* बाहुस्पर्श, is simply common (to the *king* and the lover).

The adjectives[1] need not be necessarily paronomastic. They may (1) simply express attributes which are common to the प्रकृत and the अप्रकृत, or, they may simply (2) imply Comparison.

The first is instanced in विलिखति etc. where the attributes कुचविलेखन etc. although not paronomastic are common *i. e.* are equally applicable, to the खदिर and the नायक.

The second is instanced in दन्तप्रभा etc., here the adjective दन्तप्रभा etc. express attributes of the नायिका, when the compounds are solved as दन्तप्रभाः पुष्पाणीव etc. When the com-

---

1. औपम्येति । आदिपदेन साधारणविशेषणसंग्रहः। तत्र साधारणविशेषणवशाद्यथा—विलिखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचग्रहं लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीम समञ्जसाम् । क्षितिप खदिरः श्रोणीबिम्बाद्विकर्षति चांशुकं मरुभुवि हठान्नश्यन्तीनां तवारिमृगीदृशाम् ॥ अत्र कुचविलेखनकचग्रहादिविशेषणानां शब्दश्लेषं विना स्वत एव साधारण्यान्नायकवृत्तान्तस्फूर्तिरिति समासोक्तिः । औपम्यगर्भविशेषणाद्यथा–' दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी। केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥ ' अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ, दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैरिति समासान्तराश्रयेण लतावृत्तान्तस्य समासोक्तिः । प्रभा.

pounds are however, solved as स्फुरत्प्रभासद्वर्णः पुष्पः, the adjectives become applicable to a 'creeper.' Thus, the account of a 'creeper' is suggested in virtue of adjectives implying comparison.

Here, some men say : "the word पर in परोक्ति means simply 'another thing;' whether that thing is the matter in hand or not is not the point. Thus, समासोक्ति occurs even when the matter in hand is suggested in virtue of adjectives expressive of attributes of what is not the matter in hand. For from this variety also, a peculiar beauty is apprehended, and besides, this variety cannot be included under any other figure." 'These men are not right' we reply—'for' this variety is the province of a distinct figure named अप्रस्तुतप्रशंसा instanced in येनास्यभ्यु etc. verse 53. For the meaning of the word समासोक्ति occurring in the figure अप्रस्तुतप्रशंसा vide Notes, Infra.

10. ILLUSTRATION (निदर्शना)

Kā. xi. c d :—**When an impossible connection of things implies a comparison, it is (termed) Illustration.**

When a connection between two things (which are either (A) two senses of sentences or (B) two senses of words) which is impossible, *i. e.* which cannot be conceived by simply reading or hearing a verse), terminates in the implication of a comparison (between these two things ' it is one kind of Illustration. '*Illustration*' (*means*) '*citing of an instance.*' This kind of Illustration has further two varieties .—when the sentences are (1) different or (2) not different.

The first variety (A1) is instanced in क सूर्यप्रभवो etc. verse 44. *Here*, the connection between the 'description of the

1. समासोक्तिपदमिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रय' प्रकाराः—श्लेषः समासोक्तिः सादृश्यं चेति ग्रंथे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । प्रभा.

Solar race by means of my feeble intellect 'and the 'crossing of the ocean by means of a raft'—which are the meanings of the two sentences here—is impossible. *This impossibility terminates in (the implication of) a comparison, namely that 'the description of the Solar race by my intellect' is as (impossible as) 'the crossing of the ocean by a raft.'*

Thus, we must suppose a comparison in order to account for the identity between सागरतरण and सूर्यवंशवर्णन that is apprehended from the verse. Thus, the Illustration is implied (आर्थी.)

In the present figure, we have not the apprehension of the sense of the verse apart from the intimation of the relation of resemblance. Whilst, in दृष्टान्त, we apprehend the relation of resemblance in virtue of the sense of the sentence that is apprehended. Others, however, say that in दृष्टान्त, the two sentenses are independent of each other, but that, here, they are dependent

The second variety (A2) is instanced in उदयति etc. verse 45. *Here, (the impossibility by the Raivata Mountain bearing the loveliness of the elephant)*—for, *how can one thing bear the loveliness of another ?'—terminates in (implying) a comparison, (namely, that the Raivata Mountain bears) a loveliness similar to that (borne by the elephant).*

Pradīpa has given one distinction between this example and the former (*i. e.* क्व सूर्यप्रभवो etc.) Another distinction[1] is that in the first, the उपमान *i, e* the crossing of the ocean by a raft, is obscure ; whilst, in the second, the उपमान *i. e.* the loveliness of the elephant, is well-known.

Others say that this is an example of पदार्थनिदर्शना on the ground that here there is apprehension of identity between 'loveliness' which is an attribute of the उपमान *i. e.* the ele-

1. अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतरणरूपमुपमानमप्रसिद्धम्, द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यपि भेदो द्रष्टव्यः । प्रभा.

phant, and 'loveliness' which is an attribute of the उपमेय i. e. the Raiwata Mount. They further distinguish this example from the previous example (क्व सूर्य etc.) on the ground that in क्व सूर्य etc , comparison is implied by the sense of the sentence ; whilst, here, by the sense of a word simply. But these men are wrong; for, here also, Comparison is implied not by the sense of the word[1] लीला simply, but by the sense of the sentence—'the mountain's bearing that loveliness'.

It should be noted that a Garlad of Illustrations is also possible, as instanced *in* दोर्भ्याम् etc. verse 46. Here, the उपमेय—गुणगणनोद्यम—has got many उपमानs—सागरतरण etc.

Kā. xii. *a b*:—**Intimation of a connection between (a thing) itself and its cause by an action itself is another (Illustration).**

When a connection (*i e.* that of cause and effect) *between a thing itself* (*i. e.* an effect) *and its cause, is intimated by means of 'an action' itself* (belonging to that thing), *that is another* (*kind of*) *illustration*.

This kind is instanced in उन्नतं etc. verse 47. *Here, the connection* (*i. e.* that of cause and effect) *between* the effect, *i. e.* 'the act of *falling*' which is expressed by the verb पतेत् *and* (*the cause*) *i. e.* '*the obtainment of an elevated position by a worthless man,*' *is intimated by the act of* '*falling,*' which is expressed by the verb पतति.

'The obtainment of an elevated position by a worthless man' is the cause of his 'fall,' as the obtainment of a high situation by a stony particle is the cause of its fall. Thus, inasmuch as we get an illustration (*i. e.* that) of a stony particle the figure is Illustration.

---

1. लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु तद्वहनरूपवाक्यार्थस्यत्यर्थस्येत्यर्थः । प्रभा.

The word एव[1] in क्रिययैव *excludes intimation of the connection by mere words*; for, in the example, it is the action of falling itself that is said to intimate the relation of cause and effect. Thus, inasmuch as the connection is intimated by an action and not by mere words, this kind of निदर्शना is निदर्शना under a possible connection of things. *The connection is possible inasmuch as the stony particle by its own example is capable of intimating the fact that the obtainment of an elevated post by a worthless man is the cause of his fall.* Thus, this kind is distinguished from the first kind where there is Illustration under an impossible connection of things.

Appaya Dīksita says that this kind of निदर्शना is possible even when the connection between any two objects, not connected with each other as cause and effect, is intimated by an action of one of them. Thus[2] चूडामणिपदे etc is an example of this figure; for, in this verse, उदयाचल by its own example intimates to the house-holders the fact that they should hospitably receive good men, coming to their houses as guests.

11 INDIRECT DESCRIPTION (अप्रस्तुतप्रशंसा)

Kā. xii. *c d*·—**Description of what is not the matter in hand, leading to the implication of the matter in hand, (is termed) nothing but Indirect Description.**

When the matter in hand is implied by the description of what is not the matter in hand, it is **अप्रस्तुतप्रशंसा.**

The adjective प्रस्तुताश्रया prevents the definition from extending to समासोक्ति where it is the matter in hand that

1. क्रिययैवेत्येवकारेण शब्दव्यवच्छेद. । भ्रुवन्पतीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्वस्योक्तेः । प्रभा.

2. अन्ये तु 'स्वहेत्वन्वयस्य' इत्युपलक्षणं स्वक्रियया किंचिदर्थबोधनस्य । एवं च 'चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम्। सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥' इत्यादावप्येयैवेत्याहुः । Udyota.

leads to the implication of what is not the matter in hand. Thus, the distinction between अप्रस्तुतप्रशंसा and समासोक्ति. is, that in the former, what is not the matter in hand implies the matter in hand, whilst, in the latter the matter in hand implies what is not the matter in hand.

The author now divides अप्रस्तुतप्रशंसा :—

Kā. xiii. *a b c d* :—**It is five-fold: when the matters in hand are (1) an effect; (2) a cause; (3) the general; (4) the particular and (5) a similar thing, and the descriptions are of what are different from these, or of a similar thing.**

'These' mean the first four things mentioned above. '*What are different from these*' (*mean*) *a cause etc*, *i. e.* a cause, an effect, the particular, and the general.

Thus, the figure occurs when (1) an effect from a cause, or (2) a cause from an effect. or (3) the general from the particular or (4) the particular from the general, or (5) a thing similar from what resembles it is understood, each of the former being the matter in hand, and each of the latter not so.

Examples (*follow*) *in order:—*

The description of a cause when an effect is in question (1) is instanced in याताः किं etc. verse 48. *Here the cause*— his wife's delight at the prospect of his death—*is mentioned when the effect—what ? hast thou abandoned thy journey—is asked*. Here, किं signifies a question, not a cause. Thus, a cause is not the matter in hand here; इति is useless.

This is not the figure उत्तर; for although here there is inference of a question from an answer, still, the beauty does not consist in such an inference, but in the fact that the prevention of his departure which is implied by the prospect of his death prominently brings out the deep affection which the husband entertains for his wife.

The description of an effect when a cause is in question (2) is instanced in राजन् राजसुता etc. verse 49 *Here the effect*—'the Speech of the parrot released by a traveller'—*is mentioned, when the cause—your enemies have fled suddenly, learning; that you are ready to march—is a question* The cause is suggested by the effect that is described. This is no Suggestive Poetry; for, here the expressed meaning is more beautiful than the suggested one.

The description of the particular when the general is in question (3) is instanced in एतत्तस्य etc. verse 50. *Here the particular*—the improper attachment of a particular fool—*is spoken of, when the general—that the attachments of fools are improper—is in question.*

The description of the general when the particular is in question (4) is instanced in सुहृद्वधू etc verse 51. *Here, the general*—'the eulogy of those who destroy of their enemies'—*is spoken of, when the particular*—the eulogy Śālva expressed in the from.—*if you will remove the grief of the wives of the Demon Naraka by killing Krsna, you alone (in the world) will deserve praise—is in question.*

Description of a similar thing, when what resembles it, is in question (5) has three sub-varietes:—(a) *when a* श्लेष, *i. c.* the fact that the subject and its attributes are expressed by paronomastic words, *is the cause, why one (similar) thing suggests another, resembling it*; *or* (b) *when a* समासोक्ति, *i. e.* the fact that only the attributes of the subject are expressed by paronomastic words, (*is that cause*); *or* (c) *when mere resemblance*, even though there is no paronomasia (*is that cause*)

The words श्लेष and समासोक्ति in the Vṛtti mean, respectively, paronomastic words expressive of the subject as well as of attributes, and paronomastic words expressive of attributes only. They do not mean the figure श्लेष and the

figure समासोक्ति; for, in the former figure, both the senses are either in question or not in question, and in the latter, the behaviour of what is not the matter in hand is attributed to the matter in hand; whilst, in these divisions of अप्रस्तुतप्रशंसा, the matter in hand is suggested by what is not the matter in hand.

Examples in order:—

The first sub-variety (5a) is instanced in पुंस्त्वादपि etc. verse 52. Here, in conseqence of the paronomastic nature of the subject पुरुषोत्तम and of the attributes पुंस्त्व etc , the account of a 'good man'—who is the matter in hand and who is similar to Visnu—is understood. This is not श्लेष; for, here the customary sense, *i. e.* विष्णु of पुरुषोत्तम overpowers its etymological sense, *i e.* 'a good man'. This, Visnu—the matter not in hand being the customary sense of पुरुषोत्तम, is first apprehended. Then the account of a good-man'—the matter in hand, and the etymological sense of पुरुषोत्तम—*is* obtained by *implication* itself.

If it be said. "the etymological sense assisted by the context is as powerful as the customary sense, and thus पुरुषोत्तम expresses, not implies a 'good man.' Thus, inasmuch as there is no implication, this is but श्लेष, not अप्रस्तुतप्रशंसा" We reply:—No, for although here both the senses may be looked upon as it expressed, still, the customary sense even though it is अप्रस्तुत is first apprehended; the etymological sense being dependent upon the context, is apprehended afterwards. Thus there is अप्रस्तुतप्रशंसा, not श्लेष here.

Really speaking,[1] the poet here principally intends to impart knowledge of the matter in hand by describing what is not the matter in hand. श्लेष is subordinate inasmuch as

1. वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेन प्रकृतावबोधनं मुख्यं कवेस्तात्पर्यविषयः। श्लेषस्तुतदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् 1 Pr.

it simply helps the fulfilment of this intention. This being the case, the figure should be termed after what is principal i. e. अप्रस्तुतप्रशंसा, and not after what is suborbinate, i. e. श्लेष.

The second sub-variety (5b) is instanced in पुंसा etc. verse 53. Here, the subject 'moon' is not paranomastic only the attributes are so. In virtue of these, paranomastic attributes, the account of a rich and a poor man is implied.

The third sub-variety (5c) is instanced in आदाय वारि etc.[2] verse 54. Here a 'bad lord squandering his ill-gotten wealth' is in question, 'the ocean salting the water gathered from the rivers and thus resembling that lord' is, however, described.

विष्णु and सत्पुरुष are here said to resemble each other, because they possess a common property consisting in the fact that both the things are expressed by one and the same word पुरुषोत्तम,

Thus, here a 'bad lord' is implied in virtue of simple resemblance between him and the 'ocean,' althouth there is no paronomasia.

This sub-variety is again instanced by Pradīpa in कौटिल्य etc. page 38. Here, a warning to a poet in the company of a bad king is conveyed through the description of a woman associated with a bad husband.

This third sub-variety, *sometimes*, *occurs*, *only when the suggested sense*—which is the manner in hand—*is not superimposed upon the expressed sense:*—as instanced in अब्धेरम्भः etc. verse 55. Here, the fact—that the prosperity of a bad and fierce master is better than his adversity, for,

2. This verse is ascribed to इन्दुराज by क्षेमेन्द्र in his औचित्यविचारचर्चा (काव्यमाला, गुच्छक 1, p. 139). According to शार्ङ्गधरपद्धति it belongs to श्रीशुक or रीशुक See Subhasitvali, Notes 891.

in the latter state he becomes more fierce,—is the matter in hand. This fact is here suggested by the description of the 'ocean' through mere resemblance. Here, all the adjectives mentioned in the verse are applicable to the ocean as well as to a bad master. Thus, the superimposition of a 'bad lord'—the suggested sense—upon the 'ocean' the expressed sense—is not necessary; for, the verse is intelligible even without it.

Here, the suggested sense is subordinate, and therefore this is no Suggestive Poetry. The 'ocean' is not the matter in hand and therefore its description is quiet irrelevant here. This description, in order to make itself relevant, forcibly brings in the suggested sense. Thus, the suggested sense, inasmuch as it helps the expressed sense, is subordinate to it. Thus the verse is not an examplo of Suggestive Poetry.

Sometimes (this sub-variety occurs), only when the suggested sense is superimposed (upon the expressed sense): as instanced in कस्त्वं भोः etc. verse 56. Here, the dialogue of a traveller and the inanimate शाखोटक tree is impossible unless we superimpose upon the शाखोटक—the expressed sense—the character intended, i. e. that of a low caste man disappointed at the rejection of his hospitality by a good man —which is the suggested sense.

This is not Metaphor, for there the superimposition is upon the matter in hand; here it is upon what is not the matter in hand. Nor is this अतिशयोक्ति consisting in the उपमान (i. e. a good and a bad man) being expressed by the same words as the उपमेय (i. e. शाखोटक and वट); for, in अतिशयोक्ति, the objects superimposed (i. e. शाखोटक and वट) being prominent, an address to them would be impossible.

Sometimes (this sub-variety occurs), when the subjected sense is partially superimposed on the expressed sense, as instanced in सोऽपूर्वो etc. verse 57. *Here*, रसनाविपर्यास (*reversion of the tongue*), शून्यकरत्व (*hollowness of the trunk*) *and* मद (*rut*) *are* (*really*) *no causes why the bee—the* expressed sense—*should not serve* (*the elephant*), although they ought to be stated by the poet as such.

But when we superimpose the characters of a 'repulsive master' and a 'devoted servant', upon the 'elephant' and the 'bee', then रसनाविपर्यास (inconsistency of speech), शून्यकरत्व (poverty) and मद (arrogance) become fit causes why the bee (by which a 'devoted servant' is to be understood) should not serve the elephant (by which a 'repulsive master' is to be understood). Thus, superimposition is necessary in order to render these adjectives intelligible.

'*The incessant movements of the elephant's ears*' *are, however, a* (*fit*) *cause* why the bee should not serve the elephant. Hence, superimposition is not necessary in this case; for, the attribute कर्णचापल is intelligible without it. मद (*rut*) *on the contrary, is a cause why the bee should* (and not why it should not) *serve* (*the elephant*). But when we have recourse to the superimposition mentioned above, मद (arrogance) becomes a fit cause why the bee (*i. e.* the devoted servant) should not serve the elephant (*i. e.* the repulsive master). Hence, superimposition is necessary in this case. Thus, there is here superimposition in some parts and absence of superimposition in the other parts of the verse.

Thus, the account of the 'master' and the 'servant' is suggested by the description of the 'elephant' and the 'bee' in virtue of the presence of paronomastic words (in the verse) which alone constitute the common property between the expressed sense and the suggested sense.

12. Hyperbole (अतिशयोक्ति)

KĀRIKĀ XIV and XV

Kā. xiv and xv, *abc*:—(1) **When a subject under discourse is ascertained as (identical with another, being) swallowed up (or altogether taken in) by it; (2) when a subject under discourse is (ascertained as something other (than ordinary); (3) when there is a supposition under a condition introduced by 'if', and (4) when the sequence of cause and effect is inverted, that should be understood as (the figure) Hyperbole.**

That is one (*kind of Hyperbole*), *when the* उपमेय *is ascertained as* (*identical with*) *the* उपमान, (*being*) *swallowed up* (*or completely taken in by it*), *i. e* not being[1] expressed by a word different from that which expresses the उपमान. Thus, this kind is based upon गौणी साध्यवसाना लक्षणा.

Instanced in कमलमनम्भ etc. verse 58. *Here, the face etc.* (*of the heroine*), obtained from the context, *are ascertained as identical with a lotus etc.* By this ascertainment, the pre-eminent excellence of the face is brought out.

This kind is again instanced by Pradīpa in कलशे etc in page 42. Here, the breasts etc. of a woman are apprehended as identical with a jar etc.

When a thing (belonging[2] to one kind) *is ascertained as* (belonging to a) *different* (kind that is superior), *that is the second* (*kind of Hyperbole*). Instanced in अन्यत् सौकुमार्यं etc. verse 59. Here, the beauty of a woman is ascertaidned as belonging to a superior kind of beauty. Thus, a distinction is here apprehended when there is really an identity;

1. उपमेयस्येति । उपमानेन निगीर्य पृथगनिर्दिश्य अध्यवसाने स्वरूपेण निश्चयः । Pr.

2. भेदकातिशयोक्तिः सा तस्यैवान्यत्ववर्णनम् । Ku. तस्यैव तज्जातीयस्यैव। अन्यत्ववर्णनं तज्जातिभिन्नत्वेन वर्णनम् । Chan.

and is thus distinguished from the first kind where an identity is apprehended when there is really a distinction.

A supposition, of course, of an impossible thing, under a condition introduced by the word यदि or चेत् *is the third (kind of Hyperbole).* The thing here is impossible, of course, because it is said here to be supposed. Instanced in राकायां etc. verse 60. Here, According to चक्रवर्ति[1], the likeness of the 'face' to the 'moon' is not real but supposed. This supposition brings out prominently the excessive beauty of the 'face.' According to उद्योत, however, in the first half, the connection between the 'full moon' and 'spotlessness,' which does not really exist, is supposed to exist. In the latter half, the word पराभव shows that the relation of resemblance which really exists between मुख and चंद्र[2] is supposed not to exist. Thus this kind has two varieties:—(Supposition of) a connection when there is no connection, and supposition of no connection when there is a connection.

The fourth (kind) is when the effect is mentioned before (the cause), in order to bring out the speedy action of the cause. Inversion of the sequence of cause and effect is two-fold:—The effect may be supposed (1) to precede the cause or (2) to co-exist with it. The first sub-variety (1) is instanced in हृदय etc. verse 61 Here, the effect, *i. e.* the taking hold of Mālatī's heart by Cupid, is mentioned before the cause, *i. e.* the entrance of the king into her heart.

The second sub-variety (2) may be instanced in such a verse as सममेव समाक्रान्तं etc. Raghu IV 4. Here, both the causes, *i. e.* 'seating himself on his father's throne,' and the effect *i. e.* 'conquest of the kingdoms of other kings', are described as occurring simultaneously.

1. अर्थादिति । कल्पनपदसामर्थ्यादित्यर्थः । Pr.

2. अत्र चन्द्रेण सह मुखस्य साम्यं तर्कितमेव न तु वस्तुतः, तेन मुखस्यातिशयः प्रतीयते इति यद्यर्थातिशयोक्तिरियमिति । Chakra.

13 THE PARALLEL (प्रतिवस्तूपमा)

KĀRIKĀS XV & XVI

Kā. xv, *d* & xvi, *ab*:—**When one common property stands twice in two sentences that is (termed) the Parallel.**

When a common property is expressed by (two) different words, [*for, Repetition of a word has been* (already *i. e.* in the seventh Ullāsa) *declared to be a fault*], *in the sentence expresssive of the* उपमेय *and in the sentence expressive of the* उपमान, *that is* प्रतिवस्तूपमा ; (*so called*) *because, it* (*literally*) *is 'that where the* उपमान *is a thing in the form of the sense of a sentence'* or, more correctly, 'that where the common property is (differently expressed) in every different sentence.'

'Two' means not 'two' only but 'many.' and 'twice' means 'many times.' The word एकस्य in the Kārikā excludes निदर्शना and दृष्टान्त where the common properties standing as the type (बिम्ब) and the prototype (प्रतिबिम्ब) are necessarily two.

The resemblance intended here is implied; thus the figure differs from वाक्यार्थोपमा instanced in [1]दिवि भाति यथा etc. where the resemblance is expressed (by the word इव).

This figure is of two kinds:—Single and Serial. Of these, Single प्रतिवस्तूपमा is instanced in देवीभावं गमिता etc. Verse 62.

According to some, this is an example, because the properties 'being treated like an ordinary woman' and 'fitness of being enjoyed' are identical. According to others,[2] this is an example, because one and the same property, *i. e.* 'unfitness' is expressed by different expressions कथं भजति and न खलु. The former view is not right, because the

1. ' दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि ' । प्रभा.

2. अथवा अनौचित्यस्य एकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति मतान्तरमाह—कथमिति । Pr.

common property expressed by परिवारपदत्व and परिभोगयोग्यत्व is not the common property that is stated in the two sentences. Here, the figure is based upon similarity. It may also be based upon dissimilarity between the two sentences; as instanced in वंशभवो etc and चकोर्य[1] etc.

Serial प्रतिवस्तूपमा *should* (*also*) *be understood* (*as possible*); as instanced in यदि दहति etc. verse 63. Here, the common property 'absence of wonderfulness' is expressed by four different expressions किमद्भुतं, किं ततः etc. in four different sentences. The last sentence here expresses the उपमेय, '*the fortitude of good men*' being the subject under discourse. *The same* (i. e माला) *should be understood* (*as possible*) *elsewhere*, i. e. in other figures *also*, as in व्यतिरेक[2] instanced in हरवन etc.

14. EXEMPLIFICATION (दृष्टान्त)

Kā xvi. *c d*:—**Exemplification again is the reflective representation of all these.**

'*Of these*' (*means*) '*of a common property,*' ('*the thing compared,*' *and* '*the thing compared to*'). This is not उपमा; for, such words as यथा, इव etc. are here absent. Nor is this अर्थान्तरन्यास; for, here the relation of the general and the particular does not exist.

The term दृष्टान्त etymologically (*means*) '*that in which the ascertainment* of the matter in hand *is observed,*' i e. made with authority. In other words, it is that in which the authoritativeness of the matter in hand is ascertained by means of induction from the example given in the verse.

---

1. चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि ।
विनाऽवन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतकर्मणि S. D.

2. यथा हरवन्न विषमदृष्टिरित्यादौ व्यतिरेके व्यतिरेकमाला । San.

दृष्टान्त is two fold—being founded upon Similarity or Contrast.

The first kind is instanced in त्वयि दृष्ट etc. verse 64. Here, the commen properties निर्वाण and विकसन, although different, correspond to each other in virtue of resemblance between the two sentences.

Thus, this figure is not प्रतिवस्तूपमा where the common properties are identical.

Nor is this निदर्शना also: (1) for, there the common properties are not stated. (2) Again, there the sentences are dependent upon each other for their meanings; here they are independent. (3) Again, there resemblance is supposed in virtue of impossibility of connection between the two sentences, whilst, here it is supposed in virtue of the correspondence of properties mentioned in the two sentences.

This is दृष्टान्त under Similarity.

दृष्टान्त *under Contrast, however*, is instanced in तवाहवे etc. verse 65. Here, by reversing this contrast between the two sentences, we get resemblance between them thus:—'warriors fled from the battle-field, when you simply wished to take hold of your sword, as particles of dust fly about when there is a whirlwind.'

15 ILLUMINATOR (दीपक).

KĀRIKĀ XVII

Kā. xvii :—**(I) When the matter in hand and that which is not the matter in hand have got an attribute mentioned only once, or, (II) when a case-noun (occurs only once) in connection with more than one verb, it is (termed) the Illuminator.**

When the property such as an 'action' etc., of the matter in hand and of what is not the matter in hand, i. e. (of course) of (the things becoming) the उपमेय *and the* उपमान, *is employed only*

once, that is one kind of दीपक; (so called) *because it (literally) is 'that which residing in one (sentence) connects itself with all the other sentences (of the verse),'* just as a lamp standing in the house illumines the street also. The force of the word अर्थात्[1] in the Vṛtti is that the property which resides in both the matter in hand and what is not the matter in hand, itself, becomes the common property between them. Thus, in virtue of that common property, they necessarily become the उपमेय and the उपमान.

Here, the comparison is suggested, such words as इव etc. expressing comparison being absent. Thus this is not उपमा. The suggested comparison is again here subordinate to the expressed sense of the verse. Thus this is not Suggestive Poetry. This is again neither प्रतिवस्तूपमा nor दृष्टान्त; for, the common property, although one, is mentioned here only once, and besides, the sentences are not here two.

The first variety is instanced in कृपणानां etc. verse 66. Here, the common property 'cannot be touched' is an 'action' and is mentioned only once. 'The breasts of noble women' are the उपमेयs and 'the wealth of misers etc. are the उपमानs.

In श्यामला प्रावृषेण्याः etc., the common property 'darkness' is a quality.

When a case-noun occurs (only) once in connection with a plurality of verbs that is (the second kind of) दीपक; as instanced in स्विद्यति etc. verse 67. Here, वधूः :—a noun in the nominative case and शयने—a noun in the locative case are mentioned only once in connection with many verbs स्विद्यति, कूणति etc.

No resemblance is apprehended in this kind which is thus distinct from the first ,where there is an apprehension of resemblance.

---

1. यस्य धर्मस्य प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयवृत्तित्वम्, तमेव साधारणधर्म-माश्रित्य तयोरुपमानोपमेयभावः प्राप्नोतीत्यर्थादित्युक्तम् । Viv.

This very fact distinguishes this kind from तुल्ययोगिता where also there is an apprehension of resemblance.

Again, the condition required for the first kind, namely that in it, certain things must be प्रकृत and certain others अप्रकृत is here absent All the actions here may be (1) प्रकृत or (2) अप्रकृत or (3) some प्रकृत and others अप्रकृत. Thus, this kind has three varieties. The first is instanced in स्विद्यति etc. Here, all the actions are प्रकृत. The second may be instanced in दूरीकरोति[1] etc. Here, all the actions are अप्रकृत. And the third may be instanced in वसु दातुं[2] etc., अत्रवृत्तिहीनस्य कस्यचिद्दीनस्य वचने वसुदानस्वत्राणलक्षणयोः क्रिययोः प्रकृतयोः, अरिमर्दनस्य चाप्रकृतस्य साधारणकर्तृकारकम्‌ ।

KĀRIKĀ XVIII

Kā. xviii. *a b* :—**When each preceding object successively helps the succeeding one, it is (termed) the Serial Illuminator.**

The Vṛtti here is simple.

This variety is instanced in संग्रामाङ्गण etc. verse 68. Here, the 'bow' obliges the 'arrows' by enabling them to 'reach the heads of the enemy'; the 'arrows' also oblige the enemy's 'heads' by assisting them to reach the 'ground' etc

One and the same action of आसादन being everywhere connected, it is called the Illuminator.

This example is criticised by Jagannātha who considers it to be a variety of एकावली, because in this verse the two important factors which go to make up the दीपकालंकार, viz., सादृश्य and प्रकृताप्रकृतात्मकत्व are absent.

1. दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति, चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति ।
भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति, संगः सतां किमु न मंगलमातनोति । R.G.

2. वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम्‌ ।
त्रातुं च मादृशान्‌ राजन्नतीव निपुणो भवान्‌ ।। R. G.

मालोपमा etc. are not separately defined, because they possess no other peculiarity than this, that one and the same उपमेयं is connected with many उपमानs.

मालादीपक is, however, separalely defined, because of the additional peculiarity found in this figure, *i. e.* that there many things, helping each other, and the virtue of this mutual connection, forming a series, are described as connected with one attribute only.

16. Equal Pairing (तुल्ययोगिता)

Kā. xviii. *c d* :—**When the (common) property of either only the matters in hand, or only what are not the matters in hand, is (mentioned) only once, it is (termed) Equal Pairing.**

The Vṛtti here is simple.

The common property is either an 'action' or a 'quality'. In दीपक, the common property of both the matter in hand and what is not the matter in hand is expressed only once; here, of either the one or the other, not of both. Similarity is here implied as in व्यतिरेक. It is, however, distinguished from व्यतिरेक by the fact that there strikingness lies in the superiority of the उपमेय over the उपमान, and not in the apprehension of resemblance as here. The word सकृत् shows that the figure does not occur in the verses मुखं[1] विकसित etc. and in दधि मधुरं[2] etc.; for, in the first of these, different properties are expressed as connected with different objects, and in the second, one property is expressed many times.

---

1. मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं,
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं,
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥ K. P. 11.

2. दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधाऽपि मधुरैव ।
तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥ प्रभा.

The first variety is instanced in पाण्डु क्षामं etc. verse 69. Here the property 'announcement', is mentioned as the property of the 'face etc. (of a woman under separation)' which are here the matters in hand, and not as that of the 'disease' which is the matter not in hand here.

The second variety is instanced in कुमुदकमल etc. verse 70. Here, in the first half, the property 'contempt' suggested by the word का is mentioned as that of the 'lotus etc.' only, which are not the matters in hand, they being the things to which the eyes of the women are compared. In the same way in the second half, only one property 'conquest' is mentioned as connected with 'nectar etc.' only, which are not the matters in hand, the face being compared to them. कुमुद, कमल etc., and अमृत, चन्द्र, etc. are apprehended as similar to each other, through the properties of 'being contemned' and 'being conquered' respectively.

This is not an Implied Comparison; for, strikingness here does not lie in the apprehension of resemblance only, but in the connection of many things with one property also.

Jagannāth observes that दीपक does not deserve to be a figure distinct from तुल्ययोगिता. For, the strikingness due to the connection of one attribute with many things is the same in both. It is true that a distinction exists between the two figures, *i. e.* that in दीपक the things are both प्रकृत and अप्रकृत whilst in तुल्ययोगिता they are either प्रकृत or अप्रकृत. Still, this distinction, being a minor one, is not sufficient to make दीपक and तुल्ययोगिता two distinct figures. For, if such a distinction be allowed to be sufficient for justifying the distinction of one figure from another, the two divisions of तुल्ययोगिता would also have to be made two distinct figures; for, in these divisions also there is a distinction, *i. e.* that in one, the things are purely अप्रकृत. We should, therefore, admit one figure only, *i. e.* तुल्ययोगिता, defining it as

'connection of one attribute with many things' and dividing it into the three kinds, viz (1) when the things are प्रकृत, (2) when they are अप्रकृत and (3) when they are both प्रकृत and अप्रकृत.

Again, a separate definition of कारकदीपक is unnecessary. For, the definition given in the first line of the Kārikā applies to both the divisions of दीपक A कारक may also be looked upon as a धर्म. Thus, सकृद्वृत्तिर्धर्मस्य, which is the definition of the first दीपक, is applicable to कारकदीपक also.

Again, the verse स्विद्यति कूणति etc. is not a good example of कारकदीपक. For, *the essence of दीपक and तुल्ययोगिता is a* suggested resemblance. Here, the various actions स्वेदन, कूणन etc.. although connected with one कारक, are not yet intended to possess resemblance. Even though it be persisted that there is a resemblance among the various actions mentioned in the verse, still, inasmuch as well these actions are purely प्रकृत, the verse deserves to be an example of कारकतुल्ययोगिता, where all the things are allowed to be either प्रकृत or अप्रकृत. It is true that Mammaṭa does not admit कारकतुल्ययोगिता as a division of तुल्ययोगिता. But, there is no reason why the principle on which दीपक is distinguished from तुल्ययोगिता should not be accepted in admitting कारकतुल्ययोगिता, as distinct from कारकदीपक. But, inasmuch as we have now made दीपक and तुल्ययोगिता, one कारकदीपक should be made a sub-division of तुल्ययोगिता. Thus, तुल्ययोगिता should be divided into two kinds :—(1) where the धर्म is a कारक and (2) where the धर्म is other than a कारक. Each of these two kinds should again be sub-divided into the above mentioned three kinds, *i. e* (a) where the things are प्रकृत (b) where they are अप्रकृत (c) where they are both प्रकृत and अप्रकृत.

If it be held that no resemblance is required for division (1), then Mammaṭa's example स्विद्यति कूणति etc. would do. If it, however, be held that resemblance is necessary

for it, then the verse वसु दातुं[1] etc. looked upon as containing the eulogy of a king should be regarded as an example of it.

17. Excellence (व्यतिरेक)

KĀRIKĀ XIX

Kā. xix *ab*:—**The superiority over the thing compared to, of what is different from it, alone[2] is Excellence.**

'*Of what is different from it,*' (*means*) '*of the thing compared.*' The term व्यतिरेक etymologically (*means*) '*superiority* due to the possession of superior attributes prominently brought out.'

The word उपमानात् shows that कुमुदादतिरिच्यते is no example of this figure; for, कुमुद is not known to be an object to which the face is compared, but is an object to which the eyes are compared. Thus, कुमुद is not an उपमान here. The word विशेषण[3] shows that मुखमिव चंद्रः also, is no example, for although there the excellence of the उपमेय consisting in the fact that it is made the उपमान is suggested, still, there is no word there which brings out that excellence prominently. Such a word is however, present in व्यतिरेक *As for what is said by some one* (*i. e.* Rudraṭa, VII-89-90; Ruyyaka, p. 78 T S S edn.):—"व्यतिरेक should be defined as the 'superiority of the उपमान over the उपमेय or of the उपमेय over the उपमान' How otherwise, can व्यतिरेक be instanced *in* क्षीण *etc.*; where *is described the superiority of the* उपमान—'the moon' consisting in the fact that she waxes again even though she has

1. वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् । त्रातुं च सकलां पृथ्वीमतीव निपुणो भवान् ॥ अत्र राज्ञः स्तावकवाक्ये प्रकृतानां क्रियाणामेकेन कर्त्रा साधारणेन धर्मेणौपम्यम् । R. G.

2. स एवेति । न तु उपमेयादुपमानस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः । प्रभा ।

3. विशेषणेति । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषतस्तद्बोधकशब्दाभावान्नातिव्याप्तिः । प्रभा.

waned, *over the* उपमेय—'youth'—which when once gone does not come back again?" *it is not right for*, the things that are contrasted here are not the 'moon' and 'youth,' but their 'declines.' The 'decline' of the moon is inferior inasmuch as it is again superseded by 'increase' The 'decline' of youth is however, superior inasmuch as it is not again superseded by 'growth.' Thus, *here the superiority of the instability of 'youth'* (over that of the 'moon') is what *is intended* (by the poet). Hence, Rudraṭa's statement that व्यतिरेक occurs (even) when the उपमान is superior to the उपमेय is meaningless.

Ruyyak and, Kuvalayānanda however, say that the verse रक्तस्त्वं etc. is an example of that kind of Excellence where the उपमेय falls short of the उपमान. But they are not right. For, the Excellence intended in the verse is that of the king whose grief indicates that he has 'sentiency' and 'feeling'—attributes not possessed by the Aśoka tree. 'Excellence' here means possession of an attribute favourable to the sense of the sentence that is the matter in hand.' The 'state of separation from his beloved' is the matter in hand.' To this the 'sentiency which renders 'grief under separation' possible is favourable. Thus, Excellence must be recognized as a distinct figure: the strikingness is positive, not merely negative as held by the author of the Dhvani who says that what is striking here is the absence of the figure Comparison. See रसगंगाधर, pp 353–355 where this point is examined in detail.

So also in the verse हनूमदाद्यैर्यशसा etc., dejection of Nala through self-disagreement is the matter in hand, which is contributed to, by 'the inferiority of the office of a messenger.'

He now states all the divisions of the figure:—

Kā. xix. *ab* & xx *cd*:—**In the mention of the (two) grounds in the three cases of the non-mention (of these);**

when (the idea of) resemblance is conveyed by a word or by (its) sense or when it is suggested; so many when the word is paronomastic. Thus, three times eight.

The grounds of Excellence are (*two*)·—*The ground of superiority residing in the* उपमेय *and the ground of inferiority residing in the* उपमान. *When both of these are mentioned* there is one variety and *when any one of these* (i. e. either th first or the second) *or* even *both are not mentioned, there are three varieties of Non-mention. These four varieties* (*occur when the relation of the thing compared and the thing compared to is* (*directly*) *conveyed by* such *words* as इव etc., in virtue of the power possessed by these words. *Only four varieties mentioned above* (occur *when that relation is conveyed*) *in an indirect mode*, i. e. by such words as तुल्य etc. in virtue of the power possessed by the senses of these words; *and so many* (*i e, four*) *only*, (occur) *when resemblance is suggested. Thus,* we get *twelve* (*varieties*) (*All*) *these varieties* (*occur*) *in* (*the presence of*) *a paronomasia also*, as in the, absence *of* a paronomasia. *Thus,* we get *twenty-four varieties*.

Examples in order :—

The first variety is instanced in असिमात्र etc. verse 72. Here, both the grounds, of व्यतिरेक, i. e. 'great fortitude' belonging to the king—the उपमेय—and 'worthlessness' belonging to an ordinary man—the उपमान—are mentioned. The 'absence of pride in the king' constitutes the point of his superiority over an ordinary man.

In this very example again, *by leaving out the words* तुच्छ and महाद्युति, *either successively or simultaneously*, and by reading the second line as नूनमन्यजनस्येव न स्मयोऽस्य महाद्युतेः, अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महीपतेः, and नूनमन्यजनस्येव न स्मयोऽस्य महीपतेः, respectively, *the next three* varieties (are obtained). *The same, i. e. three* varieties *should*

be understood in the other (*varieties also of this figure.*) *Here the word* इव *being present, resemblance is expressed.*

The fifth variety is instanced in असिमात्र etc. verse 73. *Here owing to* (*the employment of the affix*) वत् *in the sense of* तुल्य *resemblance is implied.* The grounds of superiority and inferiority are both mentioned. The next three varieties can be obtained in this example also, as in the former, by reading the second line as नूनं नैवान्यजनवत् सगर्वोऽयं महाद्युतिः, नान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽयं महीपतिः, and नूनं नैवान्यजनवत् सगर्वोऽयं महीपतिः, respectively.

The ninth variety is instanced in इयं सुनयना etc. verse 74. *Here, in the absence of the words* इव *etc.* and तुल्य etc., *resemblance is but suggested* by the expression 'triumph over the stained moon.' The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'Spottlessness' and 'Spottedness' are both mentioned

The next three varities can be obtained in this example also, by reading the second line as आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दुं कलंकिनम्, आननेनाकलंकेन जयत्यमृतदीधितिम्, आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीधितिम्, respectively.

If it be said that the eight divisions of आक्षिप्त व्यतिरेक (both paronomastic and un-paronomastic) are possible in a व्यंग्योपमा also; for the words जयति, हसति, विडम्बयति, निन्दति, etc. which suggest व्यतिरेक also suggest Comparison; we reply :— No, for, although these words suggest Comparison, yet inasmuch as they are quite necessary to bring out superiority, the examples in which these words occur should be withdrawn from the province of व्यंग्योपमा, and should be considered as those of व्यतिरेक only.

In all these 12 varieties Paronomasia is absent.

The 13th variety occurring in a Paronomasia is instanced in जितेन्द्रियतया etc. verse 75. *Here, resemblance is expressed* (owing to the employment of) *the affix* वत् *in the sense of* इव. The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'extreme

closeness of connection' and 'fragility' are both mentioned, and *the word* गुण meaning a 'quality' and a 'fibre' *is paronomastic*.

The other three varieties can be obtained in this example also, by reading the second line as सत्कर्मनिरतस्यास्य नाब्जवद्भंगुरा गुणा:, अतिगाढगुणस्यास्य न तामरसवद्गुणा:, सत्कर्मनिरतस्यास्य न तामरसवद्गुणा:, respectively.

The 17th variety is instanced in अखण्डमण्डल etc. verse 76. *Here*, resemblance is implied owing to the employment of वत् *in the sense of* तुल्य. *The word* कल, *is paronomastic* meaning either an 'art' or 'phase'. The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'disppearance of कला (phases) and 'non-disappearance of कला (arts)' are both mentioned.

The next three varieties can be obtained in this example also, by reading the verse as

बहुलारिगतोऽप्येष श्रीमानुद्धतविक्रम. ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागत: ॥
अखण्डमण्डल:श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपति: ।
न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिप: ॥
and बहुलारिगतोऽप्येष श्रीमानुद्धतविक्रम: ।
न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिप: ॥

respectively. In the first the word कला is paronomastic, in the second, अखण्डमण्डल, and in the third, बहुल (meaning either कृष्णपक्ष or विपुल.

Pradipa, however, says that the third variety (where the grounds of superiority and inferiority are omitted simultaneously) is impossible here, because कलावैकल्य and कलावैकल्याभाव being the grounds of superiority and inferiority here if these are not mentioned, Paronomasia will be without a resting place; whilst, the varieties based on a paronomasia occur only when a word (such as कलावैकल्य) expressive of a property which becomes the ground of superiority or inferiority (such as गुण in जितेन्द्रियतया etc.,), or a word expressive of a thing

possessed of such a property is paronomastic Thus, according to him, व्यतिरेक has only 23 varieties

Serial व्यतिरेक *is also possible like Serial* प्रतिवस्तूपमा *Its varieties also should be understood similarly* (*i. e.* in the above mentioned manner). *One only we may exemplify in* हरवत्त्व *etc.* verse 77, *in order to show the way in which others may occur.*

Here, वत् *is* (*used*) *in the sense of* तुल्य. Thus, resemblance is आर्थ. *The words* विषम *etc. are paronomastic.* हर, हरि, रवि etc. are the उपमानs. Here, विषमदृष्टित्व the ground of inferiority is mentioned, समदृष्टित्व the ground of superiority is not mentioned

The 21st variety is instanced in नित्योदित etc., verse 78. *Here*, in the absence of such words as इव etc, and तुल्य etc., *resemblance is but implied.* The word भास्वन् *is paronomastic*; so also प्रताप. The grounds of superiority, and inferiority i e 'नित्योदितत्व' and 'रात्रौ गतप्रभत्व' respectively, are both mentioned in the first half of the verse.

The next three varieties can be obtained in this example also by reading the first line as समरासक्तमनसा त्रियामामीलितप्रभ., नित्योदितप्रतापेन पंकजाबालिनन्दन:, and समरासक्तमनसा पंकजावालिनन्दन., respectively. Upon this Udyota,[1] however, remarks that in the paronomastic divisions of व्यतिरेक, the word expressing the contrasting property itself should be paronomastic and not any word in the verse, as Mammaṭa appers to think. Thus, in this way the three varieties in which both the grounds are simultaneously omitted are impossible, The three varieties are:—Expressed, Implied, and suggested. Thus, according to him, व्यतिरेक has 21 varieties only, Prabhā[2] wrongly says

1. अत्रेदं चिन्त्यम् । उपात्तवैधर्म्यांशे श्लेषेणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम् । न तु यत्र कुत्रापि श्लेषेणेति कृतभेदत्रयं चिन्त्यमेव ।

2. अत्रानुपादानेति । श्लेषस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः । साम्यस्य श्रौतत्वे आर्थत्वे आक्षिप्तत्वे सति कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुक्तौ श्लेषस्य निरालम्बनत्वापत्तेरित्याशयः । प्रभा.

that this very opinion is expressed by Pradīpa in अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम्.

This variety is also possible where, even in the absence of such words as निर्जित, जयति etc,, the resemblance is suggested by paronomastic adjectives; as in स्वच्छात्मता etc verse 79 *Here, even though such words as* इव *etc. and* तुल्य *etc (and* जयति *etc. also) are absent, still resemblance is apprehended as suggested in virtue of Paronomastic adjectives* such as इत्यादि *etc.*

Thus *other varieties also similar to these are possible, when two separate words capable of being substituted by one paronomastic word are employed, one as an adjective*[1] to the उपमेय, and the other as an adjective to the उपमान. *They, too, should be understood in this very manner.* Thus, for instance in अमृतममृतं etc., 'extreme sweetness' is connected separately with the उपमेय, i. e. 'the lips;' and the उपमानs, i. e 'nectar, etc.' by two separate words स्वादु and अमृत etc.; so also in या[2] शैशिरी श्रीः, the word तपस् capable of yielding the two senses of माघमास and कृच्छ्रादि is substituted by two words तपस् (meaning माघमास) and तपस् (meaning कृच्छ्रादि). In all these examples, the form of excellence—'this is superior to that'—is implied. It is however expressed in इंदोः पद्माच्चाधिकं मे प्रियाया वदनं मतम् । विलासैर्हृद्यगंधैश्च, etc.

---

1. पृथगुपादानेपीऽति ।
   उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादानेऽपीत्यर्थः यथा–
   ' अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा,
   मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
   सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो,
   वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ' ॥–
   अत्र उपमानभूतेषु अमृतादिषु उपमेये चाधरे
   अतिमधुरत्वं पृथगुपात्तम् । प्रभा.
2. या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
   तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ San.

18. Paralepsis (आक्षेप).

Kā. xx. *c d*, & xxi. *a b* —**The denial of what is (really) intended to be said, with a view to intimate something in particular, is considered Paralepsis; (and is) two-fold: as pertaining to (1) what is about to be said and to (2) what has been said.**

The denial, i. e. the pretended denial of what is intended to be said, i. e. of what, *being the matter in hand, cannot be left unsaid,* for the purpose of intimating something in particular, which is (in the case of what is about to be said (*impossibility of speaking* (*further*), *or* (in the case of what has been said) *'well-knownness,' is* (*termed*) *Paralepsis*; (*and it is*) *of two kinds*:—(1) *pertaining to what is about to be said and* (2) *pertaining to what has been said.* The denial being merely verbal implies that the thing which is pretended to be denied is really intended to be affirmed.

Some say that the figure occurs even when something intended to be done is foregone; as instanced in तां सुंदरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते. Here, the foregoing of the act of description displays the indescribableness of the object under description.

Examples in order:—

The first variety is instanced in सु एहि etc. verse 80. Here, the fact of 'the excessive misery of the heroine brought on by separation,'—which is really intended to be conveyed by the speaker who is the friend of the heroine—is suppressed by her, in order to suggest that she is unable to describe it in detail. The fact of 'excessive misery' which is suppressed, is not told but is to be told, and therefore, the figure is वक्ष्यमाणविषय.

The second variety is instanced in ज्योत्स्ना etc. verse 81. Here, the fact that 'moonlight and other such cool substances torment the heroine under separation'—which is really intended to be conveyed—is denied in order to sug-

gest that the fact is well known. The fact of 'torment' being already told, the figure is उक्तविषय.

19. PECULIAR CAUSATION (विभावना).

Kā. xxi, *c d* ·—**The manifestation of an effect, even though a cause is denied, is termed Peculiar Causation.**

According to the grammarians, an action alone is a cause. Hence the word क्रिया in the Kārikā is used in its etymological sense of 'that by which anything is effected,' *i. e* a 'cause.' Thus, विभावना (*occurs*) *when, even in the absence of an action which is a cause there is the manifestation of its effect*. But[1] such a thing as आत्मा etc also may be a cause. Therefore, really speaking, विभावना should be defined as that where, although a cause (that is well-known) is absent, the effect is said to be present. The production of an effect without a cause is not inconsistent, for the denial of a well-known cause supposes that the effect is produced in virtue of its peculiar nature or by some other cause (which is hidden).

In न कठोरम्[2] etc., there is विभावना inasmuch as the effect, *i. e* 'conquest,' has been represented as produced in the absence of its cause *i. e.* 'sharp weapons.' अतिशयोक्ति is subordinate there, not principal This figure is not विरोध, although there is apparent contradiction in the production of an effect without a cause, and its removal by the supposition of the presence of another obscure cause. For, in विरोध, two equally powerful things are apprehended as opposing each other; whilst here, only the effect is apprehended as opposed

---

1. आत्मादेरपि हेतुत्वादाह—वस्तुतस्त्विति । प्रभा.

2. This verse—

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।
तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥

is an example of गुणवैकल्यवती विशेषोक्ति according to दण्डिन् (काव्यादर्श II, 324.) and भोज (सरस्वतीकण्ठाभरण, p. 431. निर्णय, edn.)

by the absence of the cause, but the absence of the cause is not apprehended as opposed by the effect For, here the effect[1] is fancied and the absence of the cause is real. Now what is fancied is opposed by the real, but the real cannot be opposed by what is fancied.

The figure is instanced in कुसुमित etc. verse 82 Here, in the absence of the causes, 'beating by the creepers etc.,' the effects, 'pain etc.' are produced owing to the state of separation of the Heroine. Here, although the pain produced from the obscure cause, *i. e* 'separation,' is different from that produced from the 'beating by the creepers,' yet it is identified with it. This identification is at the bottom of this figure. It is of the nature of an अतिशयोक्ति in the present verse; in the verse निरुपादान संभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ it is of the nature of a रूपक.

In अप्यलाक्षारसा सिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम् the apparent contradiction involved in 'red feet without lac' is due to the redness of the feet being natural. By 'the absence of the cause' is to be understood the presence of a counteracting agent also. Thus, the figure occurs in सातपत्रं दहत्याशु प्रतापदहनस्तव also, inasmuch as the effect 'burning' is there produced even in the presence of an 'umbrella' the counteracting agency.

The term विभावना etymologically means 'that which supposes another cause (of course, obscure).' Thus, those men are wrong who say that the production of a cause from an effect is also विभावना.

The figure is of two kinds:—(1) where the obscure cause is not mentioned and (2) where it is mentioned. The first kind is instanced in कुसुमित etc.

The second kind may be instanced in यदवधि[2] etc. Here, 'youth' the obscure cause of 'tormenting' is mentioned.

---

1. कार्यांशः कारणाभावरूपावरोधिनो बाध्यतयैव स्थितः, न बाधकतया । कार्यांशस्य कल्पितत्वात् कारणाभावस्य च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ R. G.

2. यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चंद्रवदनायाः ।
दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥

20. Peculiar Allegation (विशेषोक्तिः)

KĀRIKĀ XXII

Kā. xxii, *a b*:—**The non-mention of the effect in the presence of entire causes is (termed) Peculiar Allegation.**

विशेषोक्ति *(occurs) when even though all the (well-known) causes are (said to be) present, the effect is said to be absent.*

The plural of कारणेषु has no particular significance here. The representation of the absence of the effect in the presence of its cause implies that the absence of the effect is due to some cause that is hidden. Thus, there is no inconsistency.

The term विशेषोक्ति literally means 'mention to intimate some thing in particular.'

The absence of the effect is said to be due to some cause; now विशेषोक्ति *is three-fold: according as (this) cause is (a) not mentioned, (b) mentioned and (c) inconceivable,*

Examples in order:—

The first variety (*a*) is instanced in निद्रा etc. verse 83. Here, 'the removal of drowsiness,' 'the rising of the Sun,' and other like causes (that are well-known) are present, and yet their effect, 'the loosening of her clasp' is represented as absent. This is due to 'the excess of her affection for her lover'. This cause, however, although capable of being clearly mentioned, is not mentioned here. According to Cakravarti,[1] the cause is 'inability to move owing to the exhaustion caused by sexual intercourse.'

The second variety is mentioned in कर्पूर इव etc. verse 84. Here, the cause, 'burning of the body' which is well-known, is present, and yet the effect, 'the loss of power,' is

1. अत्र सुरतश्रमादक्षमत्वं निमित्तमनुक्तं चिन्तनीयमिति । Chakra.

absent. This is due to Cupid's irresistible power. This cause is mentioned here.

According to Bhāskara, Cupid resembles 'camphor' only in the point of 'being burnt', and not in the point of 'being powerful' also. According to Pradīpa, he resembles 'camphor' in the point of 'powerfulness' itself; 'for', says he 'when camphor is slightly burnt, it produces great fragrance, as described in the verse भूम्याम् etc.'

The third variety is instanced in स एक: etc. verse 85 Here, 'the destruction of the body' is the well-known cause of 'the loss of power.' That cause is present, and yet the effect is absent. The cause of the absence of this effect cannot be clearly stated, and hence it is inconceivable.

Although here the cause is not mentioned, as in the first variety, yet this variety is distinguished from it by the fact that there the cause which is not mentioned is such that it can be known from the context etc. whilst here it cannot be so known.

21. RELATIVE ORDER (यथासंख्य)

Kā. xxii, *c d*:—**An orderly connection of objects successively mentioned is (termed) Relative Order.**

When two or more sets of objects, mentioned in order are connected with each other in the same order in which they are mentioned, it is यथासंख्य.

The figure is instanced in एकस्त्रिधा etc. verse 86. Here the set of objects—द्विष: विद्वांस:, and मृगीदृश:—is, connected with another set of objects ताप, रस, and रति,—and with the third set of objects—शौर्योष्मा, विनय, and लीला,—in the same order in which these sets are mentioned.

Although this does not deserve to be called a figure, inasmuch as in it the element of poetic imagination that constitutes the very essence of a figure, is completely wanting, yet the respective connection of many objects in one verse constiutes a strikingness, and thus it is recognized as a figure.

22. Corroboration (अर्थान्तरन्यास)

KĀRIKĀ XXIII

Kā xxiii:—**When a general or a particular is strengthened by its opposite either under a resemblance or its opposite, that is (termed) Corroboration.**

When a general is corroborated by a particular, or a particular by a general, either under a resemblance or a contrast, it is अर्थान्तरन्यास.

The term अर्थान्तरन्यास literally means 'the adducing of an example to establish either a general or a particular proposition the truth of which appears to be improbable.'

This figure is distinguished from दृष्टान्त by the fact that there the strengthening is of the general by the general, and of the particular by the particular; from अनुमान by the fact that the invariable concomitance between the हेतु and the साध्य is not directly expressed here; and also by the fact that inference is here drawn by the hearer, and not as in अनुमान by the poet through the mouth of another speaker; and from काव्यलिंग by the fact that there the relation of the general and the particular is absent. In प्रतिवस्तूपमा, according to सारबोधिनी,[1] it is resemblance that is intended; but here corroboration. In प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, according to प्रभा,[2] the particular is strengthened by the particular.

Examples in order :—

The first variety where a general is confirmed by a particular under a resemblance is instanced in निजदोषावृत etc. verse 87. Here, the general proposition stated in the first

---

1. प्रतिवस्तूपमायामुपमानोपमेयभावो विवक्षितः, अत्र तु समर्थ्यसमर्थकत्वं विवक्षितमिति ततोऽस्य भेदः । Sār.

2. दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः । प्रभा.

half of the verse is confirmed by the particular illustration of a 'man afflicted with bile.'

The second variety where the particular is confirmed by the general under a resemblance is instanced in शुचित्व etc. verse 88 Here, the particular auspiciousness of the king is justified by his universal auspiciousness.

The third variety where the general is corroborated by the particular under a contrast is instanced in गुणानामेव etc. verse 89. Here, the general—that a competent man is appointed to the responsible post etc —is strengthened by the particular illustration of 'a bad bull' The contrast is simple.

The fourth variety where the particular is justified by the general under a contrast is instanced in अहो हि मे etc. verse 90. Here, the particular misfortune of Yudhisthira is strengthened by the good fortune of friends in general. Here, in the presence of the words यत्, यत. etc., the corroboration is Expressed, in their absence, it is Implied.

23. Antithesis (विरोध)

KĀRIKĀ XXIV

Kā. xxiv, *a b*—**The representation (of two things) as incongruous, although there is no incongruity (between them), is termed Antithesis.**

When (two things) are represented as if they are incongruous, even though there is really no incongruity between them, it is विरोध. In fact, विरोध occurs when two things known to occupy two different places are represented as occupying one place; or, when two things that are known to occupy one place represented as occupying two different places. Although inconsistency is apprehended as soon as the general meaning of the words is understood, still, when we look to the fact that the words have a different purpose, the inconsistency disappears. Hence, this figure is also

styled 'Semblance of विरोध'. The contradiction here must be such as can be explained, for, it is such a contradiction that constitutes a figure, contradictions of a different character being considered faulty.

He now divides Antithesis:—

KĀRIKĀ XXIV & XXV

Kā xxiv *c d*, xxv *a b*.—**A Universal incongruous with (the) four (things) a Universal etc ; a Quality with three (things) ; an Action with two, and a Substance with a Substance alone ; thus, they are ten.**

'A Universal etc.' means a Universal, a Quality, an Action, and a Substance. With three, i. e. with a Quality, an Action, and a Substance ; with two, i. e. with an Action and a Substance. Although incongruity of a Quality with a Universal is possible, still, inasmuch as it is included under the incongruity of a Universal with a Quality, only three varieties of the incongruity of a Quality are mentioned Thus, the incongruity of a Universal is four-fold ; of a Quality three-fold ; of an Action two-fold ; and of a Substance, single. Thus, in all, there are ten varieties. Rudrata, however, says that as जाति always resides on द्रव्य, there can be no विरोध between जाति and द्रव्य. Therefore, there are only 9 varieties of विरोध. संकेत does not accept this view. For, जाति resides on गुण also. So, if there can be a विरोध between जाति and गुण, then why should it not exist between जाति and द्रव्य ?

Examples in order :—

The first variety where a Universal is incongruous with a Universal is instanced in अभिनव etc. verse 91. Here, the Universals नलिनीत्व, किसलयत्व etc. are represented as opposed to the Universal दवदहनत्व. This opposition is apparent only, for नलिनी, किसलय etc., inasmuch as they tend to enhance the grief produced by separation, are only meta-

phorically said to be दवदहन. Here, the attribution of identity between दहनत्व and नलिनित्व etc. is sub-ordinate. The poet wants to describe the sad condition of a woman under separation; and therefore it is opposition, that is here striking, not identity. In मुखं चंद्रः etc. it is identity that is striking; for, what the poet there intends to convey is that the face is possessed of all the attributes of the moon.

The second variety where a Universal is incongruous with a Quality is instanced in गिरयोऽप्य etc. verse 92. Here, the Universals गिरित्व etc. are represented as incongruous with the Qualities अनुन्नतत्व etc. This incongruity is explained by the fact that the poet wants to convey the idea of extreme nobility on the part of the individual under description. विश्वंभराप्यतिलघुः is not an example of this variety; for, विश्वंभरा is not a Universal (the earth being single is but a Substance). From the rule[1] of Patañjali that words denote only four things, *viz.* जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य, it follows that a गुण is that which is not a Universal, an Action, or a Substance. Thus, अभाव also is a गुण. Hence although अनुन्नति, अचलत्व etc. are अभावs, still, this is an example of जातिगुणविरोध. If अभाव be taken as separate from द्रव्य, गुण etc., Mammaṭa's divisions of विरोध would be incomplete, inasmuch as he has not mentioned those varieties where the विरोध is between अभाव on the one hnad, and द्रव्य, गुण, जाति, or क्रिया on the other. This shows that it is not necessary to take the negative particle in this verse in the sense of 'smallness' as is done by Udyota, Chakravarti and others. In this variety, words are used paronomastically.

The third variety where a Universal is incongruous with an Action is instanced in येषां कण्ठ etc. verse 93. Here, the

1. 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति नये जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव गुणपदेनोपादानात्। अन्यथा अभावादिविरोधस्य असंग्रहेण विभागन्यूनत्वापत्तेरिति। एतेन अभावस्य गुणत्वाभावात् अल्पार्थे नञ् इति व्याख्यानमपास्तम्। Cham.

Universal चराचरत्व is incongrouous with the Actions of अनुराग and स्नेहप्राप्ति. This incongruity is removed when we take these words in the senses of 'redness' and 'greasiness caused by contact with blood'. Similarly, the Universal पांसुत्व is incongruous with the Action of अलङ्करण. This incongruity is removed when we take this word in the sense of "cutting off the head."

As for those who say that here तीक्ष्णत्व is incongruous with अनुराग, they are wrong; for, according to this view, this would not be an example of जातिक्रियाविरोध: since तीक्ष्णत्व is not a जाति but a गुण and besides, even a cruel man being sometimes seen to be affectionate, तीक्ष्णत्व is not invariably opposed to अनुराग

The fourth variety where a Universal is incongruous with a Substance is instanced in सृजति च etc. verse 94. Here, the Substance जनार्दन and the Universal शफरत्व are opposed to each other. The opposition is explained by the fact that जनार्दन being a god may do anything, and may therefore, assume in sport the body of a fish. जनार्दन is a Substance, because जनार्दन is परमात्मा, and आत्मा is regarded by the Vaiśesikas as a Substance.

The fifth variety where a Quality is incongruous with a Quality is instanced in सततं etc. verse 95. Here, 'softness' and 'hardness' are opposed to each other. The opposition is to be removed as follows:—By your giving them wealth, they may give up domestic work, and thus their hands which were hitherto hard, may now become soft.

The sixth variety where a Quality is incongruous with an Action is instanced in पेशलमपि etc. verse 96. Here, the Qualities of 'softness' and 'hardness' are opposed to the Actions of 'burning' and 'delighting.' The opposition is to be removed by taking the words पेशल and परुष in the senses

of 'pleasantness' and 'unpleasantness,' and the word दहति in the sense of 'paining'.

The same variety is again instanced by प्रदीप in सचेत, etc. Here, the actions दर्शन and गमन are opposed to the qualities गमनाभाव and भुजभाजनत्वाभाव, respectively. It has been shown already how गमनाभाव and भुजभाजनत्वाभाव are qualities

The seventh variety where a Quality is opposed to a Substance is instanced in क्रौञ्चाद्रि etc. verse 97. Here, the Quality 'softness' is opposed to the Substance—the क्रौञ्च mountain The inconsistency is to be removed by taking अभिजात in the sense of 'capable of being easily pierced owing to the prowess of Bhārgava'

The eighth variety where an Action is opposed to an Action is instanced in परिच्छेदातीत etc verse 98 Here, the Actions of 'cooling' and 'heating' are opposed to each other The opposition is to be removed by supposing the two actions to be the wonderful effects of the 'state of separation' produced at different times.

The ninth variety where an Action is opposed to a Substance is instanced in अयं वारामेको etc. verse 99. Here, the Action 'drinking' is opposed to the Substance अगस्त्य, the subject of the verb 'drinking,' and to the Substance 'ocean,' the object of the verb 'drinking.' The inconsistency is removed by the fact that every thing is possible in the case of Agastya owing to the greatness of his penance. Although, there being a plurality of oceans, जलनिधि is a Universal, and thus this verse does not, in this respect, deserve to be an example of द्रव्यक्रियाविरोध, still, the example may be shown to be appropriate by taking the various oceans as one reservoir of salt-water.

The tenth variety where a Substance is opposed to a Substance is instanced in समदमतंगज etc. verse 100 Here, the two Substances गंगा and यमुना are opposed to each other. The inconsistency is to be removed by taking कालिन्दी in the sense of 'dark-lustred' only.

24. Description of Nature (स्वभावोक्ति)

Kā. xxv. *c d* :—**The Description of Nature is the description of the peculiar action or appearance of (an object such as) a boy and the like.**

स्व (*means*) *belonging to an object, and to that object only i. e.* peculiar to it. Thus, the description of a property, that is not peculiar, but common to others also, is not स्वभावोक्ति.

रूप (*means*) *color, and arrangement of limbs* or posture.

The action or appearance must be striking *i. e.* such as is perceived by the poet alone. Hence, such a verse as गोरपत्यम् etc. is no example of this figure. Another name of this figure is जाति.

The figure is instanced in पश्चादंघ्री etc. verse 101. Here, the peculiar posture and action of a horse are described by the poet, in such words as पश्चात् etc. and घासग्रास etc , respectively. The description of a peculiar color is exemplified in प्रथम[1] etc. where the color of the moon is described by the poet.

25. Artful Praise (व्याजस्तुतिः)

KĀRIKĀ XXVI

Kā. xxvi. *a b* :—**When in the beginning there is blame or praise, and the ultimate result is otherwise, it is (termed) Artful Praise.**

'Otherwise' means praise or blame.

व्याजस्तुति is of two kinds:—(1) when apparent blame ultimately results in real praise and (2) when apparent praise ultimately results in real blame. In the first kind, the compound व्याजस्तुति is to be solved and interpreted as व्याजेन स्तुतिः *praise by means of an artifice, i. e.* by means of a pretended

1. वर्णस्वभावोक्तिः

'प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकद्युतिः,
तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलप्रभः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे,
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलांछनः ' इत्यादौ बोध्या । प्रभा.

blame. And in the second kind, the compound is to be solved and interpreted as व्याजरूपा स्तुतिः *praise consisting in an artifice* in other words, a pretended praise.

Examples in order:—

The first variety is instanced in हित्वा त्वां etc. verse 102. Here, the apparent blame of the 'king' consists in representing him as denying shelter to those who seek it; whilst, the praise that is really intended is that he is wealthy, although so charitable.

The second is instanced in हे हेलाजित etc. verse 103. Here, the apparent praise of the 'ocean' consists in representing him as a very obliging person. The blame that is really intended is that he is unobliging, inasmuch as he does not satisfy the thirst of travellers. This is not अप्रस्तुतप्रशंसा; for, here there is a particular strikingness, consisting in either blame or praise: besides, it cannot fall under any of the five divisions into which अप्रस्तुतप्रशंसा has been divided.

26. A Speech 'With' (सहोक्तिः)

Kā. xxvi. *c d*:—**When a single (expression), by the force of the meaning of 'with', conveys two meanings, it is (termed) a Speech with 'With.'**

When a word, conveying in virtue of the power of denotation possessed by it, a *meaning connected with one thing, also conveys a meaning connected with both the things*, by the force of the meaning of 'with,' it is सहोक्ति. सह denotes 'conjunction of two actions, that are of one and the same sort, and are simultaneous in time,' as in पुत्रेण सहागतः पिता. Here, the word आगतः signifies an act of coming, that is connected with both the father and the son. The idea conveyed is that of the father coming at the same time as the son. The noun in the nominative case is principal, that in the instrumental case is subordinate. The connection, therefore, with the former is expressed, with the latter, implied. In

समुच्चय, instanced in चैत्रमैत्रौ गच्छत:, both the words चैत्र and मैत्र are principal, and the connection with both is expressed. The figure is striking only when it is based upon a Hyperbole. Thus, पुत्रेण सह etc is no example of this figure.

The figure is instanced in सह दिवसनिशाभि: etc. verse 104. *Here* दीर्घत्व etc. *of* श्वासदंड *are (understood from words whose connection is) expressed, of* दिवसनिशा *etc., however, are understood by the force of the meaning of the word* सह. The figure is based upon a complete identification between the दीर्घत्व of श्वासदंड and the दीर्घत्व of दिवसनिशा The figure[1] is possible in a series also; as in उत्क्षिप्तं सह etc.

27. A Speech with 'without' (विनोक्ति.)

KĀRIKĀ XXVII

Kā. xxvii. *a b* :—**When a thing, in the absence of another is not agreeable or is not otherwise, it is termed a Speech with 'Without.'**

'Not agreeable' means disagreeable, 'not otherwise' means not dis-agreeable i. e agreeable. Thus, विनोक्ति occurs when one thing is represented as *sometimes disagreeable,* (or) *sometimes agreeable,* in the absence of another, and is thus two-fold.

Here, only the sense of the word विना is required. Hence any other word bearing that sense (such as ऋते, रहित etc.) may do.

Examples in order:—

The first variety is instanced in अरुचि etc. verse 105. Here, the 'Moon etc.' without the 'night etc' are apprehended as disagreeable.

---

1. इयं मालारूपाऽपि संभवति । यथा–

'उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं,'
भूपानां जनकस्य संशयधिया,साकं समास्फालितम् ।
वैदेह्या मनसा समं तदधुना कृष्टं ततो भार्गव
प्रौढाहंकृतिकन्दलेन च समं भग्नं तदैशं धनुः ' इति । S. T.

The second variety is instanced in मृगलोचनया etc. verse 106 Here, the 'prince' without his 'wicked friend' and the 'deer-eyed lady' appears to advantage, inasmuch as without the former he is described as being pure-minded, and without the latter as expert in business.

[1] Although the ultimate meaning of the phrase न अशोभन: is 'agreeable,' yet the expressing of the quality of agreeableness through the negation of that of disagreeableness, is intended to import that the apparent disagreeableness or loss of beauty of the object, under description, is the fault of the presence of another object, the former being indeed essentially fair.

28. THE BARTER (परिवृत्ति).

Kā. xxvii *c d* —**The Barter is the exchange of things for what are (a) equal or (b) unequal.**

(The word) परिवृत्ति *is* (*the designation of*) *the figure* to be defined, as known from the practice of ancient rhetoricians. Thus, there is no room for a doubt as to whether परिवृत्ति is here the thing to be defined or the definition. The word समासमै: gives us the two varieties of this figure.

Two things are said to be 'equal', when both of them are to be received. When one of them however is fit to be received, and the other unfit, they are said to be 'unequal.' The unequal is either the 'lesser' or the 'greater.' Thus, this variety is two-fold. The plural of अर्थानाम् is insignificant. According to Udyota, exchange is (1) the receiving of one thing for another given, or (2) the giving of one thing for another received. The giver and the receiver must be different persons. Hence किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलं is no example, the giver and the receiver being there

1. 'शोभन' इति वक्तव्ये 'अशोभनो न' इत्यभावमुखेनाभिधानस्यायमभि, प्राय:, यत् वर्णनीयवस्तुनोऽशोभनत्वं प्रतीयते, तत् परसन्निधिदोषविजृम्भितमेव-वर्णनीयस्य वस्तुन: पुन: स्वाभाविकमेव शोभनत्वमिति दर्पणाभिप्राय: । Viv.

identical. The exchange here is not real but fancied by the poet. Thus, क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिकाः । is no example

The first two varieties are instanced in लतानामेता etc, verse 107. *Here, in the first half, one thing, viz.* dancing, (*is exchanged*) *for* another, *its equal,* viz. fragrance. *In the second,* the 'eyes'—*the greater* (*are exchanged*) *for* a 'multitude of miseries'—the lesser The exchange is fancied, since 'dancing of creepers' is observed as owing to contact with the wind, and the 'miseries of travellers' as owing to the sight of creepers.

The third variety is instanced in नानाविध etc. verse 108. *Here,* 'blows'-*the lesser* (*are exchanged*) *for* ' earth '- *the greater.*

Mammaṭa appears to admit both the meanings of विनिमय given above, in conformity with the examples cited by him. Thus, in the second example, for instance, he takes विनिमय in the second sense. Hence his Vrtti on this part of the verse is उत्तमेन न्यूनस्य which means: giving the lesser (i. e. आधिव्याधि) for the greater (i. e. दृक्) received Pradīpa, however, admits only the first meaning, and takes लतास्त्वध्वन्यानाम् etc., as an example of न्यूनेन उत्तमस्य[1]—receiving the greater—दृक् for the lesser—आधिव्याधि given. The language of his comment on this part of the verse, however, is inconsistent with his meaning of विनिमय, and his order of examples. It would be more appropriate to write द्वितीयार्धे अनुपादेयतया न्यूनैः आधिव्याधिभिः उपादेयतया उत्तमाया दृशः विनिमयः for what he has written.

Some[2] hold that two things may be said to be 'equal,' even when both of them are unfit to be received; as in अस्थिमाला etc. Thus, according to these men, विनिमय is not three-fold but four-fold.

---

1. न्यूनेन उत्तमस्येति । न्यूनेन दत्तेन उत्तमस्य आदानमित्यर्थः । प्रभा.

2. अत्र समेन समस्येत्यनुपादेयत्वेन समत्वविवक्षया चतुर्थोऽपि भेदः कैश्चिदुदाहृतः। यथा–' अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् ।
गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन ' ॥ इति । प्रभा.

29. The Vision (भाविक)

KĀRIKĀ XXVIII

Kā. xxviii. *a b c*.—**When things past and future are represented as if they were present, it is (termed) the Vision.**

भूतभाविन: *is a Dvandva compound* (भूताश्च भाविनश्च) meaning 'past and future.' Had it been कर्मधारय (भूता एव भाविन:), it would have meant 'past things which are future'—which involves an obvious contradiction. The figure is called भाविक, *because there is in it an intention of the poet* (*to represent past or future things as perceptible to the senses*). This is not the figure भ्रान्तिमान्, for, what is past or future is here mentioned as nothing but past or future. The employment of the past tense serves the purpose of bringing out the excellent beauty of the eyes, even though devoid of collyrium. Nor is this स्वभावोक्ति; for, there the natural characteristic of an object is what is striking, here, it is the intention of the poet or of the speaker introduced by him that is striking.

Both the varieties are instanced in आसीदञ्ज etc. verse 109.

Here, in the first (half) *the past* (*object*), viz. 'collyrium,' *and in the second* (half) *the future* (*object*), viz. 'ornaments' *are* (represented as if they were) *present before our eyes.* What is suggested here is. "your body in virtue of its peculiar nature appears beautiful even without 'collyrium' and 'ornaments.' These things are, therefore, useless." Here actual words (i. e. आसीत् etc.) are employed to show that the things, that are represented as if they were present, are really past or future. Sometimes, such words are not employed; as in अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यंतेऽत्र सुरासुरा: ।

Udyota says that this figure really comes under the third kind of Hyperbole, inasmuch as here a thing is represented as connected with the present time, although it is not really so connected.

30. THE POETICAL REASON (काव्यलिंग)

Kā. xxviii. *d*:—**The Poetical Reason is (the statement of) a reason in the form of the meaning (a) of a sentence or (b) of a word or (c) of words.**

Here, by making the necessary distinction, we should understand the word हेतु alone as giving us the definition, and वाक्यपदार्थता as giving us the divisions of काव्यलिंग. The reason stated here is such as accounts for a fact, which, by itself, is unintelligible.

The first variety (a) is instanced in वपुः प्रादु etc. verse 110. Here, the fact—I never saluted you before—and the fact—I will never salute you even in the future—constitute the reason for the sins committed. The two facts are expressed by two sentences. Thus, the reason is in the form of the sense of a sentence. Although 'non-salutation' itself is the अपराध, and thus the relation of cause and effect does not hold good between them, still by 'अपराध' we should understand here 'Sin,' and 'क्षमण' should by Indication mean 'destruction.' Thus, 'non-salutation' becomes the reason of the sins committed.

The next two varieties may be instanced in this very example as follows:—The fact of 'non-assumption of the body'—which is expressed by one word only, viz. अतनुः—is the reason for 'non-salutation' in the future; and the fact of 'final release,' the result of salutation—which is expressed by two words नमन् मुक्त.—is the reason for 'non-assumption of the body in the future.'

The third variety (c) is instanced in प्रणयि etc. vesse 111. Here, the fact of the 'discharge of the weapon,' expressed by the words शस्त्रमुपक्षिपतः is the reason for the 'fall of the arm.' Neither the words शस्त्रमुपक्षिपतः nor the words तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः. constitute a sentence; for, they are adjec-

tives, and do not express a complete thought without the noun त्वं which they qualify.

The second variety (b) is instanced in भस्मो etc. verse 112. Here, सुखालोकोच्छेदित्व constitutes the reason for the 'great darkness of final emancipation' सुप्तस्तपर्यासुखालोकोच्छित्ति, being a compound, is but one word.

Thus, *in these* (*three exampls*), '*non-salutation in previous and future births,*' '*discharge of the weapon,*' *and* '*deprivation of the light of happiness,*' *constitute reasons of the above-mentioned characters for* '*the two sins,*' *for* '*the fall of the arm,*' *and for* '*the great darkness* (of final emancipation),' *respectively*.

According to Pradīpa, the distinction between अर्थान्तरन्यास and this figure is that in the former, the second statement is made independently of, *i. e.* as unconnected with the first statement, and is ultimately apprehended as the reason for (corroborating) the first statement. Whilst here one statement is directly mentioned as a reason for the other, by the employment of a noun or pronoun in the ablative or any other case showing reason.

Upon this Prabhā observes that Pradīpa's word हेतुविभक्त्यादिना[1] is wrong; for, in the example here given, a word showing reason is absent. Besides, if the reason be expressed by a word in the ablative case, then such verses as अलमति etc. and प्रजानां विनया etc would be examples of काव्यलिंग which they are not. Again, it is only a reason which is implied and not expressed by a word in the ablative case, that has been regarded by the ancients as pleasing, and as such has been admitted by them as constituting काव्यलिंग. Hence it is that

1. 'हेतुविभक्त्यादिना' इत्यसंगतम्। उक्तोदाहरणे तदभावात्। प्रत्युत पंचम्या हेत्वभिधाने 'अलमतिचपलत्वात्,' 'प्रजानां विनयाधानात्' इत्यादौ काव्यलिंगस्यानिष्टत्वात्। प्रभा.

in वपुःप्रादुर्भावादनुमितम् (the first part of the first line) there is no काव्यलिंग. Udyota regards the word हेतुविभक्त्यादिना as but a mis-reading.

This figure is not अनुमान, for, the हेतु is not here stated as invariably associated with the साध्य, and as connected with the पक्ष, as it is in अनुमान. According to others, in अनुमान, the poet composes his verse in such a manner, (*i. e.* by stating the हेतु as possessed of व्याप्ति and पक्षधर्मता), that his intention is that the reader should know from the peculiar structure of the verse, that an inference has been drawn by the poet himself. Whilst in काव्यलिंग, the poet's intention is that the inference should be drawn by the reader himself, *and not simply known by him as drawn by the poet.*

According to प्रभा, काव्यलिंग[1] is when a कारकहेतु is implied by words, directly or indirectly. A कारकहेतु is an efficient cause—a cause that produces something, as दण्ड, चक्र etc. produce a घट. अनुमान is when a ज्ञापकहेतु is mentioned A ज्ञापकहेतु is an indicatory reason— a mark—which enables us to infer something as a lamp enables us to see a घट. अर्थान्तरन्यास is when a proposition is put forth to corroborate another proposition. In निजदोषावृत etc. for instance, the particular is not the कारकहेतु of the general. Hence the verse is not an example of काव्यलिंग. In परिकर[2] the sense suggested through the force of the sense of the sentence or of a word or words, contributes to the expressed sense; here the sense of the sentence or of the word itself constitutes the reason.

---

1. साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्काव्यलिंगम् । उक्तार्थ-दृढप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः । निजदोषेत्यादौ...विशेषरूपोऽर्थो न सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न काव्यलिंगतेति । अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यासः अस्मादिदं गम्यते इति । प्रभा.

2. परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात् प्रतीयमानोऽर्थो वाच्योपकारतां भजते, काव्य-लिंगे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजत इति । Sud.

31. Periphrasis (पर्यायोक्त)

KĀRIKĀ XXIX

Kā. xxix. *ab*:—**The statement (of a fact) without the relation of the expressed and the expresser (between that fact and the words which bring it out) is (termed) Periphrasis.**

When a fact (that is intended to be expressed) *is conveyed through the power of suggestion which is different from the relation of the expressed and the expresser* (*i. e.* from the power of Denotation of the words), *it is* पर्यायोक्त, (*so called*) *because the* (*intended*) *fact is stated in a different manner*. In other words, पर्यायोक्त is when a fact which is intended to be expressed is conveyed by words which do not express it but by words which suggest it. This figure is distinguished from Suggestive Poetry by the fact that in the former, the expressed sense is identical with the suggested sense, whilst, in the latter, it is different from it, or, according to Udyota, by the fact that in the former, the suggested sense is quite plain and is not more striking than the expressed sense; whilst, in the latter, it is not so.

The figure is instanced in यं प्रेक्ष्य चिर etc. verse 113. *Here* मोचन and निवासप्रीतित्याग—the suggested and expressed senses of the verse, respectively, are ultimately identical with each other. One and the same sense is, therefore, conveyed by the verse through the power of Suggestion in the form; ऐरावणशक्रौ मदमानविमुक्तौ जातौ, and through the power of Expression in the form: मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवास-प्रीतिरुज्झिता. In other words, (*the sense*) ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जातौ, *although suggested, is yet expressed by* (*the*) *words* (of the verse). *Thus, what is expressed is what is suggested.*

If it be said that the knowledge of a thing which is already known being useless, there is no need of one and the same sense being conveyed by means of the two powers of a word,

i. e the power of Expression and the power of Suggestion, we reply:—True that one and the same sense is expressed and suggested by the verse, *but the form in which that sense is suggested is not the same as that in which it is expressed*. The thing may be the same and yet modes may be different, *as* in the following example:—*When a 'white walking cow' is perceived, there is the determination that it is a white walking cow*. Thus, *what one perceives, is what one determines, but one does not determine it in the manner in which one perceives it ; for, one perceives (a white walking cow) as (a cow) undistinguished and unconnected* ; whilst, *one determines it to be* (a cow) *possessed of distinction and connection.*

दर्शन and विकल्प mentioned by Mammaṭa in his Vṛtti here mean निर्विकल्पकप्रत्यक्ष and सविकल्पकप्रत्यक्ष, respectively.

According to the Naiyāyikas in a निर्विकल्पकप्रत्यक्ष, an object is perceived as unconnected with such attributes as class (जाति), quality (गुण), action (क्रिया) etc. A गो, for instance, is perceived as unconnected with गोत्व, शुक्लत्व, चलन etc. All the things, *i. e.* the object, गोत्व, शुक्लत्व, चलन etc. are here perceived as independent of, and unconnected with, one another.

In common language we may say that we perceive a गो here, but we do not recognise to ourselves what that गो is ; that is we do not know to which class of beasts it belongs, by which name it is called, whether it is white or black, walking or not etc. In fact, we perceive it as something (इदं किंचित्).

In a सविकल्पकप्रत्यक्ष on the other hand, an object is perceived as connected with such attributes as class, quality etc. A गो, for instance, is perceived as connected with गोत्व, शुक्लत्व etc. All the things. *i. e.* the object, गोत्व, शुक्लत्व etc. are here perceived as connected with one another. In ordinary language we may say that here we perceive a गो and recognize it for what it is. In other words, we know that it

belongs to the class of गोs, that it is white, that it is walking etc

According to the Bauddhas, in a निर्विकल्पक, an object is perceived as undistinguished, whilst, in a सविकल्पक, as distinguished, from others of a different class. For instance, a गो is perceived in the former as not different from others that are not—गो; whilst, it is perceived in the latter as different from others that are not—गो. These two kinds of Perception, Indeterminate (निर्विकल्पक) and Determinate (सविकल्पक) are referred to here by Mammata under the words Perception (दर्शन) and Determination (विकल्प). The dual भेदसंसर्गाभ्याम् shows that Mammaṭa here combines the Naiyāyika and the Buddhist view into one.

Thus, just as the object of both the kinds of Perception is one and the same, and yet the modes of perceiving it are different--one Indeterminate, the other Determinate: so the sense to be conveyed in पर्यायोक्त is one and the same, and yet the modes of conveying it are different—one of Expression and the other of Suggestion.

32. The Exalted (उदात्त)

Kā. xxix. c:—**(A description of) the prosperity of a thing is (termed) the Exalted.**

'*Prosperity* (of a thing)' means '*connection* of that thing *with* the *plenty* of anything.' It does not mean[1] 'abundance' of that thing itself. For, if it would mean that, the definition would extend to such a verse as बदरा etc. which is an instance of पर्याय.

The figure is instanced in मुक्ताः etc. verse 114. Here the houses of the learned are described as connected with

1. 'बदरामलकाम्रदाडिमानामपहृत्य श्रियमुन्नतां क्रमेण ।
अधुना हरणे कुचौ यतेते दयिते ते करिशावकुम्भलक्ष्म्याः ॥'
BV. Sr. 8. इत्यादौ पर्यायालंकारभेदेऽतिप्रसंगादिति भावः । प्रभा.

the abundance of wealth in the form of pearls etc From this, the excessive prosperity of king Bhoja—the object under description, is apprehended.

Kā. xxix. *d*:—**Also the subordination to the great is (termed the Exalted).**

The subordination (of the great), *i. e.*, *the representation* (of the great) *as collateral*, *of course, to the subject in hand*, is also (termed) the Exalted.

The figure is instanced in तदिदमरण्यम् etc verse 115. Here, the great Rāma is represented collaterally to the Daṇḍaka forest—the matter under description, in order that the representation may bring out the great importance of that forest.

If it be said:—Here, strikingness is due to Rāma's great energy itself which is here principal. No other point of strikingness exists in the verse. Thus, this does not deserve to be called a figure, but Suggestive Poetry; we reply:—*The Heroic Flavour is not here (principal), because it* serves to glorify Rāma who *is here subordinated (to the Daṇḍaka forest).* Here Rāma, who is the basis of वीररस, is Subordinate. Therefore, there can be no talk of रस being predominant. If it be said—well, as रस is subordinate here we shall call it रसवदलङ्कार; we reply—No. The figure उदात्त supersedes it. If it were not so, then there would be no room for उदात्तालङ्कार.

33. The Conjunction (समुच्चय).

KĀRIKĀ XXX.

Kā. xxx. *a b*:—**When, one cause of the production of an effect being present, others (are said to) produce that (effect), it is (termed) the Conjunction.**

When, one cause capable of producing the effect in question being present, other causes are (represented to be) *present, it is* समुच्चय.

The singular number of अन्यत् is insignificant here

In समाधि, the causes are of unequal power; the effect which is to be brought about by one cause, becomes simply easy through the accidental operation of another cause. Here, all the causes are equally powerful. They jointly operate in the production of the effect, just as pigeons alight together upon a threshing-floor. The facilitation of the effect is here absent.

In काव्यलिंग, the causes only are intended; whether they are one or many, or whether one of them is principal and the others subordinate, is not the object under consideration. Here, whilst one cause able to produce an effect is engaged in its production, others only help it.

The figure is instanced in दुर्वाराः etc. verse 116. Here, *the (irresistible) arrows of Cupid, themselves, make the 'state of separation' insupportable; over and above these (such causes as) the 'lover's being at a distance etc.' are mentioned* as doing the same.

Rudraṭa[1] has divided this figure into three kinds, i. e. Combination (1) of good things, (2) of bad things, and (3) of good and bad things, and defined them separately. But, *inasmuch as this very (figure, i. e.) Conjunction holds good* in all these kinds, that is, *where the combination is of good things, where the combination is of bad things, and where the combination is of good and bad things, we have not defined these separately.*

---

1. सतोर्योगः—सामोदे मधु कुसुमे जननयनानन्दने सुधा चन्द्रे ।
क्वचिदपि रूपवति गुणा जगति सुनीतं विधातुरिदम् ॥
असतोर्योगः—आलिंगिताः करीरैः शम्यस्तप्तोषपांसुनिचयेन ।
मरुतोऽतिखरा ग्रीष्मे किमतोऽन्यद्दमद्रमस्तु मरौ ॥
सदसतोर्योगः—कमलवनेषु तुषारो रूपविलासादिशालिनीषु जरा ।
रमणीष्वपि दुश्चरितं धातुर्लक्ष्मीश्च नीचेषु ॥ रुद्रट VII. 24-26.

The first kind is instanced in कुलममलिनं etc. verse 117. Here, notwithstanding the existence of one cause, i. e. 'pure family' capable of producing the effects, i. e. 'pride' and the 'absense of it,' other causes such as 'a handsome figure etc.' are mentioned. All these causes being good things (since the things are naturally agreeable), *the Conjunction here is of good things.*

But in the example (first) mentioned, i. e. in दुर्वाराः etc., *the Conjunction is of* such *bad things* as 'the arrows of Cupid etc.' These things are bad, because they cause pain to a 'woman under separation' who is the subject under discourse.

The third kind is instanced in शशी दिवसधूसर. etc. verse 118 *Here, the 'moon dimmed (by day)' is* alone sufficient to become *a sore affliction (to my heart)*; yet *other sore afflictions (are mentioned). Thus*, inasmuch as a 'wicked person' is bad, and the 'moon' good, *there is (here) a Conjunction of both good and bad things.*

'This requires consideration,'[1] says Pradīpa. 'For, just as in the previous example (viz. दुर्वाराः etc.), the lover, although naturally good, becomes bad in virtue of his being at a distance, so here also, the moon although naturally good, becomes bad in virtue of his being dimmed by day. Thus, this verse also, like दुर्वारा· etc., deserves to be an example of असद्योग and not of सदसद्योग as said by Mammaṭa'

Pradīpa takes सदसद्योग as a द्वंद्व Compound and interprets it as 'Conjunction of good and bad things.' But this interpretation is wrong. For, firstly, if we accept it, the verse becomes open to the fault of सहचरभिन्नत्व (Dissimilarity of the

1. चिन्त्यत्वे हेतुमाह–पूर्वमिति । दुर्वारा इत्युदाहरणे इत्यर्थः । विशेषणेनासम्यक्त्वमित्यन्वयः । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव, दूरस्थितिविशेषणेन परमसत्त्वम् । इहापि स्वतः सुन्दरस्य शशिनो दिवसधूसरत्वेनेत्यसद्योग एवेत्यर्थः । प्रभा.

associated), inasmuch as it contains the association of good and bad things which are opposed to each other. And secondly, according to this interpretation, the example, as Pradīpa himself says, becomes identical with the example दुर्वाराः etc.

We should, therefore, take सदसद्योग as a कर्मधारय Compound (संतश्च ते असन्तश्च, तेषां योगः) and interpret it as 'Conjunction of things that are both good and bad.' Now, the fault of सहचरभिन्नत्व vanishes, for, each of the things combined in the verse being both good and bad—good by itself, and bad in a particular state,—the combination is not unequal. The example also may be different from दुर्वाराः etc. thus—In दुर्वाराः[1] etc. although a 'lover etc.' are naturally good things, still they are intended by the poet to appear as simply bad to the woman under separation. Whilst, here the 'moon etc.' are intended to appear as both good and bad—good in virtue of their beauty and bad in virtue of their distressing the mind etc. *Or thus.—In दुर्वाराः etc., although one thing*, i. e. the 'lover' is good naturally, but bad when he is at a distance, still, all the other things mentioned in the verse, i. e. मार्गण, वयः, वसंत etc., are painful to the woman under separation even naturally,

Thus, inasmuch as all the things in the verse (दुर्वाराः etc.) except प्रियतम are bad, the verse is nothing but an example of असद्योग. But, here all the things are both good and bad--good naturally but bad in virtue of the attributes धूसरत्व etc.; therefore, this is an example of सदसद्योग. Everywhere in the verse the विशेष्यs such as शशी etc. are good, and the विशेषणs such as धूसर etc. are bad. This uniformity is, however, violated in नृपांगणगतः खलः where the विशेष्य, i. e. खल is

1. दुर्वाराः शशीत्यनयोः कथं भेद इति चेत्, इत्थम्–दुर्वारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रियतमादीनां सतामप्यसत्त्वेन विवक्षा, इह तु शोभनस्य सतो धूसरत्वादिना अशोभनत्वमपीति विवक्षा । प्रभा.

bad, but the विशेषण, i. e. नृपांगण is good. But, inasmuch[1] as here also we get a thing, i. e खल that is both good and bad (whether the विशेष्य is good or the विशेषण is good is here in significant), the whole verse is a good example of सद्सद्योग.

Some,[2] however, say that inasmuch as the verse contains भग्नप्रक्रमत्व, it is unfit to become an example of this figure. They, therefore, regard the first three lines only of the verse as an example of सद्सद्योग. Udyota wishes to avoid the fault altogether by proposing to read नृपांगणमसच्छ्रुतम् for नृपांगणगत: खल:.

Kā. xxx. *d*:—**That is another (kind of Conjunction) where Qualities and Actions are simultaneous.**

The Compound गुणक्रिया: may be solved, according to some, as गुणौ च क्रिये च = गुणक्रिया:, गुणश्च क्रिया च = गुणक्रिये, and then by एकशेष, गुणक्रियाश्च गुणक्रिये च = गुणक्रिया:. Here, the number of the things conjoined is not the point. Hence, the dual number of गुणौ and क्रिये is insignificant. Thus, those men[3] are not right who suppose that the dual number is significant as showing that the things combined, must be

---

1. इदं तु बोध्यम्, 'शशी दिवसधूसर:' इत्यादौ विशेष्यं काम्यमिति सत्, विशेषणं निन्द्यमिति असत्। 'नृपांगणगत: खल:' इत्यत्र तु विशेषणं काम्यमिति सत्, विशेष्यं निन्द्यमिति असत्, नैतावता विशिष्टेषु शल्येषु भेदोऽस्ति। Sudh.

2. 'नृपांगणगत: खल:' इत्यत्र नृपांगणगतत्वेन शोभनत्वं खलत्वेन चाशोभनत्वमिति समर्थनेऽपि (भग्नप्रक्रमत्वात्) तदंशमुपेक्ष्यैव अलंकारोदाहरणता॥ Chan.

3. अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वंद्वे बहूनामेव समुच्चय: स्यादतो गुणौ च क्रिये चेति द्वंद्वोत्तरं गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चेति गुणक्रिया: इत्येकशेषात् द्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविध: समुच्चयोऽयमित्याहु:। एतन्मते द्विवचनांतेनोत्सर्गत: समासाभावात्तत्कल्पनक्लेश: द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्ययुक्तम्। बहूनामपि गुणानां बहूनामपि क्रियाणां च समुच्चयस्येष्टत्वात्। प्रभा.

two and two only. For, it is a general rule that the number of the words that are compounded with others is always singular. The supposition, therefore, that the number of गुण and क्रिया is dual here is far-fetched. Or the Compound may be solved (according to Pradīpa) as गुणाः क्रियाश्च. Here also, neither number nor homogeneity of the simultaneous things is the point Hence simultaneity of heterogeneous things (or of homogeneous things more than two) is also included under this figure.

We thus get three Varieties here:—Simultaneity (1) of two or (or many) Qualities, (2) of two (or many) Actions, and (3) of a Quality and an Action. The word 'Simultaneous' distinguishes this figure from दीपक where the many Actions are not simultaneous, but successive.

Examples in order :—

The Simultaneity of two Qualities (1) is instanced in विदलित etc (रुद्रट VII. 28) verse 119. Here, the simultaneity is of two Qualities, *i. e.* brightness and darkness.

Simultaneity of many Qualities is instanced in प्रादुर्भवति[1] etc

The Simultaneity of two Actions is instanced in अयमेक etc. verse 120. Here, the Simultaneity is of two Actions, *i. e.* arriving and becoming.

The Simultaneity of many Actions is instanced in उदितं[2] etc.

The Simultaneity of a Quality and Action is instanced in कलुषं च etc. vorse 121. Here, the Quality 'turbidity' and the Action 'falling' are simultaneous.

---

1. प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभः ।
   रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदृशः पाण्डुः ॥ प्रभा.
2. उदितं मंडलमिन्दोरुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।
   मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥ प्रभा.

It should not be said, as Rudrata does, that (this Conjunction is possible only) when the abodes (of the simultaneous things) are different, nor (should it be said that it is possible only) when the abode is one and the same; for, (such verses as) धुनोति *etc. and* कृपाणपाणि. *etc. are found,* in the former of which, the Action धुनोति and तनोति are simultaneous, although their abode is one and the same, and in the latter, the Actions पाणौ कृपाणकरण and साधुवादकरण are simultaneous, although their abodes are different. All these[1] varieties of Conjunction are as a rule founded upon a Hyperbole consisting in the inversion of the necessary sequence of cause and effect. Thus, Hyperbole is not the figure here, but Conjunction, Hyperbole being only subordinate to it.

34. THE SEQUENCE (पर्याय)

KĀRIKĀ XXXI

Kā. xxxi. *a* :—**One (thing) in many (places) successively is (termed) the Sequence.**

When a thing (intended as) one (1) is, or (2) is made to be in many (places), in succession, that is पर्याय.

The words 'in succession' exclude समुच्चय and the second kind of विशेष in both of which there is Simultaneity The word भवति in the Vṛtti does not denote 'natural existence'; for, कालकूट does not naturally exist on the throat of Śiva; thus, if भवति would mean 'natural existence', the verse नन्वाश्रय etc. would not be an example of भवति. So करोति also does not denote 'artificial existence'. These words mean here 'non-mention and mention of a causal agency,' respectively.

Examples in order:—

The first variety (1) is instanced in नन्वाश्रयस्थिति etc. verse 122. Here, कालकूट, which is really one, is said to reside

1. अत्र कार्यकारणयोरेककालात्मकविपर्ययरूपातिशयोक्तिर्मूलं न तु स एवालङ्कारस्तस्येहांगत्वात्। Viv.

in places that are several. No cause, however, as to why it resides in many places is mentioned. Here, the unity of कालकूट is real; sometimes it may be due to a fancied identity; as in बिम्बोष्ठ etc , verse 123. Here also no cause as to why one thing, i. e. राग resides in two places, i. e. ओष्ठ and हृदय, is mentioned. *Although* राग *(residing in the lips, in the shape of 'redness') is really different from* राग *(residing in the heart, in the shape of 'love') still inasmuch as (the two* रागs*) are ascertained as identical with each other, the unity (intended in the Kārikā) is not (here) contradicted.*

The second variety (2) is instanced in तत्तेषां etc. verse 124 Here, one and the same 'heart' is made to reside in two places, i. e. विष्णु and बिम्बाधर. The causal agency, i. e. 'Cupid' is mentioned.

The verse श्रोणिभागः etc. commented upon by Udyota, is found in some books of the Kāvyaprakāśa. Many commentators such as Māṇikya-Candra and others regard it as an example of the first variety of पर्याय, inasmuch[1] as in the first line of it, one thing, i. e. तनुत्व is said to reside in the two places श्रोणिभाग and मध्यभाग, and in the second line, one thing, i. e. तरलगति is said to reside in the two places पाद and लोचन. In this example, one thing resides in two places; in the next नन्वाश्रय etc., one thing resides in many places. This, according to Saṅketa, is the distinction between the two examples. But Sudhāsāgara and others regard this verse as an interpolation, probably on the ground that this example is unnecessary and also on the ground that this does not become an example of पर्याय since the word विनिमय in the verse shows that पर्याय is not intended by the poet.

---

1. अत्र एकस्य तनुत्वादेर्द्वये वृत्तिः । पूर्वार्द्धमत्रोदाहरणम् । नन्वाश्रयेत्यत्र एकस्य बहुषु वृत्तिः । San.

Kā. xxxi. *b* :—**The reverse of that is another (Sequence).**

The reverse of the former is the second kind of पर्याय, in other words, *when many (things)* (1) *are, or* (2) *are made to be, in one (place), in succession, that is another* पर्याय. Here also the words 'in succession' exclude समुच्चय.

Examples in order:—

The first variety (1) is instanced in मधुरिम etc. verse 125.

Here, 'the manifestation of nectar' and 'the announcement of poison' are successively on the part of one and the same thing i. e. 'the words of the wicked.' The causal agency is not mentioned.

The second variety (2) is instanced in तद्गेहं etc verse 126. Here, the 'house' and the 'palace,' are successively made to belong to one and the same person *i. e.* 'this Brāhmin.' The causal agency, *i. e.* 'days' is mentioned.

Here (*i. e.* in both the varieties of this figure), *there is no Barter. For*, although[1] in the first variety of this figure the fact that one and the same thing should be abandoned by one person and received by another is intended as in Barter, still, the additional fact *that one and the same (person) should abandon (one thing) and receive (another), is not intended* as it is in Barter.

Thus, for instance, in नन्वाश्रय etc., verse 122, although the fact that कालकूट should be abandoned by अर्णव and received by शंकर is intended as in Barter, still, the additional fact that अर्णव should abandon कालकूट and receive something else, or that शंकर should receive कालकूट and abandon something else, is not intended as it is in Barter.

---

1. ननु द्विविधोऽत्र पर्यायः परिवृत्त्याभिन्न एव । पूर्वत्र त्यक्तग्रहणरूपत्वेन परत्रैकवस्तुत्यागानन्तरापरवस्तुग्रहणरूपत्वेन परिवृत्तिसम्भवात् । D. V.

Although[1] कालकूट is abandoned by अर्णव, still, something else is not received by him; so also although कालकूट is received by शंकर, still, something else is not abandoned by him.

Similarly, in the second variety of this figure, although the fact that one and the same person should abandon one thing and receive another is intended as in Barter, still, the additional fact *that one and the same (thing) should be abandoned (by one person) and received (by another) is not intended* as it is in Barter.

Thus, for instance, in तद्गेहं etc. verse 126, although the fact that द्विज should abandon गेह and receive मन्दिर is intended as in Barter, still, the additional fact that गेह should be abandoned by द्विज and received by दिवस, or that मन्दिर should be received by द्विज and abandoned by दिवस, is not intended as it is in Barter.

Although गेह is abandoned by द्विज still it is not intended to be received by दिवस; so also although मन्दिर is received by द्विज still it is not intended to be abandoned by दिवस.

In परिवृत्ति there is एककर्तृकभिन्नकर्मक हानोपादान, and एककर्मक-भिन्नकर्तृक हानोपादान also. In the first variety of पर्याय, although there is एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान, still there is no एककर्तृकभिन्न-कर्मक हानोपादान. Similarly, in the second variety of पर्याय, although there is एककर्तृकभिन्नकर्मक हानोपादान, still there is no एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान. This is the distinction between पर्याय and परिवृत्ति.

Pradīpa, however, simply says :—

This is not Barter, since 'abandoning' and 'receiving' (although present) are not (yet) intended here (by the poet).

---

1. अत्र गेहादि त्यज्यते एव, न तु केनापि स्वीक्रियते । परिवृत्तौ तु यदेकेन त्यज्यते तदन्येन गृह्यते । San.

35. INFERENCE (अनुमान).

Kā. xxxi. *c d*:—**The statement of a (logical) Reason and a Conclusion is said to be Inference.**

साधन is that which proves the existence of one thing upon another, as in the stock example पर्वतो वह्निमान् धूमात्, धूम is the साधन, because it proves the existence of वह्नि on the mountain. साध्य is that whose existence is to be proved by means of the साधन. As in the above example, 'fire' is the साध्य, because its existence is to be proved on the 'mountain' by means of the साधन 'smoke'. पक्ष is a धर्मी, i. e. that which has the साध्य for its attribute, that is, that on which the existence of the साध्य is proved; as 'mountain' is the पक्ष, because on it the existence of 'fire' is proved

For a true Inference, the हेतु ought to be invariably accompanied by the साध्य. As in the true inference पर्वतो वह्निमान् धूमात्, धूम—the हेतु is invariably accompanied by वह्नि-the साध्य. Hence the हेतु is called the व्याप्य and the साध्य the व्यापक.

The (logical) Reason (साधन) *is a mark possessed of the three qualifications* पक्षधर्मत्व, अन्वयित्व and व्यतिरेकित्व.

The mark must have (1) पक्षधर्मत्व, *i. e.* must be an attribute of the पक्ष, *i. e.* must be connected with the पक्ष. It must have (2) अन्वयित्व, *i. e.* सपक्षवृत्तित्व, *i. e.* must be found to exist in similar instances, *i. e.* in those instances where the साध्य is ascertained to exist. As 'smoke' is सपक्षवृत्ति, because it is found to exist in such instances as a 'kitchen-house etc.' where 'fire' is ascertained to exist.

Again, the mark must have (3) व्यतिरेकित्व *i. e.* विपक्षावृत्तित्व, *i. e.* must not be found to exist in dissimilar instances, *i. e.* in those instances where the साध्य is ascertained not to exist. As 'smoke' is विपक्षावृत्ति, because it is not found to exist in such instances as a 'lake etc.' where 'fire' is ascertained not to exist.

The Conclusion (साध्य) *is a*[1] *necessary connection of the* साध्य (*which invariably accompanies the* हेतु), *with the* पक्ष.

A poetical representation of both the Reason and the Conclusion, of the character described above, is Inference.

The figure is instanced in यत्रैता: etc. verse 127. Here, in the first half, the Reason, and in the second half, the Conclusion, are stated. The argument may be put in the following form:—

The conclusion:—

These women (पक्ष) have Cupid always running before them, furnished with a bent bow etc. (साध्य).

The Reason:—Because they direct arrows in the form of the movements of their eye-brows towards a young man. (हेतु) —a fact which is invariably accompanied by another fact, *i. e.* 'Cupid always running before them.' (व्याप्ति).

If it be said: the Conclusion may also be stated first, as in मधु'तिष्ठति etc., just as it is stated afterwards, in the present verse. Why has the Inference been treated generally instead of being described particularly,[2] *i. e.* as possessed of two kinds. Besides,[3] the reversed order of the Reason and the Conclusion should also be admitted (as it has been admitted by Rudraṭa) as a figure; as the reversed order of Cause and Effect has been recognized as a figure (*i. e.* Hyperbole).

We reply that in Hyperbole where the order of cause and effect is reversed, there is a strikingness consisting in the apprehension of the instantaneous production of the effect by the cause, owing to the reversed position of cause

1. अयोगव्यवच्छेदोऽवश्यं संबंधः । प्रभा.

2. विशेषत इति । उक्तप्रकारद्वयवत्तया इत्यर्थः । प्रभा.

3. तथा च अतिशयोक्तौ कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययवत् अत्रापि साध्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययोऽपि वक्तव्यः, उक्तश्च रुद्रटेन । *Vide.* Cha. & San.

and effect. *There is no* such *strikingness* (*however*), *in the inversion of the sequence of the Reason and the Conclusion. Therefore, Inference is not* (*here specifically*) *declared as* (*possessed*) *of this kind.* The termination ल्युट् of अनुमान denotes an act, not an instrument, of inference. Thus, an inference, the result of an inferential process, is the figure here.

When such words as मन्ये, शंके etc. occur in a verse, Inference is Expressed; these words intimate an inference only when a Reason and a Conclusion are stated. They intimate Poetical Probability, when simply the reason such as resemblance etc. is present. When such words as वक्ति etc. occur, Inference is indicated. When both the kinds of words are not expressed and the inference is suggested by the statement of a Reason and a Conclusion, Inference is suggested.

36. THE SIGNIFICANT (परिकर).

Kā. xxxii. *a b* :—**A description with significant epithets is (termed) the significant.**

'Significant' means 'suggestive.' The description is, *of course, of the subject*, instanced in महौजसो etc. verse 128.

Here, the epithets महौजस्त्व etc. suggest that the warriors are irresistible etc.

If it be said: A 'Non-Significant' word has been declared to be a fault, i. e. अपुष्टार्थत्व; from this, it, of course, follows that an epithet must be significant. Thus, the Significant is simply the absence of the fault 'अपुष्टार्थत्व' 'and does not deserve to be a distinct figure. The Traditionalists reply;—*Although a non-significant epithet being declared to be a fault, its rejection leads to the* (*tacit*) *admission that an epithet must be significant, still, the employment of many* (*significant*) *epithets in connection with one and the same* (*subject as* in the present verse) *has a* (*peculiar*) *strikingness* which is known

to all, and is not simply the absence of a fault. *Hence, the Significant has been ranked in (the class of) figures.* According to these men, the plural विशेषणै is significant as showing that a plurality of significant epithets is required for this figure.

On this Pradīpa:—The figure occurs even when only one significant epithet is employed; as in अयि लावण्य etc. Absence of the fault 'अपुष्टार्थ' is possible not only when a significant epithet is employed, but even when no epithet is employed. Thus, the fact that an epithet is not अपुष्ट does not necessarily imply that it is significant. Although[1] in some cases, as in the present verse, absence of the fault अपुष्टार्थत्व and the presence of the figure परिकर may both be found together, still, the grounds why the fault is absent and the figure is present are distinct. The fault is absent, because diminution of (the) pleasure (derived from a verse), which constitutes the very essence of a fault, is here absent. The figure is present, because it invests the verse with a peculiar charm. The peculiar charm or strikingness of a significant epithet is experienced by all and cannot, therefore, be denied; as in शुद्धे सद्मनि[1] etc.

The author[2] of Nidarśana says that up to this point, the Kāvyaprakāśa is composed by Mammaṭa; what follows afterwards is the composition of another man named Allaṭa.

---

1. दोषाभावरूपस्यापि पुष्टार्थत्वस्य चमत्कृतिविशेषजनकत्वरूपमलङ्कारत्वं उपधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसंकरान्निर्बाधमिति भावः। प्रभा. *Vide* R. G. also.

1. 'शुद्धे सद्मनि पल्लविन्युपवने वाप्या नवाम्भोरुहि ॥
क्रीडाद्रौ च सशाद्वले विवलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः ॥' । प्रभा.

2. एतत्पर्यन्तं मम्मटाचार्याणां कृतिः ।
'कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः ।
प्रबंधः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥'
अतः परमल्लटाचार्यस्य कृतिः । *Nid.*

37. THE DISSEMBLER (व्याजोक्ति)

Kā. xxxii. *c d*:—**The artful concealment of the nature of an object, though discovered, is (termed) the Dissembler.**

When, the nature of an object which, even though hidden is discovered somehow or other, is concealed under some pretence, that is व्याजोक्ति.

This is not अपह्नुति *for, resemblance between both the* प्रकृत *and the* अप्रकृत, *which is present in* अपह्नुति *is here impossible.* Although resemblance is present here, still, it[1] is between रति and शैत्य of the Himālaya, which are both प्रकृत here.

If it be said: In व्याजोक्ति, there is the concealment of a thing that is first hidden and is afterwards discovered; thus, inasmuch as the circumstances only of a thing concealed are here different, व्याजोक्ति is different from अपह्नुति. We reply that even in these cases (where the circumstances are different), there will be nothing but अपह्नुति if resemblance is possible in them, as in सीत्कार[2] etc.

If it again be said that where resemblance is stated for the sake of concealment, there is व्याजोक्ति; but where concealment is stated for the sake of resemblance, there is अपह्नुति; we reply that in both[3] the cases, there is nothing but अपह्नुति, because in both, there is resemblance; whether concealment is predominant or subordinate is not the point.

---

1. अपह्नुतौ किल उभयनिष्ठं साम्यम्, अत्र तु प्रकृतस्यैव सद्भावात् प्रकृतनिष्ठमेव साम्यमिति भावः । प्रभा.

2. यथा–' सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् । नागरिकः किं मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥ ' इत्यादौ गुप्तस्य नायकस्य सीत्कारेत्याद्युक्तधा व्यक्तस्य नहीत्यादिनाऽपह्नवेऽप्यपह्नुतिरेवेत्यर्थः । Pr. and Kuv.

3. उभयत्रेति । अपह्नवप्राधान्येऽङ्गत्वे च सति साम्ये इत्यर्थः । प्रभा.

The same is the opinion[1] of the followers of Udbhaṭa and others.

According to Udyota, in अपह्नुति, the affirmation of the उपमान is accompanied by the denial of the उपमेय. Here, nothing is denied, but something is made known as brought about by some other cause.

The figure is instanced in शैलेन्द्र etc. verse 129. *Here, horripilation* (पुलक) *and tremor* (वेपथु) *manifest themselves* (*on the body of S'iva*) *as the Involuntary Indication* (*of his love for Pārvatī*); *their natures*, however, *are concealed by their being represented as proceeding from cold.*

Pradīpa remarks,[2] however, that 'horripilation' and 'tremor' are not first hidden, so that they cannot be said to be afterwards discovered. Thus, the example would be inconsistent with the Vṛtti of Mammaṭa explaining the definition of व्याजोक्ति. He, therefore, says that here the love for Pārvatī that was hidden is discovered by the Involuntary Indications of love, i. e. horripilation and tremor; it is then concealed under the pretence that these Indications proceed from cold.

38. Special Mention (परिसंख्या)

Kā. xxxiii. :—**When the mention of something, with or without a query, results in the exclusion of something else, similar to it, it is considered to be Special Mention.**

If it be said :—How can the mention of one thing result in the rejection of another? It is replied that *when a thing, although known from another means of proof, is yet made the subject of a special assertion, it terminates in the exclusion, of*

1. यदाहुरिति । उद्भटादिमतानुसारिण इत्यर्थः ।

2. तत्र कम्परोमाञ्चयोः पूर्वगूढत्वाभावादुद्भिन्नेत्यस्या संगतेः स्वयं उदाहरणं संगमयति–वयं त्विति । प्रभा.

another thing, similar to it, there being no other purpose which it can serve. Thus the mention of such a thing *is* परिसंख्या.

The words पृष्टमपृष्टं च give us the divisions of परिसंख्या—*The (Special) Mention here is* sometimes (a) *seen to be preceded by a question, and* sometimes, (b) seen to be *otherwise,* i. e. not preceded by a question, Thus, we get two divisions. *Similarly, in both these places, the thing to be excluded is (sometimes)* (1) *Implied and (sometimes)* (2) *Expressed. Thus*, we get *four divisions.*

The word परिसंख्या[1] literally means 'knowledge (संख्या) of exclusion (परि).

Examples in order :—

(*a*) 1 is instanced in किमासेव्यं etc. verse 130. Here, the fact that the banks of the Ganges should be resorted to, is well-known. It is made the subject of a special assertion here, for the purpose of intimating that the banks of other rivers should not be resorted to. 'The vicinity of another river than the Ganges etc.' are thus the things to be excluded ; and they are here implied.

(*a*) 2 is instanced in किं भूषणं etc. verse 131. Here, the things to be denied are 'the jewel's being an ornament etc.;' and they are here expressed.

(*b*) 1 is instanced in कौटिल्यं etc. verse 132. Here, what are denied are 'the crookedness residing in any thing other than a woman's hair, etc.'

(*b*) 2 is instanced in भक्तिर्भवे etc. verse 133. Here, the things to be denied are 'devotion's being entertained for wealth, etc.'

The figure occurs, only when the exclusion of another is imagined by the poet. Thus, पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः which is an example of परिसंख्या is not an example of this figure.

1. परिसंख्येति । परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या बुद्धिः । प्रभा.

परिसंख्या[1] is a kind of विधि which, according to the Pūrva-Mīmāṁsakas, means 'Restriction to one in exclusion of the other, out of two things both of which are possible.' As the sentence, 'The five five-nailed animals should be eaten,' lays down an injunction that a man should eat five-nailed animals only, in exclusion of those that are not five-nailed, although by his natural appetite he is impelled to the eating of both

नियम is another kind of विधि which means 'Restriction to one in exclusion of the other, out of two things either of which is possible' As the sentence समे देशे यजेत lays down an injunction that a man should sacrifice in an even place, when either alternative, i. e. sacrificing in an even place or sacrificing in an odd place was possible to him.

Inasmuch as, however, in both these kinds of विधि, इतरव्यावृत्ति is the same, the definition of the figure परिसंख्या applies to both Thus,[2] परिसंख्या and नियम are regarded as identical in the Science of Rhetoric, in disregard of the minor distinctions of पाक्षिकप्राप्ति and युगपत्प्राप्ति between them. The figure is, sometimes, found as based upon a Paronomasia also, as in चित्रेषु वर्णसंकराः etc., which means: 'the mixture of वर्ण (colours) was to be found in paintings (but the mixture of वर्ण (castes) was not to be found among the subjects etc.).'

39. The Garland of Causes (कारणमाला)

Kā. xxxiv. *a b c* :—**When each preceding object is (spoken of as) the cause of each succeeding object, it is (termed) the Garland of causes.**

The word यथा in यथोत्तर denotes 'repetition.' Thus यथोत्तर (*means*) *each succeeding (object)*.

---

1. विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥ *Vide*. R. G.

2. नियमोऽपि...परिसंख्यैव। पाक्षिकप्राप्तियुगपत्प्राप्तिरूपस्य अवान्तरविशेषस्याविवक्षणात्। R. G.

The figure occurs, also when something mentioned afterwards is successively spoken of as the cause of what precedes; as in भवन्ति नरका: etc.[1] In मालादीपक,[2] although each preceding thing is the cause of the succeding, still, all the things are connected with one action. Here, they are not so connected. Thus the two figures are distinct.

The figure is instanced in जितेंद्रियत्वं etc. verse 134. Here जितेंद्रियत्व etc. are successively spoken of as the causes of विनय etc. The verse is not a good example of this figure; for it is open to the fault of भग्नप्रक्रमत्व When it is learnt that जितेंद्रियत्व is the cause of विनय, an expectation arises that विनय too must be the cause of something else. Now, this expectation is, no doubt, fulfilled by what is said in the second line of the verse. But, inasmuch as it is there fulfilled indirectly, i. e. by saying गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते, instead of directly, i. e. by saying विनयो गुणप्रकर्षस्य कारणम्, uniformity, is said to be violated here.

The figure (*called*) '*the Cause*' which Udbhaṭa has (*defined*) *as* "that *which occurs when a cause is represented as identical with an effect*" *has not been here defined* by us, although we are treating here of such figures as are based upon the relation of cause and effect: *for*, *this* (हेतु) *whose form is* आयुर्घृतम् *etc. does not at all deserve to be* (*recognised as*) *a figure, inasmuch as no* (*particular*) *beauty is* (*apprehended*) from the employment of (a word denoting) an effect to express a cause, as (the employment of the word आयु: to denote घृतम्) in the expression आयुर्घृतम्.

---

1. भवंति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवम् ।
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव ॥

2. मालादीपके उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वार्थस्य हेतुत्वेऽपि सर्वेषामेकक्रियान्वयः- अत्र तु न तथा इति ततो भेदः । Vām.

If it be said:—The verse 135 अविरल etc. is an example of 'the Cause' Now, if this figure be not admitted, there would be no figure in this verse, and thus the verse would cease to be a poem, inasmuch as it is wanting in a figure. But this would be inconsistent with the recognition of it as a poem by the ancient rhetoricians such as भामह etc. We reply that *the verse अविरल etc. was declared (by them) to be a poem, in virtue of its possessing an Alliteration of soft letters* (and of two other figures, i. e. पर्यायोक्त and अतिशयोक्त) *only, and not because they thought that it contained the figure हेतु.*

Thus, हेतु *is but* (another name of) काव्यलिंग *itself, which has been described before.*

Sārabodhinī[1] says, however, that a distinct beauty is apprehended from the verse अविरल etc., and that the opinion of Udbhaṭa who admits हेतु as a distinct figure, is thus right.[2]

40. THE RECIPROCAL (अन्योन्य)

Kā. xxxiv. *d*, xxxv *a* :—**When two things produce *each other through an act, is (termed) the Reciprocal.***

The Vṛtti here is simple.

The reciprocal relation of cause and effect is not possible between two things ; for, two things cannot exist before and after themselves. Therefore, the words 'through an act' are employed. 'Through an act' means 'through the production of identical acts.' An object existing[3] without beauty, is as though it does not exist. Thus, two objects are metaphorically said to produce each other, when, really speaking, they produce identical acts causing each other's excellence.

---

1. वस्तुतस्तु ' अविरलकमलविलासः ' इत्यादिषु वैचित्र्यमनुभवसिद्धमेवेति उद्भटादिमतं समीचीनमेवेति नवीनाः । Sār.

2. See my Sanskrit Commentary on this point. It is a mistake to ascribe the quotation " हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः " to Udbhaṭa. *H. Sharma.*

3. अविशिष्टम् । शोभारहितमित्यर्थः । प्रभा.

The figure is instanced in हंसानां etc. verse 136. Here the 'lake' is the cause of the 'swans possessed of a peculiar beauty,' and the 'swans' are the cause of the 'lake possessed of a peculiar beauty.' Thus, *here, both* (*the lake and the swans* are said to) *produce each other, through their effecting the heightenment of each other's beauty.* The strikingness consists in the apprehension of the mutual obligation of two things through mutual acts.

41. The Reply (उत्तर)

Kā. xxxv. *bcd*, xxxvi. *ab*:—**The Reply is (a) when a question is inferred from the mere hearing of an answer, or (b) when, to a number of questions, a number of incomprehensible answers is given**

When, from the mere getting of an answer the preceding (*interrogative*) *sentence is inferred, that is one* (*kind of*) *Reply.*

The first kind is instanced in वाणिअअ etc. verse 137. Here, *from* the answer given in *this sentence* (*i. e. verse*), *the speech of the purchaser to the effect:—'I want elephants' teeth and tiger-skins, sell them to me,' is inferred.*

The word प्रश्न in the Kārikā means a 'preceding sentence' simply. Thus, although here no question is inferred, the verse is still regarded as an example of this figure; or, we may suppose that what is here inferred is a question, namely, 'Have you got elephants' teeth and tiger-skins?'

This is not काव्यलिंग, although the answer is here the cause of the question; *for, the* (*figure*) *Reply is not identical with* that (figure, *i. e.* काव्यलिंग). *A reply is not indeed an efficient cause* (कारकहेतु) *of a question,* but simply a mark (ज्ञापकहेतु) indicating the presence of it.

Nor is this अनुमान *also,* although it, too, contains an indicatory mark; *for here the* साध्य *and the* साधन *are not stated as*

1. न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देश एव तस्य अंगीकारात् । S. D.

residing in one and the same पक्ष, as they are in अनुमान. The साध्य—the question—belongs to the purchaser, and the साधन —the answer—belongs to the old hunter. Or, according to *S. D.*, in an Inference, the साध्य and the साधन are both mentioned ; but here the query is not mentioned.

Thus, the Reply deserves to be a distinct figure. Although काव्यलिंग is possible here, inasmuch as 'staying of the daughter-in-law in the house' may serve as an efficient cause of the absence of 'elephants' teeth etc.,' still, as strikingness consists in the inference of a question, it is this inference that constitutes the figure, although काव्यलिंग, no doubt, exists in the verse.

When, after a question (is asked), there is an answer which is incomprehensible, being beyond the reach of any other means of proof, that is another (kind of) Reply.

The word असकृत् *has been employed* to show that the questions and the answers must be many in this variety; *for, no strikingness is apprehended from the statement of a single question and a single answer.* In the first kind of Reply where the question is inferred, even a single answer is striking.

असंभाव्य means, according to some, 'extra-ordinary,' but according to Pradīpa, 'not known ordinarily, being beyond the reach of any other means of proof.' *In* प्रश्नपरिसंख्या, the answer, being well-known, *aims at but the exclusion of another*, there being no other purpose in its being given. *Here*, the answer *stated* in the verse, not being ordinarily known, *rests but with itself* i. e. aims at bringing out its own incomprehensibility. *This is the distinction between the two (figures).* The word[1] लोकातिक्रांतगोचर in the Vṛtti means: 'beyond the

1. लोकातिक्रान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिग्रंथस्य प्रमाणान्तरविषयागोचरतया इत्येवार्थः, न तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्सत्त्वेन भेदानपपत्तेरिति । प्रभा.

reach of any other means of proof,' and not 'remarkably striking.' For, if we accept the latter meaning, this figure would not be distinguished from प्रश्नपरिसंख्या where also an answer is remarkably striking.

The second kind is instanced in का विसमा etc. verse 138 Here, 'the capriciousness of fate etc.,' which are not known ordinarily, are brought out by the answers given in the verse.

According to the Moderns, the figure occurs, even if there is a single question and a single answer, both of them or even either of them being signficant; as in किमिति etc.

The figure occurs even when the question is but one and the answers many; as in किं स्वर्गाद् etc.[1]

So also it occurs when the same words express both a question and an answer (owing to Paronomasia); as in केदार etc.[2]

So also it occurs when two questions have only one answer as in के खेटाः etc.[3]

42. The Subtle (सूक्ष्म)

Kā. xxxvi. *cd*, xxxvvii. *ab* :—**When a circumstance, even though delicate, is guessed some-how, and is intimated to another by some mark (indicative of it), it is termed the Subtle.**

Somehow—From some (1) appearance or (2) gesture.

Delicate—That can be known (only) by a man of sharp understanding.

आकार = A change of expression etc.

---

1. किं स्वर्गादधिकसुखं बन्धुसुहृत्पंडितैः समं गोष्ठी ।
 सौराज्यशुद्धवृत्तिः सत्काव्यरसामृतं स्वादु ॥
2. केदारपोषणरताः काशीतलवाहिनी गंगा ।
 कंसं जघान कृष्णः कंबलवन्तं न बाधते शीतम् ॥
3. के खेऽटाः किं चलं वयः ।

The first kind is instanced in वक्त्रस्यन्दि etc., verse 139. *Here, the masculine action* of a woman, *guessed by looking at (her) appearance* in the form of the 'mixing of the saffron with the drops of perspiration on the neck' *is cleverly intimated* to her and to other friends of hers *by some one* of her female friends, *by drawing (on her hand the figure of) a sword.* A sword is the characteristic mark of manliness; for *men alone hold swords in their hands, they being fit persons to hold them.* Here, although there is अनुमान, since the साधन *i. e.* [1]कण्ठकुंकुमभेद and the साध्य, *i. e.* पुरुषायित are both stated as connected with one and the same पक्ष, *i. e.* the woman, still, it is subordinate to the Subtle; for, strikingness consists here in the clever bringing out of a very delicate circumstance.

इंगित—some particular motion of the limbs of the body.

The second kind is instanced in संकेत etc. verse 140. *Here, the time of assignation, which (the lover) inquired for, is guessed from the gesture* of his anxious look *only, and is intimated (to him) by some (woman) sportively, by the closing of the lotus* in her hand—*(a mark) indicating the time of night*

43. The Climax (सार).

Kā. xxxvii. *cd* :—**An excellence (rising) successively (and) culminating in the end is (termed) the Climax.**

The climax is an excellence *whose utmost limit is (reached in) the last part* of a prose or poetical passage. In other words, it is that where the last part is most excellent; *for it is there only that the excellence rests after gradually rising* in each preceding part.

The figure is instanced in राज्ये सारं etc. verse 141. Here each succeeding thing 'earth etc.' rises, gradually in excellence, until the last thing, *i. e.* 'a fair woman,' is declared to be the most excellent of all.

---

1. कुंकुमेन भेदो मिश्रणम् । प्रभा.

This is not परिसंख्या[1] because strikingness here consists not in the exclusion of another, but in the gradual rise of excellence.

In the above example, the rise is of the excellence of an object of a superior quality. The figure occurs also where the rise is of the excellence of an object of an inferior quality; as in तृणाल्लघुतरः etc.

44. Disconnection (असंगति).

Kā. xxxviii :—**When two things related to each other as cause and effect are represented as simultaneously residing in two totally different places, it is (termed) Disconnection.**

In this (*world*), *an effect such as, 'smoke etc.' is observed to be produced at the very place where the cause* (*such as 'fire etc.'*) *is present. Where, however, things, although related to each other as cause and effect, are represented as simultaneously residing in two totally different places, owing to the peculiar excellence* (*of the cause*), *that is* असंगति; (*so called*) *because, in it the mutual association of cause and effect which is natural to them* (or well-known) *is abandoned.*

Here, the word अत्यन्त although mentioned separately from भिन्नदेशतया is yet connected (as an adjective) with भिन्न, and shows that the places must be quite apart from each other. Thus, the definition does not extend to such an example[2] as दष्टो भुजंगेन etc. where the eyes and feet are not completely different from each other in point of locality, they residing in one and the same body.

---

1. अत्र अन्यव्यपोहकृतचारुत्वमित्ययं परिसंख्यैवेत्येके, तदसत्, सारत्वे ह्यत्र विश्रान्तिर्नान्यव्यपोहे इति । San.

2. 'दष्टो भुजंगेन पदेऽक्षिणि घूर्णते' इत्यत्र नातिव्याप्तिः, देशस्य अत्यन्तभिन्नत्वाभावात् । Vam.

युगपत् is not a part of the definition, but a description simply; thus, the figure occurs in उद्भिन्नमात्रे etc. also, although simultaneity of time is there absent. The representation of cause and effect as residing in two different places is due to the fact that the causes here have a peculiar excellence and are thus different from ordinary causes.

In a Hyperbole,[1] there is a reversion of the sequence of cause and effect; here, a local difference between them.

Its instance is जस्से अ etc. verse 142 Here, 'biting of the cheek by the teeth'—the cause, and 'pain'—the effect, are represented as residing in the 'wife' and the 'rival wives' of the Hero, in order to bring out the particular fact that the 'biting' gives acute pain to the rival wives of the Hero Here,[2] identification between bodily and mental pain is at the bottom of this figure. In this verse, the use of a synonym क्षत, when the same word *i. e.* व्रण ought to be employed, makes the verse open to the fault of भग्नप्रक्रमत्व

If it be said :—The figure is nothing but Contradiction. For, just[3] as the residence in one place सामानाधिकरण्य of two things which reside in two different places makes the two things contradictory of each other; so the residence in two different places (वैयधिकरण्य) of cause and effect which reside in one place makes them contradictory of each other. We reply—No. For, वैयधिकरण्य is Disconnection itself. Now Disconnection is not Contradiction. It simply indicates that there is a contradiction between two things; for, it is on account of this वैयधिकरण्य that the two things appear to be

1. अतिशयोक्तेः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययो लक्षणम् , अस्यास्तु कार्यकारणवैयधिकरण्यमिति भेदः । Cha.

2. अत्र शारीरमानसयोर्वेदनयोरेकत्वाध्यवसायो मूलम् । प्रभा.

3. ननु व्यधिकरणत्वेन नियतयोः सामानाधिकरण्यवत् समानाधिकरणत्वेन नियतयोर्वैयधिकरण्यस्यापि विरुद्धत्वाद्विरुद्धालङ्कार एवेति शंकते—नन्विति । प्रभा.

contradictory of each other. Thus, Disconnection is quite distinct from Contradiction.

If it again be said :—Although[1] the two figures are distinct, still, inasmuch as no strikingness is here apparent, unless contradiction is brought out, let this contradiction itself be the figure, and not Dis-connection which simply indicates the presence of that contradiction. Nor should it be said that Contradiction is where there is सामानाधिकरण्य between two contradictory things, and not when there is वैयधिकरण्य between them; because the definition of Contradiction is very general and does not speak of this restriction.

We reply :—No. For, although the definition is given generally, still its scope becomes restricted in virtue of a rule *that a general proposition covers all the ground except that covered by its exception*. Now, Disconnection is as exception to the general figure Contradiction. Disconnection occurs where two things residing in one place are represented as residing in two different places. This is the ground which it occupies. Therefore, the general figure, i. e. Contradiction, must leave this ground and occupy the remaining ground. It thus occurs where two things residing in two different places are represented as residing in one and the same place. Hence, examples of Contradiction have been given by us before, in accordance with this restriction of province made here.

Vṛtti :—*This is an exception to Contradiction, not Contradiction* (*itself*). *The opposition that appears here is due to the residence in two different places of two things* which reside in one place; *whilst, in Contradiction, the opposition is due to the residence in one place* of two things which reside in two different places. *Although* (*this is*) *not* (*actually*) *mentioned*

1. विरोधस्फूर्तिं विना चमत्काराभावात् स एवालङ्कारः समुचित इति पुनराशंकते नन्वेवमपीति । असंगतिविरोधयोर्भेदेऽपीत्यर्थः । प्रभा.

in the definition of Contradiction, still, *this follows in virtue of the fact that a general proposition establishes itself (i. e. occupies its ground) after leaving the ground covered by its exception. Hence, (Contradiction)*[1] *has been exemplified* by us before, *with a regard to this*[2] very restriction of its scope laid down here.

45. THE FACILITATION. (समाधि)

Kā. xxxix. *ab* :—**When (the accomplishment of) an act becomes easy through the operation of another cause, it is (termed) the Facilitation.**

When an act, which is begun, is accomplished without difficulty by an agent, being assisted by another (accidental) means, that is named समाधि.

The term समाधि etymologically means 'Accomplishing[3] a thing) well, i. e. easily.'

The figure is instanced in मानमस्याः etc. verse 143 Here, the effect, i. e. 'quelling of anger' which is being produced by the cause, i. e. 'falling at her feet,' is easily accomplished by the sudden operation of another cause, i. e. 'the roaring of the clouds.'

This figure occurs, only when one cause is intended as principal and the other auxiliary; whilst, समुच्चय occurs when both the causes are intended as principal.

46. THE EQUAL (सम).

Kā. xxxix. *cd* :—**If a union is (found) somewhere (that may be) accepted (by all) as fit, it is (termed) the Equal.**

Union is either Conjuction etc., or the relation of cause and effect. Thus, the figure सम *(occurs) when there is an*

1. उदाहृतं । विरोधालङ्कार इति शेषः । प्रभा.
2. तथैव । सामानाधिकरण्येनैव । प्रभा.
3. सम्यगाधानं करणमित्यर्थः । प्रभा.

ascertainment of a connection as fit, expressed in the form:— This (union) of these two things is commendable. (The figure occurs) when a (fit) union exists between (1) *two superior things or* (2) *two inferior things*; but not when it exists between one superior and another inferior thing. In सद्वय, there is a union of two good or bad causes; here, union is declared as fit even between two good or two bad things that are not causes.

The first variety is instanced in धातुः शिल्प etc. verse 144. Here the union of the 'deer-eyed lady' and the 'king'—two superior things—is declared as fit.

The second variety is instanced in चित्रं etc. verse 145. Here the union of a 'Nimba tree' and 'crow'—two inferior things—is declared as fit.

Fitness of the connection called 'the relation of cause and effect' occurs when a cause produces an effect having qualities similar to those of itself, as in मैत्रार्पित etc.

The figure occurs, also when a thing produces a quality possessed by others, in virtue of its association with them; as in वडवानल etc.

Sometimes, it occurs when the desired object is obtained (verbally and not really) from that source which is resorted to for the accomplishment of that object; as an उच्चै-र्गजैः etc.

47. The Unequal (विषम).

Kā. xl. & xli :—**(1) When, in one place, connection is not found to be possible, owing to extreme incongruity; (2) when the endeavour of an agent becomes not only fruitless, but, on the contrary, brings an evil result to him; and (3) and (4) when the Qualities and Actions of a cause are respectively opposed to the Qualities and Actions of an effect; that is deemed the Unequal.**

(1) *When a connection between two (things) is apprehended as but impossible, owing to extreme incongruity (between them), (2) when an agent who has begun to do some (act), sometimes, not only does not obtain the desired fruit of that (act), owing to that* act *being destroyed*, (or, owing to the intervention of some powerful obstacle), *but, on the contrary, obtains even an undesirable result* (which is quite) *unlooked for; similarly,* (3) *and* (4) *when although* (as a rule) *an effect resembles a cause in its nature, the Qualities and Actions of them are still opposed to each other; that is the four-fold Unequal, the opposite of the Equal.*

The first kind is instanced in शिरीषादपि etc. verse 146. Here, incongruity consists in the nature and qualities of Cupid being opposed to the nature and qualities of the woman under discourse. The impropriety of the union is here suggested.

The second kind is instanced in सिंहिका etc. verse 147. Here, not only is self-protection not secured, but, on the contrary, the disaster of being devoured by Rāhu is met with.

The third kind is instanced in सद्यः करं etc. verse 148. Here, we have 'white fame' arising from the 'dark sword,' figured as the cause, in opposition to the general rule that the qualities of the effect conform to those of the cause. Here, there is incongruity between 'blackness' and 'whiteness' belonging to the cause and the effect, respectively.

The fourth kind is instanced in आनन्द etc. verse 149. *Here*, the Action of '*delighting*' belonging to 'the woman'—the cause, *is opposed to* the Action of '*tormenting the body*' belonging to 'the state of separation'—the effect.

The particle च in the second line of the fortieth Kārikā shows that the second variety of विषम occurs not only (A) when there are both non-attainment of the desired object and the attainment of an undesired object, but also (B) when

there is mere non-attainment of the desired object, or (C) when there is mere attainment of an undesired object.

The division A has been instanced in सिंहिका etc. verse 147.

B may be instanced in प्रभात[1] etc. and C may be instanced in पद्मातपत्र[2] etc.

The Kārikās do not exhaust the divisions of the figure; thus, other divisions of Inequality which may be generally defined as 'Absence of compatibility between two things related to each other any how,' are also possible. Thus, for instance, Inequality between two things related to each other as part and whole may be instanced in विपुलेन etc. verse 150. Here, 'sleeping on the ocean' and 'devouring all the worlds with the ocean' are incompatible things and constitute one विषम Similarly, that the whole Kṛṣṇa whose belly is able to drink all the worlds should be drunk by a part of a woman's body, i. e the eyes, is also incompatible. This is another विषम.

Although पान (drinking) is different from पान (looking intently), still, the two पानs are here fancied as identical with each other. Thus, this verse becomes an example of the figure in question.

In this variety, the relation is that of part and whole, whilst, in the first, the relation is that of opposition. This is the distinction between the two varieties. S. D. however puts this example under the first variety.

Thus, *in this and other (examples) also, Inequality should be understood (as possible)* in this and various other ways, *according to the particular circumstances of each case.*

---

1. प्रभातसमयप्रभां प्रणयिनि ह्रुवाना रसात्, अमुष्य नयनाम्बुजं सपदि पाणिनाऽमीलयत् । अनेन खलु पद्मिनीपरिमलालिपाटच्चरैः, समीरशिशुकैश्चिरादनुमितो दिनेशोदयः ॥ R. G. p. 446.

2. पद्मातपत्ररसिके सरसीरुहस्य,किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् । कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे, स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम्॥ Ku. p.107.

In Contradiction, what is striking is the residence in one place of two things residing in two different places; in Disconnection, the residence in two different places of the cause and the effect residing in one place; but here, the connection of dissimilar Qualities and Actions belongling to the cause and the effect.

48. The Exceeding (अधिक).

Kā. xlii :—**When the abode and the abider though smaller, are yet represented as greater than the abider and the abode, which are (themselves) great, that is (termed) the Exceeding.**

The abider is the thing contained, the abode is its container. When the container and the contained, although smaller, are yet represented as greater than the contained and the container, *respectively, although these* (latter) *are intended as (themselves) great, with a view to intimate the excellence of the object under description, that is* अधिक *which is thus two-fold.*

Examples in order :—

The first kind is instanced in अहो etc. verse 151. Here, 'heap of fame'—the contained, is intended as great, being described as incapable of being contained.

The triad of worlds', which is smaller, is represented as greater than 'the heap of fame', inasmuch as the former is described as containing the latter, in order to bring out the excellence of the latter (i. e. the heap of fame), which is the object under description.

The second kind is instanced in युगान्त etc. verse 152. Here, the container—the body of कृष्ण, is intended as great, being described as the substratum of the whole world. 'The joy at the arrival of Nārada,' which is smaller, is yet represented as greater than 'the body of Kṛṣna,' inasmuch as the former is described as incapable of being contained by

the latter, in order to intimate the excellence of the latter (i e. the body of Kṛṣṇa), which is the object under description.

49. THE RIVALRY (प्रत्यनीक).

Kā. xliii :—**When somebody unable to avenge himself on his enemy is represented as doing harm to one belonging to him, with a view to praise that very enemy, that is called the Rivalry.**

When some one, unable to directly punish an enemy, although he has done him an injury, (*is represented as*) *punishing* (*another who is*) *dependent on him, with a view to prove that very enemy's superiority, that is termed* प्रत्यनीक ; so called *because, it is like the ally of an army. Just as one attacks, instead of an army* directly, *another who is an ally* (1) *of that* (army) *foolishly*, or (according to Pradīpa's reading)[1] secretly, for fear of being killed by that army ; *so here also, while an enemy is to be conquered, another* (*person*) *connected with him is conquered.* The connection between the enemy and his friend may be (1) Direct or (2) Indirect. Thus, the figure is of two kinds.

The first is instanced in त्वं विनिर्जित etc. verse 153. Here, Cupid unable to conquer the Hero, conquers the Heroine who is directly connected with the Hero i. e. as his wife.

The second is instanced in यस्य किंचित् etc. verse 154. Here, Rāhu unable to avenge himself on Kṛṣṇa for the cutting of his head, troubles, the Moon who is connected with him. *The connection of the Moon* with Kṛsna *is here* (*Indirect*), *because* (*the Moon*) *has a connection* (of resemblance) *with the face which is connected* with Kṛṣṇa by the relation of part and whole.

---

1. तत्प्रतिनिधिभूतः तन्मित्रादिः सैन्यभयान्निगूढमभियुज्यते । पीड्यते इत्यर्थः । प्रभा.

50. THE LOST (मीलित).

Kā. xliv: **When a thing is concealed by another, through a mark, either (1) natural or (2) even adventitious, and common to both, that is said to be the Lost.**

If through some mark, which is natural or adventitious, and which is common (to both the thing to be concealed and the thing which conceals it), a thing is concealed by another by its very nature, on account of its superior power, that they call twofold मीलित.

Here, the disappearance (i. e. non-apprehension) of a thing is natural, on account of the thing being eclipsed by another thing which is similar to and more powerful than it. In व्याजोक्ति[1] and अपह्नुति[2], however, this disappearance is not natural.

The first kind is instanced in अपांग etc. verse 155. *Here, the marks 'tremulousness of the eyes etc.' are natural to the body* of the deer-eyed lady *and* they are *common to the 'rise of intoxication', being found in that case also.*

Through these marks, the 'rise of intoxication' is concealed by 'youthfulness' on account of its inherent superiority of power.

The second is instanced in ये कन्दरासु etc. verse 156. *Here, the fact of cold, which is understood from the force* of the fact that the enemies reside in the caves of the Himālaya mountain, *is adventitious Hence, (the marks) 'tremor' and 'horripilation', which are produced from that (cold) are also of an identical nature,* i. e. adventitious; *and* they *are common to, being found in the case of, fear also.*

---

1. व्याजोक्तौ तिरोधानं न वस्तुस्वभावजनितं किंतु कथंचिदुद्भिन्नं वस्तु कश्चित् तिरोधातुं यतते इति विवक्षितम् । इह तु वस्तु नोद्भिन्नम्, तस्यापि च तिरोधानं वास्तविकतया विवक्षितमिति ततो भेदः । Viv.

2. वस्तुगत्यैवेति । एतच्च अपह्नुत्यलङ्कारव्यावृत्त्यर्थम् । तत्र वस्तुतस्तिरोधानाभावात् । प्रभा.

51. The Necklace (एकावली).

Kā. xlv :—**When each succeeding thing is (1) affirmed or (2) even denied as an attribute of each preceding thing, that is the twofold Necklace.**

The Vṛtti is here simple.

The affirmation or denial of a thing as an attribute of another must be repeated in order to be striking.

According to some, the Kārikā means:—'When a thing, which stands first as an attribute of another thing, is affirmed as possessed of its own nature by being afterwards[1] made a subject and then by having another attribute affirmed of it; that is called एकावली'. As in स पण्डित. etc., the thing पण्डित, which stands first as an attribute of another thing referred to by स:, is affirmed as possessed of its own nature, i. e. पण्डितत्व, by being afterwards made a subject (referred to by य:) and then having another attribute, i. e. स्वहितार्थदर्शित्व affirmed of it. Similarly, in न तज्जलं etc., the thing जलं is denied as possessed of its own nature, i. e. जलत्व, by being made subject (referred to by यत्) and then having another attribute, (i. e सुचारुपंकजं denied of it).

This interpretation should, however, be rejected, because, it is opposed to Mammta's Vṛtti on this Kārikā;

1. कश्चित्त्विति । परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अर्थाद्विशेषणेन स्वधर्मविशिष्टमुपपाद्यते इत्यर्थः । अथवा अपोह्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकनिषेधबुद्धिविषयीक्रियते इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—' स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हितं न तद्यत्र परानपाक्रिया । परे च ते ये श्रितसाधुभावाः, सा साधुता यत्र चकास्ति केशवः ' ॥ अत्र तच्छब्दार्थे विशेषणं पण्डितः, पश्चात् स्वहितार्थदर्शित्वं प्रति विशेष्यः, तेन विशेषणेन पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु ' न तज्जलम् ' इति वक्ष्यमाणम् । अत्र „हि सुचार्वित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनिषेधबुद्धिरिति । अत्र ' पुराणि यस्याम् ' इत्युदाहरणाव्याप्तिः सूत्राक्षरानुसारताचेति दोषः स्फुट एव । प्रभा.

because, according to it, the definition of this figure does not extend to such examples as पुराणि यस्यां etc., and because, it does not literally follow the wording of the Kārikā.

The first kind is instanced in पुराणि etc. verse 157. and the second in न तज्जलं etc. verse 158. *Here, in the former (example, each succeeding thing) is affirmed (of each preceding thing) in the following order*—'*women*' *are affirmed of* '*houses*'; *of those* ('*women*') '*beauty*' (*is affirmed*), *through* its being said to be a means of the act of 'decoration' which is *an attribute of their bodies*; *of that* '*beauty*', '*sports*' (*are affirmed*); *and of those* ('*sports*' *also, the* '*weapon* of Cupid' is affirmed). *In the same manner, in the latter example, (each succeeding thing) should be understood as denied as an attribute (of each preceding thing).* Thus of 'water,' 'lotuses' should be considered as denied; of 'lotuses,' 'bees,' of 'bees,' 'humming'; and of 'humming' also, 'charmingness.'

The figure occurs also when each succeeding thing is predicated as a subject to each preceding thing; as in धर्मेण बुद्धिः etc. Here, बुद्धि etc. are successively predicated as subjects to what precedes, i. e. धर्म etc.[1]

If each preceding thing helps each succeeding thing in an uniform manner, then this very variety becomes what has been called by the Ancients मालादीपक. मालादीपक,[2] according to R. G. does not deserve to be दीपक, because it does not contain 'resemblance' which constitutes the very essence of दीपक, and besides, मालादीपक does not contain प्रकृत and अप्रकृत things both of which are found in दीपक.

---

1. धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।
लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥ उ.

2. इह च शृंखलावयवानां पदार्थाना सादृश्यमेव नास्ति इति कथंकारं दीपकतावाचं श्रद्दधीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । R. G.

52. REMINISCENCE (स्मरण)

Kā xlvi. *a b c*:--**The recollection of an object, in the form in which it is cognised, on the perception of another object similar to it, is (termed) Reminiscence.**

In this Kārikā, the word, अर्थस्य स्मृतिः alone constitute the definition of स्मरण. The word यथानुभवम् indicates the form of Reminiscence, and the words दृष्टे तत्सदृशे indicate all the circumstances that revive the impression of a former experience which generates recollection. Thus, such circumstances[1] as Destiny, Contrast, Reflection, Association of ideas etc. are also included.

Or, the words दृष्टे तत्सदृशे may be taken as forming part of the definition of स्मरण and thus serving the purpose of excluding all other reminiscences[2] which are not based upon resemblance, and are not thus striking; thus स तथेति etc. is no example of this figure.

Thus, the definition of स्मरण is:—*When an object, which is once cognised* (by any of the kinds of evidence) *as possessed of a certain form, is afterwards recollected in the same form* (*in which it was cognised before*), *on the perception*[3] (by any of the senses) or even on the recollection[4] *of another object*

---

1. प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिंगलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसंबंधानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः-(स्मृतिः) । Nyāya III, 2. 44.

2. अन्यादृशेति । सादृश्यामूलकेत्यर्थः । ' स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् । ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥ ' इत्यादौ हि न स्मृतेश्चारुत्वमिति नालङ्कारत्वम् । प्रभा.

3. उपलब्धिमात्रे अत्र दृशिरिति । San.

4. सदृशस्मरणादुद्बुद्धेन संस्कारेण जनिता स्मृतिरपि स्मरणालङ्कारः । यथा—" सन्त्येवास्मिञ्जगति बहवः पक्षिणो रम्यरूपास्तेषां मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु । यैरध्यक्षैरथ निजसखं नीरदं स्मारयद्भिः स्मृत्यारूढं भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥ " R. G.

which is similar to it and which is the cause of the awakenment of Reminiscence, through the revival of the impression left on the mind by the former cognition.

The figure is two-fold:—When the object recollected is cognised (1) in this life or (2) in some former life.

The first kind is instanced in निम्ननाभि etc. verse 159. Here, the recollection is of an object experienced in this life.

The second is instanced in करजुअ etc. verse 160. Here, on the perception of the 'breasts of यशोदा' the पांचजन्य is re-collected by Kṛṣṇa who had known it in one of his former lives, owing to resemblance between the two objects.

Rāghavānanda,[1] however, would have this figure, even where the recollection arises from Contrast; as in शिरीषमृद्वी etc.

53. The Error (भ्रान्तिमान्).

Kā. xlvi. *c d* —**The apprehension of (one thing as) another on the perception of (that thing) similar to that (another), is (termed) the Error.**

Here also, the word अन्यसंवित् alone constitutes the definition. The word तत्तुल्यदर्शने indicates the circumstances that produce Error. तत् *refers to 'a thing not in question,' which is referred to by* अन्यत् in अन्यसंवित्. What is तत्तुल्य *similar to that (thing not in question), must, therefore, of course, be taken here to be 'a thing in question.' When, on the perception of such 'a thing* (in question,' *i. e.* of 'a thing in question' similar to a thing not in question), *the apprehension (of that thing in question) as (identical with) that thing not in question arises, it is (called) the Error.* In other words, when 'a thing in

---

1. राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषामेव । यथा—

" शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता ।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः ॥ " S. D.

question' is taken for 'a thing not in question' which is called to mind through the impression of it being revived by the sight of that thing in question similar to *it*, it is called the Error.

This is neither Metaphor nor the first (kind of) Hyperbole; *for*, although in those figures there is an apprehension of a false identity between two things, still, inasmuch as the apprehension of that false identity is *there* accompanied by the apprehension that it is false, *Error is really absent. Here, however, Error is clearly*[1] *apprehended (to be present) as shown by the name (of the figure*[2] *भ्रान्तिमत्) which comes into use by following its sense.*

The natural sense of Error is 'an apprehension of a false identity which is not accompanied by the apprehension that it is false.'

The cognition of Error is here an ascertained one; thus, this figure is distinguished from the Doubt instanced in कान्ते तव etc. The matter in hand here is cognised as identical with what is not the matter in hand. In other words, the matter in hand is here not cognised at all. Thus मीलित, सामान्य, and तद्गुण are excluded; for in मीलित, the अप्राकरणिक itself is absent; in सामान्य, although no distinction is apprehended between the प्राकरणिक and the अप्राकरणिक, still, both the प्राकरणिक and the अप्राकरणिक are cognised, and in तद्गुण, there is an identity of qualities only, but not of the objects (possessed of those qualities) which are cognised distinctly.

The delusive cognition must spring from the imagination of the poet. In other words, it must be striking. Thus रंगे रजतम् is no example of this figure.

---

1. तत्र वस्तुत इति। अनाहार्यतयेत्यर्थः। अध्यवसानमात्रेति। मात्रेत्यनाहार्यत्वव्यवच्छेदः। प्रभा.

2. अर्थानुगमेनेति। अर्थश्च अनाहार्य एव उत्सर्गसिद्धोऽत्र संज्ञाघटक इति भावः। प्रभा.

The figure is instanced in कपाले etc. verse 161. Here, the 'rays of the Moon' are mistaken for 'milk etc.' by the 'cat etc.' through resemblance between the 'rays' and 'milk etc.'

54. THE CONVERSE (प्रतीप).

Kā. xlvii :—**(1) When the thing compared to is condemned, or (2) when it is itself fancied as (being) the thing compared, for the purpose of being condemned , it is (termed) the Converse.**

When the उपमान *is condemned (by saying):—'what is the use of the* उपमान, *since the* उपमेय *itself is quite capable of bearing its yoke,* i. e. of serving its purpose; *also when the same* (उपमान), *(although) well-known as being an* उपमान, *is (yet) turned into an* उपमेय, *in order to show that it has got another* उपमान in the उपमेय itself, i. e. to show that the उपमेय is superior to it and thus *to condemn it* in this manner; *that is the twofold Converse,* so called *because (in it) the* उपमेय *becomes a rival of the* उपमान.

The figure is instanced in लावण्यौकसि etc. verse 162. Here, the thing compared, i. e. the 'king' endowed with such various qualities as 'beauty etc.' is present; the various things compared to, *i. e.* the 'moon etc.' are, therefore, condemned as useless.

Here, although there is another figure called यथासंख्य, still, what is striking is not Relative Order but condemnation.

The second is instanced in ए एहि etc. verse 163. *Here, the 'Moon', inasmuch as she is said to have the 'face' as an* उपमान *to her, is represented as inferior (to that 'face') in her qualities. The word* वचनीय*—the Sanskrit form of* वअणिज्ज, *however, suggests that* even this comparison cannot be established between the Moon and the face, on account of the former being considered to be far inferior to the latter. Thus, (*the fact of*) *the non-establishment of comparison leads to the condemnation* (*of the Moon*).

The figure is thus distinguished from व्यतिरेक where, although the उपमेय is superior to the उपमान as here, still, the fact of comparison is established between them.

Sometimes, however, an act of comparison, (by being) but accomplished, leads to the condemnation (of the उपमान*);* as instanced in गर्वमसंवाह्य etc. verse 164 *Here, the turning of the 'lotuses,'* which are well-known as the उपमान, *into the* उपमेय *itself constitutes their condemnation,* because, turning them into the उपमेय is tantamount to showing that they are possessed of inferior qualities.

Here, although comparion is effected, still, the superiority of the उपमेय (i. e नलिन) is not apprehended Thus, this kind is distinguished from व्यतिरेक where that superiority is apprehended.

In this manner, (the figure) प्रतीप *should be understood as occurring also when an object, which did not before experience the state of being the* उपमान, *owing to the possession of incomparable qualities, is made to assume that state;* as in अहमेव गुरुः etc verse 165. *Here, (the fact of)* हालाहल's *(assuming) the position of the* उपमान, *(although hitherto regarded as) impossible, is (yet) declared (in the verse).*

55. The Sameness (सामान्य).

Kā xlviii.—**When something in question is represented as appearing like something else, owing to its connection with it, in order to show a likeness of properties (between them), that is said to be the Sameness.**

When (a thing in question), although dissimilar, becomes connected with (another)—a thing not in question,—and with its own qualities but not given up, is represented as having become undistinguishable from it, in order to show that (the thing in question) appears like (the thing not in question), it is (called) the Sameness; (so called) because, (in it) there is a connection of like properties.

The word अपरित्यक्तनिजगुण excludes तद्गुण where the thing in question gives up its own qualities. Upon this, Prabhā[1] remarks that the word अपरित्यक्तनिजगुण is not necessary to exclude तद्गुण; for, in a तद्गुण, one thing assumes only the qualities of another; but the things themselves are not represented as undistinguishable from each other; nor are they understood as such. Thus, तद्गुण is excluded by the word तदेकात्मतया itself. The word बध्यते does not mean 'is expressed' but simply 'is conveyed'; for the fact of the similarity of appearance is not 'expressed' but simply 'conveyed' by the words अविभाव्यतां गता. in the verse मलयज etc.

In the मीलित, an object is not apprehended at all, being eclipsed by another of a superior quality similar to it; whilst, in the present figure, an object is apprehended, but it is apprehended as undistinguishable from another, on account of both the objects possessing like properties.

In भ्रान्तिमान्, the object that is superimposed upon another is one which is recollected. Here, it is one which is perceived. In Metaphor, the identity between the उपमेय and the उपमान is expressed by words, and not simply conveyed by them as here. In Hyperbole, the उपमेय is not expressed by a word different from that which expresses the उपमान. Here, both of them are expressed by distinct words.

The figure is instanced in मलयज etc. verse 166. *Here, the 'whiteness' of the thing in question, being spoken of as neither more nor less than that of what is different from it,* i. e. of the thing not in question, *is the cause of the similarity of their appearance Hence, they are not apprehended as distinct from each other.*

---

1. तद्गुणेति । तद्गुणालङ्कारे अन्यगुणग्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदोपनिबन्धः प्रतीतिर्वा । प्रभा.

Sometimes, an antecedent apprehension of identity between the thing in question and the thing not in question is inferred from the apprehension of difference between them; as in वेत्रत्वचा etc. verse 167. Here, it is only after the 'bees' have fallen upon the 'cheeks,' that the difference between 'Campaka flowers' and 'cheeks' is apprehended; afterwards the antecedent apprehension of identity between them is inferred

Here, the apprehension of difference due to another cause, i. e 'the fall of bees upon the cheeks', although subsequent *cannot* yet *do away with antecedent apprehension of identity* due to 'possession of a yellow colour by गंड and चंपक'; *for, it has been* (*already*) *effected; and an apprehension* (that *has been already effected*) *cannot be sublated.*

56 THE EXTRAORDINARY (विशेष).

Kā xlix & l :—**(1) When an object is (represented as) abiding without its well-known abode; (2) when one object is (spoken of as) being present in the same form in many places, simultaneously; and (3) when somebody, in doing one act. succeeds in doing another impossible act, by means of the same (effort); it is said to be the threefold Extraordinary**

When an object is represented as existing in a peculiar (i. e. supportless) *condition by leaving its well-known abode, that is the first* (*kind of*) **विशेष**.

It is instanced in **दिवमप्युः** etc. verse 168. Here, the 'discourses of poets' are represented as delighting the world by existing without their well-known abodes, i. e. 'poets'. 'The well-known abode' is not simply the real abode, but one which is established by a poetic convention also. Thus the well-known abode referred to here is not 'ether,' which is the real abode of गिरः (sounds), but 'poets' who are the abode of गिरः as established by a 'poetic convention.'

This kind occurs, also when a thing is spoken of as residing in another abode; as in गतेऽपि सूर्ये etc.

When one and the same object resides in many places, in one and the same form, simultaneously, that is the second kind of विशेष.

It is instanced in सा वसइ etc. verse 169. Here, one 'rival wife' is represented as being present in many places, i. e. heart, eyes etc. in one and the same form, i. e. that of a rival wife, simultaneously.

The word एकात्मा excludes यथासंख्य where the forms possessed by an object are different; and the word युगपत् excludes पर्याय where there is succession.

When an agent, hurriedly proceeding to do an act, succeeds in doing another impossible act also, by the same effort, that is another (i. e. the third kind of) विशेष.

The word रभसेन[1] shows that the agent has no intention of doing two acts by one and the same effort. The word तथैव excludes समुच्चय instanced in धुनोति etc. where the efforts are different. The sentence प्रत्यवति[2] etc. is no example of this kind of विशेष, impossibility of an act being there absent.

It is instanced in स्फुरदद्भुत etc. verse 170. Here, Brahmā, in endeavouring to create a particular king has unexpectedly succeeded in creating other impossible things such as Cupid, the Sun, Bṛhaspati etc., by the same effort.

In this example, although there is another figure, i. e. यथासंख्य,[3] yet it is विशेष not यथासंख्य that is prominently striking here.

---

1. रभसेनेति । एतच्च एकेनैव यत्नेन कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंधिव्यावृत्यर्थम् । प्रभा.

2. ' प्रत्यवति वृषो गच्छन् ' इत्यादौ नायमलङ्कारः अशक्यत्वाभावात् । San.

3. स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्वेऽपि विशेषालङ्कारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । प्रभा.

Here, the doing of an impossible act is expressed. Sometimes, it is suggested, as in गुरुणि सचिव: etc. verse 171. Here, the impossible act of taking away minister, confidant, beloved, disciple etc., is suggested by the words किं न मे हृतम्.

If it be said: The representation of a thing existing without its abode is improper, since such a representation is opposed to experience which shows that a thing always resides in its abode. Similarly, the other representations contained in the Kārikās are also improper.

We reply that such things as are described above are no doubt impossible. But they are here represented as possible only metaphorically.

Thus, the 'words' which please the world are really speaking uttered by a man of the present times. But they are metaphorically said to be the actual words of a past poet, on account of close resemblance between them. Similarly, the 'woman' is only metaphorically said to reside in her lover's heart, on account of her being constantly thought of by him. So also, the 'king' is only metaphorically said to be Cupid etc., inasmuch as he resembles him in point of beauty.

(This metaphorical representation)—(this) unusual and extraordinary mode of statement—itself constitutes the very life (of a figure) everywhere, in these places. For, a figure generally does not exist without it. Hence it is said (by Bhāmaha and others):—('This metaphorical mode of statement') —this unusual form of speech—which is described above (is found) everywhere. By this a sense is invested with a peculiar beauty. Poets should exert themselves for (securing) it. For, what figure (exists) without it?

The word अतिशयोक्ति in the Vṛtti is intended to mean a metaphorical description simply. It does not here denote the figure Hyperbole, because, that figure is here impossible.

The same is the meaning of वक्रोक्ति. The two words are in fact synonymous here.

The word प्रायेण in the Vṛtti excludes such a figure as स्वभावोक्ति where the description is not metaphorical,

57. The Borrower (तद्गुण).

Kā. li.—**When an object quits its own form and assumes that of another possessed of very brilliant qualities, by coming in contact with it, it is termed the Borrower.**

When a thing has its form overshadowed by another (which is) near it, and with whose own superior qualities it becomes connected, on account of the superior excellence (of that another), and assumes the form of that (another), that is तद्गुण ; (so called) *because, it (literally) is that in which there is* assumption by the thing in question of *the quality of that, i. e. the thing not in question.*

In मीलित, one thing is apprehended (but) as covered over by another. Here, one thing assumes the quality of another, although its nature is not covered over by that of another. Or, in मीलित, a thing is not apprehended, being eclipsed by another In सामान्य, things are apprehended as undistinguishable from each other, although they do not give up their own qualities. Here, only a quality is eclipsed ; the things are apprehended as distinct from each other.

In भ्रान्तिमान्, the thing that is superimposed upon another is one that is recollected. Here, it is one which is percieved. Besides, a delusion is not here stated in words.

The figure is instanced in विभिन्न etc. verse 172. *Here, the colour of* Aruṇa—*Garuḍa's brother, is* (represented as) *superior to that of the Sun's horses, and the colour of the green jewels* as *superior to that of Aruṇa.* Hence the Sun's horses are apprehended as identical with the Aruṇa. Similarly,

these horses are apprehended as identical with the green jewels. Thus, there are two examples of तद्गुण here.

Thus, those men are wrong who say that the figure occurs when an object, that has quitted its form, is again restored to it. For, their definition runs counter to the etymological explanation of तद्गुण given in the Vrtti, also to the fact that in the Vṛtti, two examples have been shown to be present in the verse by the mention of two qualities, and also to the fact that there is तद्गुण in the example of संकर (*i. e.* आत्ते सीमन्तरत्ने etc. verse 179.) cited by Mammaṭa afterwards which it would not be if their definition be accepted; since there is in that verse no restoration of a thing to the form which it has quitted.

58. THE NON-BORROWER (अतद्गुण).

Kā. lii *a b*:—**When this does not assume the form of that, that is termed the Non-borrower.**

तद् means 'the thing in question.' अस्य means 'of the thing not in question.' The words अत्युज्ज्वलगुणस्य योगात् from the preceding Sūtra are here understood. Thus, the full definition is:—'*If this*, *e. i.* the thing not in question *of an inferior quality does not assume the colour* (form or quality) *of that*' *i. e.* of the thing in question, *although it has a capability* of assuming that colour, form or quality, (*i. e.* although it comes in contact with the superior qualities of that thing in question), *that is termed* अतद्गुण, so called because, it literally is that in which there is no assumption by the thing not in question of the quality of the thing in question.

Although here the cause *i. e.* 'capability' being present, the effect; *i. e.* 'assumption of another's form' is absent, yet this is not विशेषोक्ति, because, this is founded upon the peculiarly striking circumstance of a thing not assuming the quality of another.

The figure is instanced in धवलोऽसि etc. verse 173. *Here, (the lover) does not become red (i. e. affectionate), though he is seated in a heart which is extremely red, (i e. glowing with ardent love).* Thus, the last half alone is an example of this figure. In the first half, there is विरोध between 'whiteness' and 'redness.'

In the example, the 'heart' is the thing in question, the 'man addressed' is the thing not in question, for, what is intended here is the narration by a woman of an account of the state of her own heart.

Besides, in this (Kārikā), तत् *may refer to* अप्रकृत (*also*), *and* अस्य *to* प्रकृत, since pronouns stand for any nouns that we intend them to stand for. *Thus,* the figure अतद्गुण *should also be understood* (*as occurring*) *when the form of the thing not in question is not assumed by the thing in question, for some reason or other*: as in गांगमम्बु etc verse 174. Here, the 'swan' being the object of description is the matter in hand; गंगा and यमुना are the matters not in hand. The 'swan' does not take the colour of either. Thus, if we rest simply in the expressed sense of the verse, there is no difficulty in apprehending the verse as an example of अतद्गुण.

But if we look to the suggested sense of the verse, by taking it as an example of अप्रस्तुतप्रशंसा, we see it is 'the person of a steady character', not 'the swan', that becomes the matter in hand. Thus, inasmuch as the 'swan' is not the matter in hand, there is difficulty in regarding the verse as an example of अतद्गुण. But, this difficulty may be avoided by looking upon ' swan ' as nothing but the matter in hand, inasmuch as it is an उपमान with reference to a 'steady man' who is the matter in hand.

59. THE FRUSTRATION (व्याघात).

Kā. lii *c d* & liii *a b* .—**When, by the same means by which one does a certain thing another undoes it that is said to be the Frustration.**

When a certain thing which is accomplished by one, by a certain means, is rendered otherwise by another by the same means, with a desire of conquering (that one), that is व्याघात: so called *because, it is the cause of the frustration of a thing (already) accomplished.*

It is instanced in दृशा दग्धं etc verse 175. Here, by the very means, i. e. eyes, by which God Śiva burnt down Cupid, the 'women' animate Cupid with the desire of conquering Śiva. Here, identity of 'eyes' means their similarity; for, the eyes of the women are not identical with but similar to, those of Śiva. Thus the figure may be defined as 'that where one and the same cause produces different effects in violation of the rule that different causes produce different effects'.

The figure also occurs when an effect is produced by a case which is well-known to produce another; as in यैर्जगत् etc.

In all the preceding examples, the manifestation of opposition is due to a fancied identity between two causes The opposition is, however, removed when the causes are regarded in their own individual capacities.

The figure does not occur when one and the same cause, by residing in two different abodes, produces two opposite effects; as in पांडित्येन etc. 'Frustration' is not based upon opposition, and therefore does not constitute a figure

The figure occurs also when the contrary of a certain act is justified by the same reason by which that act is justified as in विमुञ्चसि etc.

Thus, Pure figures have been described. The union of these, however, obtains a distinct beauty like the union of ornaments, and therefore constitutes a distinct figure. This

union is of two kinds. (1) the union of figures which are independent of each other, and (2) of those which are not so. The first kind of union, is called the Aggregation, and the second, the Commixture, which is again three-fold. Thus, there are in all four varieties of union, which the author now proceeds to define.

60. THE AGGREGATION (संसृष्टि).

Kā. liii *c d*—**The existence of these, separately, in one place, is desired to be the Aggregation.**

भेद means the mutual independence of figures as regards their essential natures, or as regards the words[1] that contain them, or rather, the mutual independence of figures as regards their essential nature, accompanied by the difference of the words that contain them.

The first[2] definition of भेद is not good, because it does not serve the purpose of excluding the third kind of संकर instanced in स्पष्टोल्लसत् etc., where, although the words that contain रूपक and अनुप्रास are identical, still, the two figures do not possess mutual independence. In a संकर, however, the mutual dependence of figures is necessary. The second definition, however, excludes this संकर, because, in it the words containing the figures being identical, the विषयभेद *of* the definition is absent. स्थिति means an ascertained existence. Thus *when these figures, i. e.* those *whose natures have been described just before* (*i. e.* in 9th and 10th Ullāsas), *exist independently of each other, according to possibility, in one place, i. e. in that portion only* (*of a poem*) *which is* (*called*) '*word*' *or that only* (*called*) '*sense*' *or even in* a sentence or

---

1. विषयत इति । विषयः अलङ्काराश्रयः शब्दः । प्रभा.

2. एकवाचकानुप्रवेशेन संकरे स्पष्टोल्लसदित्यादौ रूपकानुप्रासयोर्विषयैक्येऽपि परस्परापेक्षाविरहादतिप्रसंगतादवस्थ्यादाह–यद्वेति । एवं च तत्र विषयभेदाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । प्रभा.

verse which consists of *both* word and sense; *that is* संसृष्टि; (*so called because*) *its nature is Connection of two or many* (*figures*) *with one place*, *i. e.* with one poetic piece.

The plural of एतेषां is insignificant. Thus, संसृष्टि occurs even when two figures exist together separately in one place.

The words भेदेन स्थिति. exclude संकर, in the first kind of which, the figures are dependent upon each other as regards their natures; in the second, their existence is not an ascertained one; and in the third, they are dependent upon each other as regards the words that contain them, or rather, the words that contain them are not different. This Aggregation may be of two figures of 'word' or of two figures of 'sense' or of one figure of 'word' and one figure of 'sense.'

Of these, the Aggregation of two figures of 'word' may be instanced in वदन *etc.* verse 176. *The Aggregation of two figures of 'sense,' however, may be instanced in* लिम्पतीव *etc.* verse 177. Here, *in the former* (*verse*), *Alliteration* (भ- -भ) *and Rhyme* (लकल:—लकल:)—both figures of 'word'—exist *independent of each other* and thus *lead to the* (*figure*) *Aggregation. In the latter* (*verse*), *however*, उपमा *and* उत्प्रेक्षा, both figures of 'sense' exist *similarly* (*i. e.* independent of each other), and thus (*lead to the figure Aggregation*).

The Aggregation of one figure of 'word' and one figure of 'sense', on the other hand, may be instanced in सो णत्थि *etc.* verse 178. *Here*, in the first[1] half, *Alliteration*—a figure of 'word,' *and* in the second half, (*Metaphor*) (हृदयलुण्ठनम्)—a figure of 'sense,' (*exist*) *independent of each other.*

If it be said that inasmuch as the abodes of these figures are different, that of अनुप्रास being 'word,' and of रूपक being 'sense,' they cannot form संसृष्टि which consists of Connection of many figures with one abode; we reply that *these* (*figures*)

1. अत्र पूर्वार्धेऽनुप्रासः, उत्तरार्धे हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । प्रभा.

are (here said to be) connected with one abode, *because they are (here) connected with one and the same sentence* (and a sentence is nothing but a collection of words conveying meanings), *or with one and the same verse* (which may contain many sentences).

61. COMMIXTURE (संकर).

(*a*) Of Mutual Subserviency.

Kā. liv. *a b*:—**But when (these) do not rest in themselves, but are subservient to one another, it is (termed) the Commixture.**

But *when these very figures do not assume an independent position for themselves*, each being dependent upon another, for the sake of obtaining an existence for itself, or for the production of a particular beauty, *and are* thus *subservient to one another, it is* संकर; so called *because, its nature is* (*the intermingling*,[1] *i. e.* interdependence of *these* figures.

Thus, the figure[2] does not occur if one figure being independent of another assists that another, as in सद्वंश etc.) where the paronomasia on the word वंश obtains an independent existence through a verbal identification and then assists Metaphor.

It is instanced in आत्ते etc. verse 179.

Here, भ्रांतिमान् in गुंजाफलानां स्रज: *obtains an existence* only *as subservient to* तद्गुण in बिंबोष्ठकान्त्या शोणं, since the production of error is due to the recollection of Guñjā fruits at the sight of pearls red through contact with the lower lip. तद्गुण *also causes much pleasure to the men of taste*, only *when it is*

1. संकीर्यमाणेति । परस्परसापेक्षेत्यर्थः । प्रभा.

2. यत्र एकः अलङ्कारः आसादितस्वतंत्रभावः इतरमलङ्कारमुपकरोति तत्र नायं संकरः, यथा 'सद्वंशमुक्तामणिः' (K. P. IX.) इत्यादौ वंशशब्दे श्लेषः शब्दसाम्यात् स्वतःसिद्धः रूपकमुपकरोतीति नायं संकरः । Vam.

subordinate to भ्रांतिमान्, and not independently. *Thus, there is a mutual subserviency here between these two figures.* Here, the Commixture is of two figures; it may be of many figures also; as instanced in जटाभाभि: etc. verse 180.

Here, there are *four (figures)*; उपमा in जटाभाभिर्भाभि: and पितृवन etc., रूपक in कलंकाक्ष etc , and तारापरि etc., उत्प्रेक्षा in वियोगि etc., *and* श्लेष in वैराग्य etc. All these *are apprehended as mutually subservient as before*. Of these, उत्प्रेक्षा is subordinate to श्लेष; for, the second sense that is apprehended from वैराग्यविशद् is due to this उत्प्रेक्षा. श्लेष again is subordinate to रूपक and उपमा; for, it is only in consequence of the apprehension of 'indifference to the world'—a sense yielded by the paronomastic word वैराग्य, that the holding of 'matted hair' and a 'string of beads' on the part of the Moon becomes intelligible. The Metaphor in तारापरि etc., is subordinate to उपमा in पितृ etc. This subordination is due to a resemblance between the 'cemetery' and the 'sky'. This resemblance again exists between them not naturally, but only when the 'sky' is supposed as the abode of 'head-bones' in the shape of the 'cluster of stars.' Of these, each subordinate figure depends upon each principal figure, in order that each may produce its own beauty. The figure which is the cause of the ultimate beauty of all these figures and to which all these are subordinate is समासोक्ति; because the verse in consequence of the adjectives करधृतकलंकाक्षवलयत्व etc. suggests the account of a great 'Yogin'—a thing not in question. This figure is obvious and therefore not noticed by Mammaṭa.

If it be said: 'In कलंकाक्षवलय, उपमा is as well possible as रूपक, it being possible to solve the compound in both the ways (कलंक: अक्षवलयमिव) and (कलंकः एव अक्षवलयं). Thus, the figure deserves to be संदेहसंकर and not रूपक necessarily.' We reply:—'There is here *one circumstance favouring the determination of the figure to be* रूपक (कलंक एव अक्षवलयम्), and that *is the attribute* करधृतत्व *itself*. It is universally known that what

is held by the hand is a 'string of beads,' not a 'spot.' This requires that the 'string of beads' should be prominently apprehended; and this is possible only *when we take the figure to be* रूपक; for, in a रूपक, the second member of the compound is always predominant. Thus, *the 'string of beads' itself, by concealing the nature of the 'spot' becomes prominently apprehended*; and with this, the attribute "held by the hand" can be properly connected. ***For**, it is but the 'string of beads' that is universally known as having got the fitness of being held by the hand.*

If it be urged : Even in this way the attribute करधृतत्व is not proper; for when we take the verse as referring to the Moon, the 'spot' is not held by her 'rays,' but by her 'orb.' Thus, करधृतत्व cannot be connected with the 'spot.'

We reply.—It is true that the holding of the spot by the rays is impossible, *since the Moon holds the spot on* (*her*) *body* (i. e. orb) *itself*, still, *in virtue*[1] *of* the fact that the poet has deliberately used such a word (i e. कर) as contains *a paronomasia*, we should suppose that *the 'rays' which really speaking, do not hold the 'spot,'* but are only near[2] it (both the rays and the spot residing in the same Moon), *are, in virtue of* (*that*) *proximity, intended by him as holding that spot metaphorically.*

If it be said: Why should you not then take उपमा to be the figure here by resorting to this very Indication ?

We reply:—*If we take the figure to be* उपमा (कलंकोऽक्षवलय-मिव)*; the spot becomes prominently apprehended. Now since the spot is not, as a matter of fact, held by the hand,* the connection of करधृतत्व with कलंक becomes impossible We

1. छायया । सामर्थ्येन । Ch.

2. चंद्रबिम्बे कराः कलंकश्चेति प्रत्यासत्तिः । San. रश्मीना कलंकस्य च चन्द्रे सत्त्वादेकाश्रयत्वसंबन्धेनेत्यर्थः । Kam.

must, therefore, to render this connection possible, understand करधृतत्व metaphorically Thus, if we take the figure to be उपमा, *we shall have to resort to* लक्षणा *in order to render the connection of even the principal thing* (कलंक) *with* करधृतत्व *possible.* But if we take the figure to be रूपक, लक्षणा will have to be resorted to, to render the connection of but a subordinate thing (कलंक) with करधृतत्व possible. Now, it is better that लक्षणा should be resorted to as regards the connection of a subordinate thing than as regards the connection of a principal thing. Thus, we should accept रूपक as the figure in करधृतकलंकाक्षवलय्, and not उपमा.

According to the Ancients, *this Commixture* of Mutual subserviency *is found* to exist *between two figures of a word also*, as instanced in राजति etc. verse 181. *Here* यमक *and a variety of* चित्र (*called*) अनुलोमप्रातिलोम (*i. e.* that kind of चित्र where if we read from the end we get the same arrangement of letters as if we read from the beginning) *are subservient to each other in the two* (*i. e.* second and fourth) *quarters* of the verse.

Although the mutual subserviency of these figures is not quite obvious, still, as the poet whilst engaged in arranging a Rhyme succeeds in producing a चित्र without any special effort for its sake, चित्र is said to depend on यमक for its existence; whilst, यमक is invested with a peculiar beauty only by depending upon चित्र; because the fact that the Yamaka arrangement as dependent upon a चित्र arrangement is very difficult to be effected, is especially charming to the man of taste. This is the view of the Ancients. But, really speaking, there is nothing enabling us to ascertain that the poet is engaged in arranging a Rhyme only; or even granting that we have a ground for the ascertainment of this fact, still, it is not यमक[1] that is the cause of the production of चित्र, but an

1. किं न्विति। यमकप्रयत्नाद्धि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमकापेक्षेत्यर्थः। प्रभा.

effort for it. Thus, चित्र is not dependent upon यमक for its production. Therefore, this deserves to be a Commixture not of Mutual Subserviency, but of Identical Position (*i. e.* where the two figures reside in one and the same place *i. e.* words).

B. OF DUBIOUSNESS

Kā. liv. *cd* :— **When there is a doubt as regards the acceptance of a (particular) figure, owing to the absence of a reason either for or against it (that is the second Commixture).**

When two or many figures, although by nature fit to *exist together* (in a verse), *yet being opposed to each other* as regards both or all of them being simultaneously intended by the poet, *cannot exist (together) simultaneously, when besides, there is no reason in favour either of the acceptance of one or of the rejection of the other,* (*reason*) *which would lead us to accept only one* and not the other; *that is the second (kind of)* संकर *whose nature is absence of determination. The copulative conjunction* च in the Sūtra *shows*[1] *that* the word संकर *itself* in the preceding Sūtra *is* here *understood.*

Although[2] in the examples given below there is determination of the natures of figures, yet there is a doubt as to which of them in particular is intended by the poet.

Instanced in जह गहिरो etc. verse 182. *Here, there is a doubt as to whether there is* समासोक्ति, *the 'ocean' being the thing in question and* a 'particular man'—*the thing not in question—being understood from the common i. e.* paronomastic *attributes* used in the verse; *or* अप्रस्तुतप्रशंसा, *a 'particular man' being the thing in question and understood through* the description of

1. आक्षेपादिति । अनुकर्षणादित्यर्थः । Cha.

2. यद्यपि वक्ष्यमाणोदाहरणेषु नयनानन्ददायीत्यादिषु अलङ्काराणा निश्चय एव, तथापि किमयमलङ्कारः कवितात्पर्यविषयोऽयं वा इत्याकारः संदेहोऽत्र विवक्षितः । Cha.

the 'ocean' which is the thing not in question, through a community of attributes.

Here, it is impossible that both the figures should exist simultaneously, because one and the same thing cannot be in question and not in question at one and the same time. Besides, there is here no reason either for or against any one of these two figures

Commixture of Dubiousness existing among many figures is instanced in नयनानन्द etc. verse 183. *Here, (it is dubious whether) there is* पर्यायोक्त, *the fact of the presence of passion-exciting (night) time being described in a different manner, i e* through the description of the Moon, the rise of which is the cause thereof; *or* अतिशयोक्ति, *the 'face' being completely swallowed up by the 'orb of the Moon'* (the pronoun एतत् being taken here as an adjective to बिंब); *or* रूपक, *in consequence of the superimposition of the nature of the 'lunar orb' upon the 'face' which should be taken here as referred to by* एतत्; *or* दीपक, both *'face'* which is in question *and the 'Moon'* which is not in question *being intended to be connected*[1] with one and the same action of 'destroying (internal or external) gloom' which is expressed by the verb प्रसीदति; *or* तुल्ययोगिता, both the 'face' and the 'Moon' being things in question or both being things not in question; *or* समासोक्ति, the 'orb of the Moon' being in question, *as the time is night,* and *the 'face'* not *being* in question and *understood through a community of attributes*; *or* अप्रस्तुतप्रशंसा, *the 'transparency of the face' being the subject under discourse,* and understood through the description of the 'Moon' which is not in question The doubt here arises because there is no reason here why we should accept one figure as that which is intended and reject another as that

1. परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। Bhaṭṭoji on Pāṇini (11. 2-29).

which is not intended by the poet. *Thus, inasmuch as there is a doubt as regards many figures, this is nothing but Commixture of Dubiousness*

But where there is a reason for one figure or a reason against another, there the presence of *one figure being ascertained, no doubt exists* ; न्याय *means a reason (for one figure), i e. a reason favouring (the acceptance of one figure).* दोष *also means a reason against (one figure), i e a reason not favouring (the acceptanceof one figure)*

It is instanced सौभाग्यं etc

Here, 'the beauty of the smile'—which is prominently apprehended from the word हासद्युति *is favourable*[1] *to the apprehension of the 'face' only as prominent,* because 'the beauty of the smile' is directly possible in the 'face' only. The apprehension of the 'face' as prominent is possible in उपमा only. *Thus, 'the beauty of the smile' is a reason for (accepting the figure to be* उपमा (वक्त्रं शशीव). *'The beauty of the smile,' however, is not* 'favourable' to the apprehension of the 'Moon' as prominent. For, it is not directly possible in her This should not lead us to suppose, however, that it is then 'unfavourable' to such an apprehension. For, it is not even '*unfavourable*' to the apprehension of the 'Moon' as prominent *in the way in which* it is 'favourable' to the apprehension of the 'face' as prominent; since हासद्युति meaning by Indication विकासद्युति may be said to be tropically possible in the 'Moon' *Thus, it is not a reason* either for or *against (accepting the figure to be)* रूपक.

In वक्त्रेन्दौ etc., the attribute अपरत्व *is favourable to the apprehension of the 'Moon' as prominent* ; for, what is apprehended from the line वक्त्रेन्दौ etc. is :—'One Moon in the

1. वक्त्रे इति । विशेष्यतया वक्त्रे प्रतीतं इत्यर्थः । वक्त्रस्य प्रधानतया प्रतीताविति यावत् । Vām.

form of the face being present, what is the use of a second'? Now, such an apprehension is impossible unless we admit रूपक to be the figure in वक्त्रेन्दौ. For, the fact that a second Moon has arisen supposes that there is already a first Moon. But a first Moon is not obtained unless the 'Moon' in वक्त्रेन्दौ is apprehended as prominent. But the apprehension of the 'Moon' as prominent is not possible except in रूपक (वक्त्रमेव इन्दुः). *Thus, the attribute* अपरत्व *is a reason for* रूपक *It is not, however, unfavourable to the apprehension of the 'face' as prominent,* since such an apprehension as 'the face that resembles the Moon being present, why has a second Moon arisen ?' is here possible. Hence, अपरत्व cannot be said to be quite inconsistent with the apprehension of the 'face' as prominent in वक्त्रेन्दौ. *Thus, it is not a reason against* उपमा. *In* राजनारायणं *etc., again, the fact of (Lakṣmī's) embracing* the king who is like Nārāyana *thwarts* उपमा. *For, it is inconsistent that one man's wife should embrace another although he is like her husband.* The fact of 'embrace' cannot, however, be said to be a reason for रूपक (as will be seen just below).

In पादाम्बुज, etc., 'the sounding of the *anklets' is impossible in a 'lotus' and is therefore unfavourable to the apprehension of the 'lotus' as prominent. It is thus a reason against* रूपक.

If it be said: 'The sounding of the anklets' is also a reason for उपमा, *since* it is favourable to the apprehension of the 'feet' as prominent. How then do you say that it is a reason against रूपक only, and not a reason for उपमा also? Thus, in other places, whatever, is favourable to one is generally unfavourable to another and whatever is unfavourable to one is generally favourable to another; for, if they are not so, they cannot be appropriately said to be either 'favourable' or 'unfavourable.'

We reply:—True what you say; but the designation of one thing as 'favourable' or 'unfavourable' depends upon its

being prominently apprehended as such. Here, *a reason against—which thwarts a (counter)—proposition (i. e. that there is* रूपक)*—is apprehended as more powerful than a reason for the* (original) *proposition* i e. that there is उपमा

If 'sounding of the anklets' be said to be a reason for उपमा, a doubt arises as to whether there may not be a reason for रूपक also. But when 'sounding of the anklets' is said to be a reason against रूपक, रूपक is excluded and the above doubt is removed. Thus, 'sounding of the anklets,' inasmuch as it is apprehended more prominently as a reason against than as a reason for, is designated after what is prominent, i. e as a reason against. *It cannot,* however, *be said that inasmuch as 'sounding of the anklets' is favourable to the apprehension of the 'feet' as prominent, it is a reason for* उपमा; for, 'sounding of the anklets' is not prominently apprehended as a reason for उपमा

Others *interpret this Vrtti thus :—*

विधि is that by which something is established in regard to something else, i. e. a reason for ; and विध्युपमर्दि means (that which) is more powerful than a reason for, i. e. a reason against What they mean is this:—'Sounding of the anklets' is only possible in the 'feet' and thus cannot be said to be a reason for उपमा, unless it is determined that it is impossible in the 'lotus'. Thus, 'sounding of the anklets' is designated as a reason against, because it is first apprehended as such. *In this (very) manner, the learned should examine* whether a thing should be called a reason for, or a reason against, *elsewhere also.*

C. OF IDENTICAL POSITION

Kā. lv *a b c* :—**When two figures, (one) of 'word' and (the other) of 'sense', prominently reside together in the same place, (that is) also (Commixture).**

'Place' means 'words'. Thus, *if both a figure of 'sense' and a figure of 'word' also, prominently reside in identical words, that is also another (kind of) Commixture.* The word स्फुटम् in the Kārikā shows that if the figures are not prominent, they do not constitute this kind of Commixture.

It is instanced in स्पष्टोल्लसत् etc. verse 184 *Here,* two figures, i e. रूपक and अनुप्रास *reside in identical words,* twice in the compound word स्पष्टोल्लसत् etc. and once in श्लिष्टाष्ट etc. i. e. in the words किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिक and द्विग्दलकलाप. A rule has been stated in the Kārikā that a figure of 'sense' and a figure of 'word' reside in one and the same place; but this rule is only general, not universal; thus, two figures of 'word' may also reside in one and the same place, as in कलकलो etc

Here, अनुप्रास and यमक reside in identical words.

The figures of 'sense' also may reside in one and the same place; as in वक्त्रारविन्द[1] etc.

Here, रूपक and अतिशयोक्ति, the first in वक्त्रारविन्द, and the second in मधुव्रता:, reside in one and the same compound word वक्त्रारविन्दमधु etc.

Kā. lv. *c d* :—**Thus, this (Commixture) has been declared to be threefold.**

Thus, this Commixture has been declared to be only threefold, being possible (1) *where there is a mutual subserviency* (*of figures*), (2) *where there is a doubt*, (*as regards figures*), *and* (3) *where the figures are apprehended*[2] *as residing in identical*

1. 'वक्त्रारविन्दमधुलुब्धमधुव्रताश्च धावन्त्यमी बकुलवंजुलकुंजमध्ये।' इत्या॰ दावर्थालंकारयोः रूपकातिशयोक्त्योश्चायमेव संकरोऽवधेयः । Viv.

2. एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाश्रितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थः । यथाश्रुतेः शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । प्रभा.

words. It is impossible to divide Commixture in any other manner, i. e. by turning the union of every two of the figures hitherto described into a separate Commixture, *for, such divisions will be endless.*

Thus, figures admitting of division into three classes, i. e. the class *of those which belong to 'word'*, of those *which belong to 'sense'* and of those *which belong to both ('word' and 'sense') have been expounded.*

(*If it be said*): *All these figures* divided into three classes, *equally serve the purpose of investing a poem with beauty, on what circumstance then is the regulation based that certain figures belong to 'word', certain others to 'sense' and certain others to both 'word' and 'sense.'*

(We reply): *The question, whether in a poem a certain fault, excellence, or figure belong to 'word' or 'sense' or both* as the case may be, is, *as has been* already *declared in* the ninth Ullāsa of *this (book), to be regulated in accordance with the Laws of presences and absences alone* (namely, that the word being present the figure is present, the word being absent the figure is absent and so forth). *There is no other circumstance (guiding this regulation). Thus, of whichever* of these (i. e of either 'word', or 'sense' or both) *a figure follows the presence and absence, to that a figure is determined to belong*. That a figure follows the presence and absence of 'word' means that the words containing a figure do not endure an exchange with other words. Thus, if the words containing a figure do not endure an exchange with other words, it is a figure of 'word'. If those words endure an exchange with other words, it is a figure of 'sense'. And if some of them endure an exchange with other words, and others do not, it is a figure of both 'word' and 'sense'.

If it be again urged: Just as पुनरुक्तवदाभास[1] and परम्परित-रूपक have been classed as figures of both 'word' and 'sense,' inasmuch as they follow the presence and absence of both, i. e. in them certain words endure an exchange with other words and certain others do not; so such figures as अर्थान्तरन्यास, उपमा etc. that are based upon both senses and (paronomastic) words, as instanced in क्षणदासावक्षणदा and सकलकलं पुरमेतत् etc. also deserve to be classed as figures of both. How then have you ranked them among the figures of 'sense' only, instead of ranking them among the figures of both?

We reply:—We have classed अर्थान्तरन्यास etc. as figures of 'sense,' because in them the strikingness of the sense is most prominently apprehended, although, really speaking, they do belong to both. *Thus, just as* पुनरुक्तवदाभास *and* परम्परित-रूपक *are figures of both 'word' and 'sense' because they follow the presence and absence of both, so* अर्थान्तरन्यास *and others, which are based upon (paranomastic) words should also be understood (as figures of both) 'word' and 'sense'* because they follow the presence and absence of both. *And if in complete disregard of (this) real fact, these figures have been defined among the figures of 'sense', that is only due to the fact that in them the strikingness of the sense is (most) prominently apprehended.*

If it be said:—Why should not the classification of figures as figures of 'word' etc. be regulated (as is done[2] by

1. तनुवपुरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तनुशब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वय-व्यतिरेकौ, वपुःशब्दस्य परिवृत्तिसहतया चार्थान्वयव्यतिरेकौ इत्युभयालंकारत्वम्। तथा विद्वन्मानसेत्यादिपरम्परितरूपके मानसपदस्य श्लिष्टतया परिवृत्त्यसहत्वात् हंसादिपदाना च तत्सहत्वादुभयालंकारता। एवं क्षणदासावक्षणदा इत्यर्थान्तर-न्यासेऽपि श्लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम्, उत्तरार्धे त्वर्थस्येत्युभया-लंकारत्वं स्यादित्यर्थः। प्रभा.

2. अलंकारसर्वस्वकारमतमाशंकते–अथेति। प्रभा.

the author of अलंकारसर्वस्व) in accordance with the principle of the relation of the abode and the abider ?

We reply: *Even though we accept the view that in whichever of these* (' word,' ' sense,' or both) *a figure resides to that a figure belongs, still, we must (ultimately) accept the Laws of presences and absences themselves For the particular relation of the abode and the abider*, that is admitted to exist between 'figures' on the one hand and 'words', 'senses' etc on the other, *does not exist independently of these laws.* For instance, such a figure as उपमा abides in 'senses,' only because 'senses' being present, उपमा is present and 'senses' being absent उपमा is absent

If it be said :—The relation of the abode and the abider exists between 'figures' and 'word' etc. independently of these Laws, since this relation directly exists between them Thus, for instance, उपमा directly abides in 'senses' and hence the relation of the abode and the abider between उपमा and 'senses' is independent of the Laws of presences and absences.

We reply :- The relation of the abode and the abider does not exist directly in all cases. For instance, this relation does not directly exist between such figures as यमक etc and 'words,' since यमक does not directly reside in 'words' but in 'letters'. So also उत्प्रेक्षा, समासोक्ति etc. inasmuch as they are capable of being made only by a human being, do not directly reside in 'senses' but in the soul.

If it be said that although this relation does not directly exist between 'figures' and 'words' etc., yet it may exist between them indirectly ; we reply that if we admit such an indirect existence of the relation of the abode and the abider between 'figures' and 'words' etc , the result would be that what are called figures of 'word' would have to be styled figures of 'sense' and *vice versa*. For every figure of 'word,'

as a matter of fact, resides in 'sense' indirectly, and every figure of 'sense' also resides in 'word' indirectly.

It is therefore better to accept only the aforesaid Laws of presences and absences as our guiding *principle in distinguishing figures from each other i. e.* in determining whether a figure belongs to 'word' or to 'sense' or to both.

If it be said: The Ancients have treated of the 'faults' of figures. The fact that you do not treat of them raises a doubt as to whether such faults are impossible, or being possible have been passed over by you. You cannot say that they are impossible, because that would be against experience. Your omission, on the other hand, would make you liable to the fault of Deficiency.

We reply :—

[FAULTS OF FIGURES.]

Kā. lvi :—**Although it is possible that some faults may be found in (i. e. figures of 'word' and of 'sense'), still, they have not been treated here, because they come under some one or another, as the case may be, of those that have been described (already).**

Already = In the seventh Ullāsa *For instance, the three faults of Alliteration, i.e. Absence of Usage* (प्रसिद्ध्यभाव), *Fruitlessness* (वैफल्य) *and Opposition to style* (वृत्तिविरोध) *are not different from Opposition to Usage* (प्रसिद्धिविरुद्धता),*Superfluousness* (अपुष्टार्थत्व), *and Incongruity of letters* (प्रतिकूलवर्णता), *respectively; because their natures are identical with the natures of these.*

Examples in order —प्रसिद्ध्यभाव *is instanced in* चक्री चक्रार *etc.* verse 185. *Here, the praise of each (part of the Sun's chariot* चक्रारपंक्ति *etc. which is the) object (of the verb* स्तौति) *by each corresponding (deity which is the) subject (of the verb* स्तौति) *is stated only with a view to (secure) Alliteration. Such (a praise) is, however, unknown in the Purānas, Epics, etc. Thus, this is,* no other than प्रसिद्धिविरुद्धत्व.

वैफल्य is instanced in भण तरुणि etc. verse 186. *Here, on a careful consideration it will appear that no strikingness is apprehended from the sense expressed (by the verse).* The two adjectives[1] अनणुरणन् etc. and अविरत etc. do not at all contribute to the strikingness of the expressed sense of the verse, i. e त्वदीयं परिसरणं etc. nor do they in any way contribute to the strikingness of the suggested sense of the verse, i. e 'prospective separation.' The employment of these adjectives is only for the sake of securing Alliteration.

Thus, the Fruitlessness of Alliteration is nothing but Superfluousness. Alliteration, although present, is not here striking because the excellence of words (which is Alliteration) is not here accompanied by a corresponding excellence of senses Figures of 'word' also, become striking, only by investing a sense with a particular excellence. The designation of a figure of 'word' is due only to the fact that words in it do not endure an exchange with other words.

वृत्तिविरोध is instanced in अकुण्ठो etc verse 188. *Here,* by abandoning[2] the Dulcet (उपनागरिका) style which contains letters manifesting Sweetness (माधुर्य), the Grand (परुषा) style containing letters that are harsh and that manifest Energy (ओजस्) is employed. This style—this *exuberance of harsh letters—is, in the manner described before, i. e.* while treating of Excellences (गुण) in the 8th Ullāsa, *(extremely) inappropriate to the Erotic* (शृंगार) which is the flavour (रस) in the present verse. *Thus, Opposition*

---

1. अनणुरणन्मणिमेखलमिति अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरमिति च परिसरणविशेषणद्वयं 'त्वदीयं परिसरणमकारणं रणरणकं कुरुते' इति वाच्यार्थस्य, तेन व्यंग्यस्य भाविविरहस्य च न किञ्चिदुपकारे वर्तते, केवलमनुप्रासार्थमेव तदुपात्तम् । Viv.

2. अकुण्ठेति । अत्र उपनागरिका विहाय परुषाया अंगीकाराद्यो वृत्तिविरोधः स वर्णप्रातिकूल्याद्नातिरिच्यते । प्रभा.

to style consisting in an Alliteration of harsh letters is nothing but the fault called *incongruity of letters.*

Composition of a Rhyme in three quarters (only of a verse) *is the fault* (*named*) *Unemployedness* (अप्रयुक्तत्व); as instanced in भुजंगमस्येव etc. verse 189. Here, the Rhyme, सद्‌भा: occurring in three quarters only is nothing but Unemployedness. For, such is not the practice of poets in general. The practice[1] is to employ the Rhyme in one quarter or two or four, but not in three

In उपमा, *Inferiority of the* उपमान over the उपमेय *in point of class or size, or Superiority of the same kind* (*i. e.* in point of class or size) *is the fault* (*called*) *Improper Signification*, *whilst, Deficiency and Redundancy residing in the* (*common*) *property come under Deficiency and Redundancy of a word, respectively.*

Examples in order :– Inferiority in point of class is instanced in चण्डाले: etc.

Here, the class or rather caste of a चण्डाल is inferior to that of the man under description. This inferiority of the उपमान suggests "doing of sinful deeds," which is repugnant to the object under discourse; where this suggestion is, however, intended, there is no fault. The present[2] verse is thus an example of the fault under description, only when the comparison is intended in point of 'rashness,' not of 'sinfulness.'

Inferiority in point of size is instanced in वह्निस्फुलिंग etc. Here, the spark of fire is far inferior in size to the Sun.

Superiority in point of class is instanced in अयं पद्मासन etc. verse 190.

---

1. एकस्मिन् द्वयोश्चतुर्षु वा पादेषु यमकं कविप्रयोगे दृष्टम्, न तु पादत्रये ।

2. यदा साहसिकमात्रोपमानविवक्षया चण्डालादिपदमुपादीयते, तदैवेदमुदाहरणम्, न तु दुष्कर्मकारित्वविवक्षायामपि । Sud.

Here, Brahmā is superior to the चक्रवाक in point of class. The word 'Brahman' is a class-noun here. because Brahmās are supposed to be many, there being one for each कल्प.

Superiority in point of size is instanced in पातालमिव etc. verse 191. Here, Hell etc. are vastly superior to the navel etc. in point of size.

Thus, *here, i. e.* in all these examples *the (various) objects under description are extremely depreciated by (getting)* चण्डालs *etc. as the* उपमानs; such comparisons bring out only contempt or ridicule of the उपमेयs ,—contempt when the उपमानs are inferior, ridicule when they are superior. *Thus, this is* nothing but *Improper Signification* (अनुचितार्थत्व).

Deficiency of the common property is instanced in स मुनिर्लाञ्छितो etc. verse 192.

Here the property called 'lightning' possessed by the उपमान *corresponding to (the property)* '*Muñja-grass*' possessed by the उपमेय *is not expressed by any word* in the verse. Nor can that property be obtained by implication; for, there is no invariable concomitance between the two properties. Without that property, however, resemblance stated in the verse is not clearly apprehended. *Thus* there is a fault. But *this* fault *is* no other than *Deficiency of a word.*

Redundancy of the common property is instanced in स पीतवासा: etc. verse 193. *Here 'Conch' or any other property of the* उपमेय *is not stated: therefore, the statement of (the property)* '*Moon*' of the उपमान, corresponding to that of the उपमेय *is redundant. Thus* there is a fault. But *this* fault *is* no other than *Redundancy of a word.*

So, *also, if the difference of Gender or of Number would make* a word expressive of *a property that is common to the* उपमेय *and* the उपमान, assume the gender or number of a word expressive of either, and thus would make the common property *uncommon i. e.* would connect it with either the

उपमेय or the उपमान only but not with both, *then inasmuch as that property is connected with one only*, i. e. either the उपमेय or the उपमान, comparison cannot be apprehended from the verse, since its apprehension is possible only when the common property that is stated in the verse becomes connected with both the उपमेय and the उपमान.

If it be said :—Though the common property expressed in the verse is connected with one only, i. e. either the उपमेय or the उपमान, still, we may apprehend comparison by taking another common property which may be supposed understood[1] as indicated by the particles इव etc.

We reply :—Although in this way the apprehension of comparison is possible, still, *in virtue of this common property that is understood*, (*the thing mentioned in the verse as either*) *the* उपमेय *or the* उपमान *would be apprehended as either the* उपमेय *or the* उपमान, not by itself, but *only as possessed of the property* that is stated in the verse. But this is not what is intended by the poet. For, what he intends is that comparison should be apprehended by means of that common property which is stated in the verse and the presence of *which* alone is indicated by the particles इव etc., and that the उपमेय and the उपमान should be understood as such, by themselves. *Thus, what is intended* by the poet *being clearly not established, this* difference of Gender or of Number is a fault. But this fault *is* no other than *Violation of Uniformity*.

According to Prabhā[2] and Chakravarti,[3] the Violation of Uniformity here is thus :—The comparison which began by

1. अथ प्रतीयमानेति । इवादिबोध्येनेत्यर्थः । प्रभा.

2. न च तथेति । अन्यतरस्य सविशेषणत्वं प्रक्रान्तविरुद्धमित्यर्थः । प्रभा.

3. चिन्तारत्नमिति । अत्र च्युतत्वाख्यः साधारणो धर्मः पुंलिंगावरुद्धे उपमेयमात्रे अन्वेति, न तु विरुद्धलिंगावरुद्धे उपमाने इति विशिष्टाविशिष्टयोरुपमेयोपमानत्वप्रतीतेर्भग्नप्रक्रमत्वम् । Cha.

having the उपमेय or the उपमान as not possessed of any attribute, ends by having the उपमान or the उपमेय as possessed of an attribute.

According to Vivarana,[1] it is thus:—The common property that began by connecting itself with the उपमेय or the उपमान expressedly now ends by connecting itself with the उपमान or the उपमेय impliedly.

According to Sanketa,[2] Violation of Uniformity here consists in the fact that the common property assumes one gender when connecting itself with the उपमान, and another gender when connecting itself with the उपमेय.

Difference of Gender is instanced in चिन्तारत्नमिव etc. Here, the common property च्युतत्व being expressed by a noun in the masculine gender becomes connected with the उपमेय only, and not with the उपमान. This is, however, Violation of Uniformity as shown above. If no common property is stated in the verse, this fault does not occur. It does not also occur if a common property is expressed by a verb; as in चीव गच्छति पण्ढोऽयम् etc.

Difference of Number is instanced in सक्त्वो etc.

Here, the common property शुद्धत्व expressed by a noun in the plural number becomes connected with the उपमेय 'सक्तु' only. Here, the difference of gender, though present, is insignificant. For, if the उपमान be in the plural number, connection of the common property with both would be possible, in spite of the difference of gender. *Where, however,*

---

1. एतच्च दोषद्वयं भग्नप्रक्रमतायामेवान्तर्भवति, उक्तरीत्या उपमाने प्रतीयमानतया वाच्यतया वा उपक्रान्तस्य साधर्म्यस्य उपमेये तदन्यथा (वाच्यतया प्रतीयमानतया वा) उपसंहारात् । Viv.

2. चिन्तेति । अत्र च्युतत्वादिको धर्मं उपमानोपमेययोः प्रत्येकमन्यलिंगवचन इति प्रक्रमभंगः । San.

a word expressive of the common property assumes a grammatical form that requires no change when it is to be connected with the word expressive of either the उपमेय or the उपमान, *this fault does not occur, because the word has got a form which renders it capable of being connected with both* the उपमेय and the उपमान (*in spite of the difference of gender or of number*).

Difference of Gender no fault, is instanced in गुणैरनर्घ्यैः etc. Here, the common property अनर्घ्यत्व can be equally connected with both the उपमेय 'गुणैः' and the उपमान 'रत्नैः', though the genders of the words expressive of both are different.

Difference of Number no fault, is instanced in तद्वेषो etc verse 194. Here, the common properties असदृशः, मधुरताभृत. etc. can be equally connected with both the उपमेय 'वेष' 'and the उपमान 'विभ्रम'. (*Similarly*) *also, when there is a Difference of Tenses or Persons, or a Change of the Imperative Mood etc. the apprehension* (*of comparison*) *does not strike* (*us*) *as* that of a thing possessed *of a uniform nature in the manner in which* it strikes us when there is no difference of Tenses etc. *Thus, this Difference or Change also comes under Violation of Uniformity itself.*

Difference of Tenses is instanced in अतिथिं नाम etc. verse 195. *Here,* (*what is intended is*): चेतना प्रसादं आप्नोति *but not* (प्रसादं) आप. *Thus, there is here a difference of Tenses.*

Difference of Persons is instanced in प्रत्यग्र etc. verse 196. *Here,* (*what is intended is*): लता विभ्राजते *but not* (लता) विभ्राजसे. *The latter part* of the verb भ्राज्, *i.e.* the termination से of the second person singular *makes the verb* भ्राज् *agree with* the pronoun त्वम् *understood referring to* वासवदत्ता who is *the person addressed* in the verse. For, it is a rule that a word denoting a person addressed, agrees with a verb in the second person. Now, *since the latter part* (से) *makes the verb* भ्राज् *agree with* (*the noun* लता *denoting*) *an object that is not addressed,* (*the second person of the verb*) *must be changed*

(into the third person). For, the connection of this verb with लता a noun not in the vocative case cannot be apprehended unless this change is effected. *Thus, there is a difference of Persons.* We should, therefore, read विभ्राजते. This termination of the third person can now make the verb भ्राज् agree with भवती a noun which refers to देवी in the vocative case.

Change of the Imperative Mood is instanced in गङ्गेव प्रवहतु etc. *Here, (what is intended is)*: गंगा प्रवहति, *but not* (सा) प्रवहतु. For, the Imperative mood can be used in connection with कीर्त्ति only, but not in connection with the Ganges which was and is even now flowing. *Thus the Imperative Mood which consists in making a thing do what it was not doing (before)* is changed into the Indicative.

Similarly, *other like things, although admitting of a connection with the* उपमान, *may not admit of a connection (with the* उपमेय); *thus, the change of the Imperative Mood etc. (may be found to occur elsewhere also)*

For instance, there may be a change of the Benedictive mood as in चिरं जीवतु[1] etc. So also there may be a change of a verb as in इंद्रस्येव[2] etc., where the verb प्रार्थ्यते is impossible in the case of the उपमान, and must, therefore, be changed into another.

The word भेद in विधिभेद means 'change' not 'difference.' For, we do not here get two different Imperative Moods, one as connected with the उपमेय and the other as connected with the उपमान.

(If it be said:) In all the examples above cited, *we may take a common property, either expressed or implied, different*

---

1. अन्यस्यार्थस्येति । 'चिरं जीवतु ते पुत्रो मार्कण्डेयो मुनिर्यथा' इत्याशीर्वादादिरूपस्येत्यर्थः । प्रभा ।

2. अन्यस्य । प्रार्थनाद्यर्थस्येत्यर्थः । 'इंद्रस्येव श्रियो वृद्धिस्तव संप्रार्थ्यते जनैः' इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिर्नोपमाने इति द्रष्टव्यम् । प्रभा.

from that which is affected by the change of tenses etc., *thus* through this another property, *the apprehension of comparison may result ; afterwards the common property which is under dispute may be connected with either the* उपमेय or the उपमान as the case may be. For instance, in the verse विभ्राजसे etc , we may take विविक्तमूर्तत्व as the common property between the 'creeper' and the 'Heroine' and by means of it may understand comparison ; we may then connect विभ्राजसे with नायिका only. *Thus, there is no Difference of Tenses etc. at all* in the above examples *In those places also where* another common property is absent and *the comparison is apprehended through that common property which is expressed* (*in the sentence*) and which undergoes a change on account of the change of tenses etc., *as in* युधिष्ठिर इव etc., comparison cannot fail to be apprehended, since *we may* take the same common property, i. e. (सत्यवादित्व) not as expressed by the words सत्यं वदति but as implied by the particle इव, and through it *understand* (*comparison by understanding*) *the sentence thus :—This* (*man*) *whose habit, like that of Yudhiṣthira, is to speak the truth, speaks the truth.* This common property cannot be changed, because the habit of speaking the·truth which is the meaning of सत्यवादित्व—is the same at all times (either in the past or in the present). *It should not be urged that*, comparison being thus effected by the words युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी, the remaining words सत्यं वदति are useless, and that thus, *there is Tautology* (पौनरुक्त्यम् *in* सत्यवादी) सत्यं वदति. *For*, just *as from* the twice employment of the verb पुष् in रैपोषं पुष्णाति, an additional idea of 'nourishment in a sumptuous (and not miserly) manner,' is brought out and thus there is no Tautology there, so there is no Tautology here also, because the repetition of सत्यं वदति conveys the additional idea that truth-speaking is quite (disinterested and) natural and not selfish on the part of this man. Thus, (*from the whole sentence* युधिष्ठिर etc.) *we apprehend that this man is a speaker of the truth by speaking*

the truth like युधिष्ठिर, i. e. naturally ; in other words, that he is a natural speaker of the truth

(We reply :—) *True what you say. But this justification is to be resorted to only in the case of such examples as have long been in current use. It is not, however, completely free from objection. For, Tautology destroys, i e.* delays *the apprehension of the thing in question* such as a flavour or a figure. *That it does so is the experience of men of taste* and cannot, therefore, be gainsaid.

Moreover, we cannot accept your view that comparison can be apprehended by accepting a common property that is implied and rejecting that which is expressed. Because, comparison is intended to be brought out by means of the expressed property itself.

Absence of resemblance (असादृश्य) *impossiblity* (असंभव)—faults occurring in उपमा—*also terminate in Improper Signification* (अनुचितार्थत्व) *itself.*

असादृश्य is instanced in ग्रश्नामि etc. *Here, resemblance between a 'poem' and the 'Moon,' and 'senses' and 'rays,' is nowhere perceived* in the world. *Thus, this is improper Signification.* The word ग्रश्नामि[1] shows that the figures in the line is उपमा and not रूपक.

Chakravarti[2] says, however, that this fault is nothing but Unemployedness (अप्रयुक्तत्व), otherwise, some resemblance between the 'poem' and the Moon, say, for instance, 'pleasingness,' can be found out, and thus comparison can be

---

1. न च काव्यमेव शशी इत्यादिरीत्या रूपकसमास एवास्तु, रूपकस्यापि सादृश्यमूलकत्वात्तत्राप्ययं दोषः संभवतीति वाच्यम् , ग्रश्नामीति बाधकावतारात् । Vām.

2. इदमापाततः, वस्तुतस्तु अप्रयुक्तत्वमेवात्र दोषः, अन्यथा कष्टार्थोदाहरणे 'महाकाव्यव्योम्नि' इत्यादौ यथाकथंचित्साधर्म्येणेव अत्रापि आह्लादकत्वादिना काव्यशशिनोरौपम्याक्षतेरिति मन्तव्यम् । Ch.

brought out from the verse, as it is from महत्काव्यव्योम्नि etc. an example of the fault called Obscurity (कष्टत्व).

Although साधर्म्य here and elsewhere has been translated by the word 'resemblance,' still, as has been shown already (Vide Note, p. 1), it really means साधारणधर्मसंबंध which is the cause of 'resemblance' काव्य and शशी, अर्थ and रश्मि are here the अनुयोगीs[1] of the संबंध. The प्रतियोगी of it here and in the other places where the word साधर्म्य occurs is साधारणधर्म itself.

असंभव is instanced in निपेतुरास्या etc. verse 197. *Here, also 'flaming showers of rain issuing out of the orb of the Sun' are impossible. Thus, the thing described* (in the verse) *displays nothing but Improper Signification*

The fault of उत्प्रेक्षा called 'Inability' is nothing but Inexpressiveness (अवाचकत्व) of a word. *In* उत्प्रेक्षा *also, such words* as ध्रुव, इव *etc. alone are able to bring out* (*the sense of*) *probability and not the word* यथा *also which singly,*[2] i. e. not accompanied by such a word as प्राय: *etc*, *is able to point out mere resemblance Now that* (*resemblance*) *is not here intended. Thus, the inability of this* (*word*, i. e. यथा) *to bring out that* (*sense*, i e. the sense of probability) *constitutes the fault of Inexpressiveness.*

अशक्ति is instanced in उदयो etc. verse 198. Here, the faulty word is यथा; we should therefore read ध्रुवं[3] for यथा.

The fault of अर्थान्तरन्यास called 'Objectlessness' is nothing but Improper Signification.

The adducing of another proposition to corroborate the statement *of a thing which, although imagined as probable, is yet void of real nature, and is, therefore, like any* (*other*) *un-*

---

1. अस्य च साधर्म्यस्य उपमानमुपमेयं च द्वावप्यनुयोगिनौ । Cha.
2. केवलम्येति । प्राय:पदाद्यसमभिव्याहृतस्येत्यर्थः । प्रभा.
3. 'नारीलोचनचातुर्यशंकासंकुचितं ध्रुवम्' इति युक्तः पाठः । प्रभा.

real thing such as the horn of a hare, *is extremely improper like the drawing of pictures in the sky. Thus, the fault 'Objectlessness' of this* अर्थान्तरन्यास corroborating the statement of a matter which is the subject of उत्प्रेक्षा *is nothing but Improper Signification.*

निर्विषयत्व is instanced in दिवाकराद्रक्षति etc verse 199. *Here 'fear from the Sun' on the part of 'darkness' which is an inanimate* object *is itself impossible Whence then* the possibility of '*protection*' *by* '*the* Himālaya *Mountain,*' *due to this* fear on the part of 'darkness'?

Thus, *this (fact)*, i. e. 'the Mountain's protecting darkness' *being apprehended* here *as possessed of an unreal character, there is no (question of) improbability about it. Hence an attempt to corroborate this fact*, i. e. to show that it is probable, *is altogether useless.* For,[1] corroboration has for its object the removal of an improbability. But, here the *fact being unreal and of an indefinable nature the question* whether it is probable or otherwise is quite irrelevant. It is only those facts which are real and whose natures are ascertained, which deserve corroboration, i. e. which must be shown to be probable. Thus, the corroboration of an unreal fact is faulty. It is faulty only when the fact is unreal and indefinable naturally. It is not faulty, however, when the fact, although unreal and indefinable naturally, is yet imagined by the poet as possessed of a real and definite nature; as in सुसितवसना etc. (*Vide* example of अर्थान्तरन्यास). verse 88.

A समासोक्ति, *in virtue of attributes common* to the उपमान and the उपमेय, *intimates*, i. e. causes the apprehension of, *the*

---

1. अनुपपत्तिनिवारणार्थं हि अर्थान्तरमुपन्यस्यते । न चात्रानुपपत्तिः । अनवधारितस्वरूपत्वादस्य । निश्चितस्वरूपस्यैव हि उपपादनमुचितम् । यत्र तु अतात्त्विकमपि कविप्रौढोक्त्या निश्चितस्वरूपं तत्र 'सुसितवसनालंकारायाम्' इत्यादौ अतात्त्विकस्यापि समर्थनं न दोषायेति बोध्यम् । Viv.

particular उपमान intended in the verse, *although it is not there stated* in actual words. *Hence inasmuch as* that उपमान is already apprehended, *there is here no motive for again stating it.* Thus, (*this*) *purposelessness of* (*the statement of*) *the* उपमान *is* a fault; but it is nothing but either *Superfluity* (अपुष्टार्थत्व) or *Tautology* (पुनरुक्तत्व); as in स्पृशति etc verse 200. *Here, just as in virtue* of the common *attributes* स्त्रीस्पर्शकारित्व, *and the use of* the *particular gender* of the nouns तिग्मरुचि and ककुभ्, *the Sun is intimated to be the hero, and the 'directions' to be the 'heroines;' so* for the same reasons, i. e. in virtue of the common attribute अतनुमानपरिग्रहया and the feminine gender of the noun दिनश्री, '*the beauty of the autumnal day*' *will also be intimated to be the rival heroine. This being* the *case, what necessity is there of* stating the उपमान 'दयिता' by *the use of the word* दयिता *which is expressive of itself?* Thus, the word दयितया is either Superfluous (according to मम्मट), or Tautologous (according to others), because its sense is obtained by Implication from the other words of the verse.

If it be said . If the statement of the उपमान is open to the fault of superfluity, then श्लेषोपमा would be without a province, for, in it the presence of the उपमान is necessary as enabling it to become striking.

We reply :—No. For, *that is the province of* श्लेषोपमा *where even though common* (*or paronomastic*) *attributes are present* समासोक्ति, *unless the* उपमान *is stated, is not apprehended as* (clearly as in the verse स्पृशति etc. where it is clearly apprehended even though the उपमान may not be stated).

What is meant is this:—Where even though the उपमान is expressed by a word expressive of itself, समासोक्ति does not vanish, there inasmuch as समासोक्ति is necessarily apprehended independently of the उपमान, समासोक्ति itself serves the purpose of intimating the उपमान. Thus, the employment of a word to express the उपमान is there useless; as in स्पृशति etc.

But, where समासोक्ति vanishes when the उपमान is expressed, and where the उपमान is not apprehended when it is not expressed, all the attributes mentioned in the verse being connected with the उपमेय only, there the उपमान should be expressed; as in स्वयं च etc. verse 201. Here, the उपमान, i e 'Morning twilight,' cannot be clearly apprehended unless it is expressed by the word प्रभातसंध्या.

In अप्रस्तुतप्रशंसा *also*, uselessness of the statement of the matter in hand is the fault called 'Superfluity.'

There also, *the matter in hand, being apprehended in this very manner*,[1] i. e. from paronomastic or common attributes *should not be vitiated* by the fault of Superfluity *by again being expressed* by a word; as in आहूतेषु etc. verse 202. *Here*, the matter in hand. *i. e. a 'thoughtless king' can be intimated by (the description of) the Universal of the particular kind*, i. e. the 'Non-recognition of the difference of things,' *which is not the matter in hand. Thus, the expression of it again* by a word *is improper* and constitutes the fault of either Superfluity or Tautology.

Thus, these faults belonging to figures, and other possible faults also, similar to these, do not deserve to be separately treated, because they are included under the class of those very figures which have been treated already, i. e. in the Seventh Ullāsa.

---

1. अन्यैवेति । श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसामर्थ्येनेत्यर्थः । प्रभा.

KĀVYAPRAKĀS'A

APPENDIX

1 अत्युक्ति.

अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ।

त्वयि दातरि राजेंद्र याचकाः कल्पशाखिनः ॥ Ku. 163.

अद्भुतं आश्चर्यभूतम् । अतथ्यं मिथ्याभूतम् । A.

The word वस्तु in Mammaṭa's definition of उदात्त includes in its meaning, courage, generosity etc. also as wealth. Thus, अत्युक्ति is nothing but उदात्त. (*Vide* Udyota on उदात्तालंकार.)

2 अधिक.

यत्रान्योन्यविरुद्धं विरुद्धबलवत्क्रियाप्रसिद्धं वा ।

वस्तुद्वयमेकस्माज्जायत इति तद्भवेदधिकम् ॥ Ru.

विरुद्धाभ्यां बलवतीभ्यां क्रियाभ्यां प्रसिद्धम् । Na

Ex. मुंचति वारि पयोदो ज्वलन्तमनलं च यत्तदाश्चर्यम् ।

उदपद्यत नीरनिधेर्विषममृतं चेति तच्चित्रम् ।

This may be included under विषम as defined by Pradīpa.

3 अधिकाररूढवैशिष्ट्यरूपक.

अधिकाररूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् । S. D

Ex इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलंकः शशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥

This is रूपक.

4 अनुकूल.

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् । S. D.

Ex. कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजक्षतम् ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥

This is a kind of व्याघात (*Vide* Udyota pp. 112-3.)

5 अनुगुण.

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः ।

नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् ॥ Ku. 145

तद्गुण occurs also when the quality possessed by an object is brought into prominent relief by proximity with another object. Thus अनुगुण is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on तद्गुणालंकार.)

6 अनुपलब्धि.

प्रमाणत्वेन निर्दिष्टाऽनुपलब्धिरलंक्रिया ।

अयशस्तव नास्तीति सत्यं, यत्र श्रुतं क्वचित् ॥ A.

The mere knowledge derived from this kind of evidence is not striking and does not minister to the expressed or suggested sense of the verse Thus, this is no figure. (*Vide* Udyota अन्येषां तु नालंकारत्वम् । तत्तत्प्रमाणजन्यप्रमितिविषयत्वकृतचमत्काराभावात्—on व्याघातालंकार.)

7 अनुज्ञा.

दोषस्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।

विपदः संतु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः ॥ Ku. 137.

The three divisions of विशेष mentioned by मम्मट are not exhaustive. Hence विशेष occurs also when a man desires a bad thing by seeing some good in it. Thus, अनुज्ञा is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on विशेषालंकार.)

8 (a) अर्थापत्ति.

Ex. तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप द्विजन्मनाम् ।

शनैः सवितुरप्यग्रे तमःस्थास्यत्यसंशयम् ॥ (R. G. p. 487.)

केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिः ॥ R G. p. 485.

When the establishment of one fact implies the establishment of another fact, the reason for the establishment of both being the same, it is अर्थापत्ति. According to Udyota, however, अर्थापत्ति is included under the third kind of अतिशयोक्ति or अनुमान. Thus, in the verse स जितः त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसी-

ऋहम्; there is अनुमान. In तवार्थे etc., there is the third kind of अतिशयोक्ति.

8 (b) अर्थापत्ति (as a kind of evidence)

कल्पनं चान्यथाऽसिद्ध्याऽर्थस्यार्थापत्तिरिष्यते ।

गंगा पतिव्रता साक्षादन्यथाऽग्निं विशेत्कथम् ॥

पतिव्रता स्त्री साक्षाद्गंगैव । अन्यथाऽग्निं कथं विशेत् । गंगात्वे तु वह्निप्रवेशो न दुर्घटः । A.

अत्र पतिव्रतायाः गंगात्वाभावे वह्निप्रवेशरूपार्थस्यासिद्ध्या गंगात्वरूपार्थस्य कल्पनम् ।

This is nothing but अनुमान.

9 अल्प.

अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ।

मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते ॥ Ku. 97.

मणिपंक्तिरूपा ऊर्मिका अंगुलीयकं ते करे अद्य विरहावस्थायां जपमालायते इत्यर्थः । Ch. विरहिणीं प्रति कस्यचिदुक्तिः ।

The word महत् in the definition of अधिक means simple 'excellence' also. Thus अल्प where there is an excellence of thinness is not distinct from अधिक. (*Vide* Udyota on अधिकालंकार.)

10 अवसर.

अर्थान्तरमुत्कृष्टं सरसं यदि वोपलक्षणं क्रियते ।

अर्थस्य तदभिधानप्रसंगतो यत्र सोऽवसरः॥ Ru. उपलक्षणं अप्रधानम् ।

Ex. सा सिप्रा नाम नदी यस्यां मंक्षूर्मयो विशीर्यन्ते ।

मज्जन्मालवललनाकुचकुम्भास्फालनव्यसनात् ॥

This is included under the second kind of उदात्त.

11 अवज्ञा.

ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालंकृतिस्तु सा ।

स्वल्पमेवांबु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम् ।

मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ Ku. 136.

ताभ्यां गुणदोषाभ्याम् । तौ गुणदोषौ । प्रस्थं प्रस्थपरिमितजलपात्रम् । स्वल्पमित्यत्र सागरस्य महत्त्वगुणेन प्रस्थस्याधिकजललाभगुणाभावो वर्णितः । मीलन्तीत्यत्र पद्मनिमीलनदोषेण चंद्रस्य हानिरूपदोषाभावो वर्णितः । V.

This is included under विषम or, sometimes, under अतद्गुण or, what is still better, under विशेषोक्ति. (*Vide* Udyota on विषमालंकार.)

12 असम.

सर्वथैवोपमाननिषेधः असमाख्योऽलंकारः । R. G. p. 210

Ex. भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णे विबुधैश्च दानवैः ।
न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुलापदम् ॥ R G. p. 211.

What is striking in the examples of असम is the statement that the figure उपमा is absent. Thus असम is no figure. (*Vide* Udyota on अनन्वयालंकार.)

13 असंभव.

असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् ।
को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥ Ku. 84.

शैलं गोवर्धनम् । उत्पाटयेत् उद्धरेत् ।

This is nothing but विरोध; for the statement of an impossibility only ministers to विरोध. (*Vide* Udyota on विरोधालङ्कार.)

14 अहेतु.

बलवति विकारहेतौ सत्यपि नैवोपगच्छति विकारम् ।
यस्मिन्नर्थः स्थैर्यान्मन्तव्योऽसावहेतुरिति ॥ Ru.

Ex. रूक्षेऽपि पेशलेन प्रखलेऽप्यखलेन भूषिता भवता ।
वसुधेयं वसुधाधिप मधुरगिरा परुषवचनेऽपि ॥

रूक्षे रूक्षविषये । एवमुत्तरत्र । अत्र रूक्षादिके बलवति विकारकारणे सत्यपि राज्ञो महासत्त्वाद्रूक्षत्वादिविकारं अपेशलत्वादिकं नायाति । Na.

This is विशेषोक्ति.

15 (a) आक्षेप.

उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः । Va.

Ex. तस्याश्चेन्मुखमस्ति सौम्य सुभगं किं पार्वणेनेन्दुना ।

This is nothing but प्रतीप.

15 (b) आक्षेप.

अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः । S. D.

Ex. गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

A pretended affirmation like a pretended denial may also be regarded as आक्षेप.

16 आचार.

प्रकृतार्थोपयोगित्वं यत्राचारस्य तत्र सः ।

गोपस्यापि दधि ग्राह्यं काश्यां भक्षन्ति सूरयः ॥ A.

Vide Remark on अनुपलब्धि.

17 आत्मतुष्टि.

आत्मतुष्टिरलंकारो यत्र स्यान्निर्णयस्तथा ।

अष्टमे मासि सीमंतो युक्तो मह्यं हि रोचते । A.

Vide Remark on अनुपलब्धि

18 आवृत्तिदीपक.

त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् । वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी ॥ उन्मीलन्ति कदंबानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः ॥ Ku. 49-50. पदस्यार्थस्य उभयोर्वा आवृत्तौ त्रिविधं दीपकम् । शर्वरी वर्षति वर्षमिवाचरति । उन्मीलन्ति विकसन्ति । कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फुटंति विकसंति । शिखावलाः मयूराः ।

In the first line, the word वर्षति is repeated. In the second the sense विकास is repeated. In the third, both the word माद्यन्ति and its sense are repeated.

This does not deserve to be दीपक in the first place. For, the common property is not mentioned only once. Besides, it does not reside in both the प्रकृत and the अप्रकृत. The followers

of Mammaṭa include these examples under वाचकलुप्तोपमा itself. (*Vide* Udyota on दीपकालङ्कार.)

19 आशीः.

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।
पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ Dan.

This does not deserve to be a figure inasmuch as no strikingness is apprehended from it.

20 उदाहरण.

सामान्येन निरूपितस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्तये तदेकदेशं निरूप्य तयोरवयवावयविभाव उच्यमान उदाहरणम् ॥ R. G. p. 213.

Ex. उपकारमेव कुरुते विपद्गतः सद्गुणो नितराम् ।
मूर्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥ R. G. p. 214

The word निदर्शन in the example उपकारमेव etc. conveys the sense of corroboration. Thus, this is nothing but अर्थान्तरन्यास. (*Vide* Udyota on अर्थान्तरन्यासालंकार.)

21 उन्मीलित

भेदवैशिष्टयोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ । हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते । लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥ Ku. 148 वैशिष्टयं वैजात्यम् । मीलितरीत्या भेदस्याज्ञाने प्राप्ते तत्र केनापि कारणेन भेदज्ञाने उन्मीलितालंकारः । तथा सामान्यतद्गुणालंकाररीत्या विशेषस्याज्ञाने प्राप्ते तत्र केनापि कारणेन विशेषज्ञाने विशेषकालङ्कारः ।

Although in हिमाद्रि etc. the Mountain Himālaya is recognised by means of cold, still, its presence cannot be inferred from the marks 'whiteness etc.,' since these marks are common to 'fame' also. The subsequent fact of the recognition of the Himālaya only confirms the antecedent fact of its concealment by 'fame.' Thus उन्मीलित *is not* distinct from मीलित. (*Vide* Udyota on मीलितालङ्कार.)

So also विशेषक is not distinct from सामान्य For, the antecedent apprehension of resemblance cannot be sublated

by the subsequent apprehension of difference. (*Vide* Udyota on सामान्यालङ्कार- अधेतनविशेषदर्शनजन्यभेदज्ञानमुत्तरकालिकं न पूर्वोत्पन्नतद्ग्रहं निरसितुमुत्सहते । उत्पन्नत्वात्तस्येत्यर्थ. ।)

22 उपमान.

सादृश्याद्वस्तुनो भानमुपमानं प्रकीर्तितम् । A.

Ex. तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मंडले ।

यस्तन्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥ Ku.

The उपमान which is striking comes under उपमा. (*Vide* Udyota on व्याघातालङ्कार.)

23 उभयन्यास.

सामान्यावप्यर्थौ स्फुटमुपमायाः स्वरूपतोऽपेतौ ।

निर्दिश्येते यस्मिन्नुभयन्यासः स विज्ञेयः ॥ Ru.

Ex. सकलजगत्साधारणविभवा भुवि साधवोऽधुना विरलाः ।

सन्ति कियन्तस्तरवः सुस्वादुसुगन्धिचारुफलाः ॥

यत्र सदृशौ द्वावर्थौ उपमास्वरूपतः व्यपेतौ तुल्यकक्षतया निर्दिश्येते तत्रोभयन्यासोऽलङ्कारः । उपमायां हि सामान्यस्येवादेश्च प्रयोगः । इह तु नैवेत्यर्थः । उदाहरणे उपमेयभूतसाधूनां उपमानभूततरूणां विद्यमानेनाप्युपमानोपमेयभावेन न निर्देशः । किं तु तुल्यकक्षतयैव ।

This is nothing but प्रतिवस्तूपमा.

24 उल्लास.

एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्यतौ यदि । (1) अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ (2) काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वांछन्त्यः पादपद्मयोः । निंदंति च विधातारं त्वद्धाटीष्वरियोषितः ॥ (3) तद्भाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनम् । (4) लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः ॥ यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणो दोषेण दोषो गुणेन दोषो दोषेण गुणो वा वर्ण्यते स उल्लासः । Ku. 133–35 अपि मामित्यत्र साध्व्याः पवित्रतागुणेन जाह्नव्याः स गुणो वर्णितः । काठिन्यमित्यादिः राजानं प्रत्युक्तिः । त्वद्धाटीषु तव युद्धयात्रासु कुचयोः काठिन्यं पादपद्मयोः स्रष्टुं वांछन्त्यः अरियोषितः शत्रुस्त्रियः विधातारं निंदन्ति । पतिमरणे कुचकाठिन्यस्य व्यर्थत्वात्

पलायने च पादयोः काठिन्यस्यावश्यकत्वात् । अत्र कुचकाठिन्यस्यार्थत्वदोषेण विधातुर्निंदादोषो वर्णितः । तदभाग्यमित्यत्र सज्जनस्य सेव्यत्वगुणेन धनस्याभाग्यत्वदोषो वर्णितः । लाभोऽयमित्यत्र राज्ञः क्रौर्यदोषेण तत्सेवकानां वधाभावो गुणत्वेन वर्णितः ।

The varieties (1) and (2) come under काव्यलिंग or सम.

The varieties (3) and (4) come under विषम. (*Vide* Udyota on विषमालङ्कार.)

25 उल्लेख.

बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ।
स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ॥ Ku. 22.
एकेन बहुधोल्लेखेऽप्यसौ विषयभेदतः ।
गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने ॥ Ku. 23

The words प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम् occurring in the definition of the second kind of अतिशयोक्ति may be interpreted in the following manner also: 'When a subject under discourse is ascertained as identical with (*i. e.* is looked upon as) another thing (that is also Hyperbole).' According to this interpretation of the definition, उल्लेख comes under the second kind of अतिशयोक्ति. (*Vide* Udyota on अतिशयोक्त्यलङ्कार.)

26 ऊर्जस्विन्.

आभासस्यांगता यत्र तत्रोर्जस्वि मतं बुधैः । परदारस्तनस्पर्शा दिशः पश्यति कंपितः ॥ अत्र शृंगाराभासो भयानकरसस्यांगम् । A.

This is nothing but गुणीभूतव्यंग्यकाव्य. (*Vide* K. P IV.)

27 ऐतिह्य.

ऐतिह्यं किंवदंती चेत्प्रमाणत्वेन भण्यते । तिलमात्रमिदं लिंगं वर्षवर्धं विदुर्जनाः ॥ किंवदंती जनश्रुतिः । A. इदं लिंगं प्रतिवर्षं तिलमात्रं वर्धते इति जनाः कथयंतीत्यर्थः ।

Vide Remark on अनुपलब्धि.

28 क्रम.

उपमेयोपमानानां क्रमसंबंधः क्रमः । Vā.

Ex. तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।

जीयन्ते वल्लकीकुन्दकुसुमेन्दीवरस्रजः ॥

This is nothing but यथासंख्य.

29 गूढोक्ति.

गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते ।
वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥ Ku. 154.

अन्यं प्रति वक्तव्यं अन्यं प्रति यद्युच्यते तर्हि गूढोक्तिरलंकारः । हे वृष वृषो बलीवर्दः कामुकश्च । परक्षेत्रात् परकेदारात् अन्यदारेभ्यश्च । अपेहि दूरं गच्छ । अत्र परदारासक्तकामुकं प्रति वक्तव्यं तत् परक्षेत्रप्रविष्टं वृषभमुद्दिश्योक्तम् । A.

गूढोक्ति comes under ध्वनि or गुणीभूतव्यंग्य. It does not deserve to be a figure, because it does not minister to either the expressed or the suggested sense of the verse, as व्याजोक्ति in शशैन्द्र etc. ministers to 'love of the devotee, for Śiva.' (*Vide* Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार.)

30 छेकोक्ति.

छेकोक्तिर्यदि लोकोक्तेः स्यादर्थांतरगर्भिता । भुजंग एव जानीते भुजंगचरणं सखे ॥ यत्र लोकप्रवादस्य भिन्नार्थयुक्तता स्यात्तत्र छेकोक्तिः । केनचित्कस्यचिद्वृत्तांतं पृष्टस्य समीपस्थमन्यं निर्दिश्यायमेव तस्य वृत्तांतं जानातीत्युक्तवतोऽयं 'अहेः पादानहिरेव जानाति' इति लोकवादानुकारः । अत्र स चायं च लोकविदिते धनार्जनादिव्यापारे सहचारिणाविति विदितविषयतया लोकोक्त्यनुवादस्य प्रयोजने स्थिते रहस्येऽप्यनंगव्यापारे तस्यायं सहचर इति मर्मोद्घाटनप्रथितेन (जारार्थकश्लिष्टभुजंगशब्देन) गर्भीकृतम् । Ku 158.

This also does not deserve to be a figure, because there is no ministering to the expressed or suggested sense of the verse here as in गूढोक्ति. (*Vide* Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार.)

31 तिरस्कार.

दोषविशेषानुबंधाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषस्तिरस्कारः ॥ R. G. p. 510.

Ex. श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च माद्यद्गजघटामदभ्राम्यद्भृंगावलिमधुरसंगीतसुभगाः । निमग्नानां यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां सपर्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते ॥ R. G. p 510.

द्रव्यमदांधतया ईश्वरसेवा न भविष्यतीत्यतः श्रीमांस्त्वेवेति केनचित्प्रार्थ्यते। अत्र गुणत्वेन प्रसिद्धाया अपि श्रियः ईश्वरसेवाऽभावरूपदोषसंबंधेन द्वेषः ।

विशेष may also occur when a man hates a good thing by seeing some fault in it. Thus तिरस्कार is not a distinct figure.

32 (a) तुल्ययोगिता.

हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता । प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥ Ku. 46. पराभूतिः पराभवः उत्कृष्टसमृद्धिश्च । A.

Here, inasmuch as one and the same common property, i. e. the words प्रदीयते पराभूतिः, or the senses of these words identified through Paronomasia, is connected with मित्र and शात्रव, this is not distinct from the तुल्ययोगिता mentioned by Mammaṭa. (*Vide* Udyota on तुल्ययोगितालङ्कार.)

32 (b) तुल्ययोगिता.

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता ।
लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि ॥ Ku. 47.

This is nothing but दीपक. (*Vide* Udyota on तुल्ययोगितालंकार.)

33 दृष्टान्त.

अन्वयख्यापनं यत्र क्रियया स्वतदर्थयोः ।
तं दृष्टान्तमिति प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः ॥ Vāg.
Ex. पतितानां संसर्गं त्यजन्ति दूरेण निर्मला गुणिनः ।
इति कथयन् जरतीनां हारः परिहरति कुचयुगलम् ॥

This is nothing but the second kind of निदर्शना.

34 निरुक्ति.

निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् । ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ Ku. 164. नाम्नां योगतः व्युत्पत्त्या अन्यार्थकल्पनं निरुक्तिरलङ्कारः । ईदृशैरिति चंद्रं प्रति विरहिण्या उक्तिः । दोषाकरः दोषाया रात्रेः कर्ता दोषाणामाकरश्च । Ch.

This is nothing but a particular kind of श्लेष. (*Vide* Udyota on व्याघातालंकार.)

35 निश्चय.

अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः । S. D.

Ex. वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते । इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर न मुधा परिभ्राम्य ॥

This does not deserve to be a figure, since no strikingness is apprehended from it.

36 परिकरांकुर.

साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकरांकुरः । चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । Ku. 63.

From the word विशेषण in Mammata's definition of परिकर we may understand विशेष्य also. And उक्ति may mean description of a 'thing' in general, not of a 'subject' only. Thus परिकर may occur even when the विशेष्य is significant. This shows that परिकरांकुर is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on परिकरालङ्कार.)

37 परिणाम.

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ।
प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥ Ku. 21.

कमलं हि स्वयं द्रष्टुमशक्तं नेत्ररूपं भूत्वा पश्यतीति परिणामः । A.

परिणाम is defined as that which occurs when the object superimposed serves the purpose in hand, but only when fancied as identical with the subject of superimposition and not independently; exemplified in वदनेनेन्दुना etc. Here the Moon is identified with the 'face' and as such is subservient to the woman enabling her to remove the grief of separation.

In a Metaphor, the object superimposed has no such subserviency, and is thus distinct from this figure. Upon this, Udyota remarks that the apprehension of identity between the 'face' and the Moon does not add anything to

the excellence of the 'face' the object under description and therefore this does not deserve to be a figure. (*Vide* Udyota on रूपकालंकार.)

38 परिवृत्ति.

वस्तुनो व्यत्ययः परिवृत्तिः । S. K.

Ex. कुमुदवनपमश्रि श्रीमदम्भोजषण्डं
त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
हतविधिलसितानां हा विचित्रो विपाकः ॥

This is nothing but पर्याय.

39 पर्याय.

वस्तु विवक्षितवस्तुप्रतिपादनशक्तमसदृशं तस्य ।
यदजनकमजन्यं वा तत्कथनं यत् स पर्यायः ॥ Ru.

Ex. राजन् जहासि निद्रां रिपुबन्दीनिबिडनिगडशब्देन । तेनैव यदन्तरितः स कलकलो बन्दिवृन्दस्य ॥ विवक्षितं मनोगतम् । वाच्यवस्तुमनोगतवस्तुनोः न सादृश्यसंबंधः नापि कार्यकारणभाव इत्यर्थः । उदाहरणे वाच्यवस्तुनि निद्रामोक्षरूपे न तात्पर्यम् । किं तु तेन शत्रुविजयरूपं मनोगतं वस्तु प्रतिपाद्यते ।

This is a ध्वनि or गुणीभूतव्यंग्यकाव्य.

40 (a) पर्यायोक्त.

कार्यमुखेन कारणाभिधानं पर्यायोक्तम् । A. S.

Ex नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ ।

Here, according to A. S., the fact in the shape of a cause, of Rāhu's head being cut by Viṣṇu, is expressed through the effect viz. the breasts of Rāhu's wife being rendered useless, since this fact which is to be suggested cannot be expressed otherwise. But this पर्यायोक्त is not different from that mentioned by Mammata, because the definition of his पर्यायोक्त may be shown to apply to this example also in the following manner :—Here, Viṣṇu is suggested as one who cuts the

head of Rāhu and is expressed in a more striking manner as one who renders the breasts of Rāhu's wife useless. (*Vide* Udyota on पर्यायोक्तालङ्कार.)

40 (b) पर्यायोक्त.

पर्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनम् । यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ।। अत्र नायिकां नायकेन संगमय्य चूतलतादर्शनव्याजेन निर्गच्छंत्या तत्स्वाच्छंद्यसंपादनरूपेष्टसाधनम् । Ku. 69

This is nothing but a ध्वनिकाव्य. (*Vide* Udyota on पर्यायोक्तालङ्कार.)

41 (a) पिहित.

यत्रातिप्रबलतया गुणः समानाधिकरणमसमानम् ।
अर्थान्तरं पिदध्यादाविर्भूतमपि तत्पिहितम् ।।
Ex. प्रियतमवियोगजनिता कृशता कथमिव तन्वेयमंगेषु ।
लम्यदिन्दुकलाकोमलकान्तिकलापेषु लक्ष्येत ।।

This may be included under मीलित

41 (b) पिहित.

पिहितं परवृत्तांतज्ञातुः साकूतचेष्टितम् । प्रिये गृहागते प्रातः कांता तल्पमकल्पयत् ।। Ku. परवृत्तांतज्ञातुः परवार्तामर्मज्ञस्य साकूतं साभिप्रायं मर्मज्ञानसूचकं चेष्टितं आचरणं पिहितालङ्कार इत्यर्थः । अकल्पयत् अरचयत् । सपत्नीगृहे जागरणेन श्रांतस्य विश्रांत्यर्थमिति भावः । 'त्वदाचरणं सर्वं मया ज्ञातम्' इति तस्या अभिप्रायः ।।

This is nothing but सूक्ष्म (*Vide* Udyota on सूक्ष्मालङ्कार.)

42 पूर्व.

यत्रैकविधावर्थौ जायेते यौ तयोरपूर्वस्य ।
अभिधानं प्राग्भवतः सतोऽभिधीयेत तत्पूर्वम् ।। Ru.

Ex. काले जलदकुलाकुलदशदिशि पूर्वं वियोगिनीवदनम् । गलदविरलसलिलभरं पश्चादुपजायते गगनम् ।। यत्र यौ एकविधावर्थौ जायेते तयोर्मध्ये अपूर्वस्य (सहजातस्य पश्चाज्जातस्य वा) प्राग्भवतः प्राग्जातस्य सतः (अयं प्राग्जातः एवंरूपेण) अभिधानं तत्र पूर्वालंकारः ।

This is nothing but the fourth kind of अतिशयोक्ति.

43 (a) पूर्वरूप.

पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् । हरकंठांशुलिप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥ Ku. 142.

This is nothing but तद्गुण. (*Vide* Udyota on तद्गुणालङ्कार.)

43 (b) पूर्वरूप.

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि । दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्कांचीरत्नैर्महन्महः ॥ Ku. 143 चशब्देन पूर्वरूपमिति संबध्यते । वस्तुनि वर्ण्यमानपदार्थे । विकृते विकारं प्राप्ते सति । निर्वापिते शमिते । महः तेजः । अत्र दीपतेजोविकारेऽपि रत्नतेजसा सद्मनः पूर्वावस्थानुवृत्तिः । A.

The effect may be said to be facilitated also when it continues to exist although its cause which is ascertained to be always present along with it, is absent. Thus, पूर्वरूप is not different from समाधि. (*Vide* Udyota on समाध्यलङ्कार.)

44 प्रतिषेध.

प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम् । न द्यूतमेतत्कितव क्रीडनं निशितैः शरैः ॥ Ku. 165. युद्धार्थं समागतं द्यूतकारं प्रति कस्यचिदुक्तिः । कितवः द्यूतकारः । द्यूते एव तव प्रागल्भ्यं न युद्धे इत्युपहासो व्यज्यते ।

This is nothing but a ध्वनि or गुणीभूतव्यंग्य काव्य. (*Vide* Udyota on व्याघातालङ्कार.)

45 प्रत्यक्ष.

प्रत्यक्षमिंद्रियज्ञानवर्णनं षड्विधं तु तत् । श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च रसित्वाऽघ्राय यां जनः । मोदते घृतपक्वां तां शष्कुलीमर्पयामि ते । A.

That प्रत्यक्ष which is striking is nothing but भाविक. The प्रत्यक्ष which is different from it does not constitute a figure. (*Vide* Udyota on व्याघातालङ्कार.)

46 प्रश्नोत्तर.

प्रश्नं यत्रोत्तरे व्यक्तं गूढं वाप्यथवोभयम् । Vāg.

Ex. अस्मिन्नपारसंसारसागरे मज्जतां सताम् । किं समालम्बनं साधो रागद्वेषपरिक्षयः ॥

This is nothing but the second kind of उत्तर.

47 प्रस्तुताङ्कुर.

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः । किं भृंग सत्यां मालत्यां केतक्या कंटकेद्धया ॥ प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचिद्भृंगं प्रत्येवमाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वम् । Ku 67.

मयि मनोहारिण्यां सत्यां किमुद्वेगकारिण्या परवनितयेति नायकवृत्तांतः प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते । Ch.

By the word अप्रस्तुत in अप्रस्तुतप्रशंसा we may also understand a subject under discourse other than the principal one. Thus, प्रस्तुतांकुर is included under अप्रस्तुतप्रशंसा. (*Vide* Udyota on अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार.)

48 (a) प्रहर्षण.

वांछिताद्धिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ।
दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥ Ku. 130.

48 (b) प्रहर्षण.

उत्कंठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ।
तामेव ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका ॥ Ku. 129.

48 (c) प्रहर्षण.

यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात् साक्षाल्लाभः फलस्य च । निध्यंजनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः ॥ Ku. 131. निधिः भूमिगतद्रव्यम् । तद्दर्शनसाधनं यदंजनं तत्साधनौषधीमूलं खनता मनुष्येण निधिरेव साधितो लब्धः इत्यर्थः ।

By extending the meaning of कारणान्तरयोगतः, we get समाधि in the following cases :—(1) when the desired object is obtained unexpectedly ; (2) when, by means of an effort made for the obtainment of a desired object, something more is obtained ; and (3) when, by means of an effort made for the obtainment of a means to an end, the end itself is obtained. Thus, the three kinds of प्रहर्षण are included under समाधि. (*Vide* Udyota on समाध्यलङ्कार.)

49 प्रेयस्.

भावस्य चापरांगत्वे प्रेयोलंकार ईरितः । धिवताक्ण्यमिदं यत्र प्रिया दैवेन दूरिता ॥ अत्र निर्वेदाख्यो भावो विप्रलंभशृंगाररसस्यांगम् । A

Vide Remark on ऊर्जस्विन्.

50 प्रौढोक्ति.

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् । कचाः कलिंदजातीरतमालस्तोममेचकाः ॥ Ku 125. कलिंदजा यमुना तस्यास्तीरे ये तमालस्तोमाः तद्वत मेचकाः श्यामाः । अत्र तमालानां श्यामलत्वे यमुनातीरोत्पन्नत्वं न हेतुरित्यहेतोस्तस्य 'श्यामसमीपस्थं श्यामं भवति' इति युक्तिमाश्रित्य तमालविशेषणं कृतम् । A.

This is that kind of अतिशयोक्ति where there is असंबंधे संबंध: (*Vide* Udyota on व्याजोक्त्यलंकार.)

51 (a) भाव.

यस्य विकारः प्रभवन्नप्रतिबद्धेन हेतुना येन ।
गमयति तदभिप्रायं तत्प्रतिबन्धं च भावोऽसौ ॥ Ru.

Ex. ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमंजरीसनाथकरम् । पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥ यत्रासंबद्धहेतुना जायमानो विकारः स्वाश्रयस्य कंचिदभिप्रायं स्वस्य हेतुना सह संबंधं च बोधयति तत्र भावालङ्कारः । ग्रामेति । वंजुलो वृक्षविशेषः तन्मंजरीयुक्तः करो यस्य तादृशं ग्रामतरुणं पश्यंत्यास्तरुण्याः मुखच्छाया मलिना भवतीत्यर्थः । अत्र मालिन्यस्य मंजरीदर्शनं न क्वापि हेतुतया प्रसिद्धमित्यसंबद्धो हेतुः । मालिन्यरूपविकारेण वंजुलवने कृतसंकेता न गतेति व्यज्यते । तद्द्वारा मालिन्यमंजरीदर्शनयोः संबंधश्च व्यज्यते ।

This is सूक्ष्म. (*Vide* Udyota on सूक्ष्मालंकार.)

51 (b) भाव.

अभिधेयमभिदधानं तदेव तदसदृशसकलगुणदोषम् ।
अर्थान्तरमवगमयति यद्वाक्यं सोऽपरो भावः ॥ Ru.

एकाकिनी यदबला तरुणी तथाहमस्मिन्गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् । किं याचसे तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ पान्थ ॥ यत्र

वाच्यार्थं प्रतिपादयद्वाक्यं वाच्यार्थापेक्षया विलक्षणविधिप्रतिषेधयुक्तं वक्तुरन्याभिप्रायं बोधयति तत्र भावालङ्कार इत्यर्थः। एकाकिनीति। निवासं याच्यमानायास्तरुण्याः पथिकं प्रत्युक्तिः। अत्र वाच्यो निवासनिषेधः निवासविधिरूपमाभिप्रायं बोधयति।

This is a ध्वनिकाव्य.

52 भावशबलता.

तद्भावशबलत्वं स्याद्बहूनां चेत्परांगता। धिङ्मां भोगरतं संतः किं वक्ष्यन्ति त्यजामि तान्। (भोगरतं मां धिक्। अनेन निर्वेदरूपभावो व्यज्यते। संतः किं वक्ष्यन्ति। अनेन शंकारूपभावो व्यज्यते। तान् भोगान् त्यजामि। अनेन मतिरूपभावो व्यज्यते। विरक्तस्योक्तिरियम्।) अत्र निर्वेदशंकामतीनां भावानां शांतरसस्यांगत्वम्। A.

Vide Remark on ऊर्जस्विन्

53 भावसंधि.

परांगं भावयोर्योगो भावसंधिरलंकृतिः। यांती वेलां प्रतीक्षन्ती विलंब्य प्रथमाप मा॥ अत्रौत्सुक्यस्य शंकायाश्च संधिः शृंगाररसस्यांगम्। A.

Vide Remark on ऊर्जस्विन्.

54 भाविक.

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि वाप्यन्यभावना।
अन्यापदेशो वा यत्तु त्रिविधं भाविकं विदुः॥ S K.

Ex निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनंजने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥

This is a ध्वनिकाव्य.

55 भावोदय.

भावोत्पत्तेः परांगत्वे भावोदय इति स्मृतः। सा प्रियं वीक्ष्य नम्रास्या नाशकद्द्रष्टुमीप्सितम्। अत्र व्रीडाख्यभावस्योत्पत्तिः शृंगाररसस्यांगम्। A.

56 मत.

तन्मतमिति यत्रोक्त्वा वक्तान्यमतेन सिद्धमुपमेयम्॥ ब्रूयादथोपमानं तथा विशिष्टं स्वमतसिद्धम्॥ Ru.

Ex. मदिरामदभरपाटलमलिकुलनीलालकालिधम्मिलम् । तरुणीमुखमिति यदिदं कथयति लोकः समस्तोऽयम् ॥

मन्येऽहमिन्दुरेव स्फुटमुदयेऽरुणरुचि· स्थितैः पश्चात् । उदयगिरौ छन्नपरैर्निशातमोभिर्गृहीत इव ॥

This may be included under उत्प्रेक्षा.

57 मिथ्याध्यवसिति.

किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याऽर्थांतरकल्पनम् । मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत्खस्रजं वहन् ॥ Ku 127. कस्यचिन्मिथ्यात्वं किंचिन्मिथ्यात्वं तत्सिद्ध्यर्थं मिथ्याभूतार्थांतरस्य कल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलङ्कारः । वेश्यामित्याद्युदाहरणम् । वेश्यावशीकरणस्यात्यंतासंभावितत्वं द्योतयितुं कस्यचिदुक्तिः । खस्रजं आकाशपुष्पमालाम् अत्र खपुष्पमालावहनोक्त्या वेश्यावशीकरणस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । A.

This is that kind of अतिशयोक्ति where there is असंबंधे संबंधः. (*Vide* Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार.)

58 मुद्रा.

सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः । नितंबगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा ॥ अत्र नायिकावर्णनपरेण युग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुभो युग्मविपुलानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा । Ku. 136.

This does not deserve to be a figure, because it does not minister to the object under description. (*Vide* Udyota on विशेषालंकार.)

59 युक्ति.

युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये । त्वामालिखन्ती दृष्ट्वाऽन्यं धनुः पौष्पं करेऽलिखत् ॥ Ku. 156. गोप्यार्थरक्षणाय क्रियया परवंचनं युक्तिरलङ्कार इत्यर्थः । त्वामिति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिः । त्वां नायकं आलिखन्ती नायिका अन्यं दृष्ट्वा गोप्यार्थसभेदभिया तच्चित्रहस्ते पौष्पं धनुरलिखत् । अत्र 'कामो लिखितः' इति परवंचनम् ।

The word उक्ति in व्याजोक्ति may mean simply an 'act.' Thus, युक्ति is but व्याजोक्ति. (*Vide* Udyota on व्याजोक्त्यलंकार.)

60 रत्नावली.

क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः । चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते ॥ Ku. 140. यथाकथंचित्प्रकृतसंबंधिनामर्थानां प्रसिद्ध-क्रमानुसारि प्रतिपादनं रत्नावल्यलंकार इत्यर्थः । चतुरास्यः ब्रह्मा सुंदरमुखश्च । लक्ष्म्याः पतिः विष्णुः संपत्तिमांश्च । सर्वज्ञः शंकरः सर्वविच्च । राजानं प्रति कवेरुक्तिः ।

This does not deserve to be a figure, because the object under description is ministered to by रूपक only and not by क्रम also. (*Vide* Udyota on विशेषालङ्कार.)

61 रसवत्.

अन्यांगत्वे रसस्य स्याद्रसवन्नाम तद्यथा । अहो स्थूलशरीरार्धः शंभुर्देव्या वशीकृतः । अत्र शृंगाररसः अद्भुतरसस्यांगम् । A.

Vide Remark on ऊर्जस्विन्.

62 ललित.

वर्ण्ये स्याद्वर्ण्यवृत्तांतप्रतिबिंबस्य वर्णनम् । ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति ॥ Ku. 128. आगत्य प्रतिनिवृत्ते नायके तदानयनं कर्तुमिच्छन्ती नायिकामुद्दिश्य सख्या उक्तिः ।

Ku. distinguishes this figure from निदर्शना by the fact that, in the latter, both the वृत्तान्त in question and the वृत्तान्त not in question which terminate in comparison are expressed by words, whilst, in the former they are not so. Upon this, Udyota remarks that there is no rule that निदर्शना occurs only when the प्रस्तुत and the अप्रस्तुत वृत्तान्तs are expressed by words. निदर्शना may occur even when these are implied. Thus, this figure is nothing but आर्थी निदर्शना. (*Vide* Udyota on निदर्शनालङ्कार.)

63 लिंग.

तल्लिंगं नाम यत्र स्याद्वर्ण्यचिह्ने प्रमाणता ।
त्रिलोक्याः शंकरःसाक्षी त्रिभिर्नेत्रैः प्रतीयते । A.

Vide Remark on अनुपलब्धि.

64 (a) लेश.

लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् । अखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छंद-चारिषु । शुक पंजरबंधस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ Ku. 138. अत्र सर्वपक्षिणामवाग्मित्वदोषो गुणत्वेन, शुकस्य वाग्मित्वगुणो दोषत्वेन च वर्णितः । A.

विशेष occurs also when a good thing is looked upon as bad and a bad thing as good from a particular standpoint. Thus, लेश is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on विशेषालङ्कार.

64 (b) लेश or लव.

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् । Dan

Ex. राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः । अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥

अत्र शीतानिलनिमित्तको रोमोद्भेदः न तु राजकन्यानुरागनिमित्तक इति सूच्यते ।

This is nothing but व्याजोक्ति.

65 लोकोक्ति.

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते ।

सहस्व कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥ Ku. 157.

अनुकृतिः अनुकरणम् । अत्र लोचने मीलयित्वेति लोकप्रवादानुकरणम् । विरहिणीं प्रत्युक्तिः । एवं श्वपं मारयित्वा तिष्ठतीत्यादावपि । A.

This does not deserve to be a figure, because here there is no ministering to the expressed or suggested sense of the verse (*Vide* Udyota on व्याजोक्त्यलंकार.)

66 वक्रोक्ति.

सादृश्याल्लक्षणाः वक्रोक्ति । Vā.

Ex. उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्तात् ।

अत्र नेत्रधर्मौ उन्मीलननिमीलने सादृश्याद्विकाशसंकोचौ लक्षयतः ।

This does not deserve to be a figure because no strikingness is apprehended from it.

67 वर्धमानक.

उपमेयोपमाभ्यामाधिक्ये वर्धमानकम् । Rat.

Ex जम्बीरश्रियमतिलंघ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुंभौ ।
नीलांभोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते कनकाचलेन सार्धम् ॥

This is obviously nothing but सार. (*Vide* Udyota on साराल‍ङ्कार.)

Some hold that the verse बिम्बोष्ठ एव रागस्ते etc. is an example of the figure वर्धमानक and not of पर्याय as is held by Mammaṭa, because, the word पर्याय, they say, is ordinarily employed by the people in connection with a thing which connects itself with another place after its connection with the first place is destroyed ; but in बिम्बोष्ठ एव etc., the connection of राग with बिम्बोष्ठ is not destroyed.

These men are not right, however. Because, the definition of पर्याय does not say anything about एकसंबंधनाश. It is true that the word which is chosen to designate the figure is the same as is used in ordinary life, still, this fact ought not to lead us to suppose that the word has been used in the same sense in which it is employed in ordinary life. This will show that there is no necessity to admit वर्धमान as a distinct figure. (*Vide* Udyota on पर्यायाल‍ङ्कार also R. G. p. 466 and 480.)

68 विकल्प.

विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता । Ku. 116.

Ex. इह नमय शिरः कलिंगचन्द्रा समरमुखे करहाटचन्द्रनुर्वा ।

There is no ground to recognise this as a figure, because विकल्प does not contribute to the excellence of the object under description, and also because the general definition of a figure उपकुर्वन्ति etc. given in the eighth Ullāsa does not apply to it. Others, however, include this under ससंदेह. (*Vide* Udyota on ससंदेहाल‍ङ्कार)

69 विकस्वर.

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः । Ku. 124.

Ex. अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः ॥

Here, two अर्थान्तरन्यासs, in one of which the particular is corroborated by the general, and in the other, the general is corroborated by the particular, exist together independently of each other Thus, this is nothing but अर्थान्तरन्याससंसृष्टि. (*Vide* Udyota on अर्थान्तरन्यासालङ्कार.)

70 विचित्र.

विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ।
नमन्ति संतस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम् ॥ Ku 94.

नमन्ति प्रह्वीभवन्ति अनुद्धतस्वभावाःभवन्ति चासमुन्नतिं उच्चत्वं उत्कर्षं च।A.

The making of an effort which is inconsistent with a desired object is also Inequality. Thus, विचित्र is not distinct from विषम. (*Vide* Udyota on विषमालङ्कार.)

71 वितर्क.

संशयोत्तरमनिर्णये ऊहो वितर्कः । U.

Ex. अस्याः सर्गविधौ etc.

This does not deserve to be a distinct figure. For, inasmuch as a doubt must necessarily be admitted as the cause of वितर्क, it is this doubt that constitutes the figure. वितर्क, although present does not contribute to the excellence of the object under description, and does not, therefore, constitute a figure Thus, वितर्क is included under ससंदेह. (*Vide* Udyōta on ससंदेहालङ्कार.)

72 विधि.

सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलंकृतिम् ।
पंचमोदंचने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् ॥ Ku. 166.

पंचमस्य स्वरविशेषस्य उदंचनमाविष्करणं यस्मिंस्तादृशे काले वसन्ते कोकिलः कोकिलः मनोहरः कोकिलः भवेत् । अत्र कोकिलस्यैव सतः वसन्ते पुनर्विधानं मनोहरत्वबोधनाय । A.

This is nothing but a ध्वनि or गुणीभूतव्यंग्य काव्य. (*Vide* Udyota on व्याघातालङ्कार.)

73 विवृतोक्ति.

विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि । श्लिष्टगुप्तं वस्तु यथाकथंचित्कविनाऽऽविष्कृतं चेद्विवृतोक्तिः । Ku. 155.

पूर्वार्धे विलासप्रार्थनारूपं गुप्तं वस्तु उत्तरार्धे आमंत्रणभंगिसूचितपदेन कविनाविष्कृतम् ।

Ex. गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किंचैवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।
इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृथावस्थानखेदालसाम्
आश्लिष्यन् पुलकोत्करांचिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥

This also does not deserve to be a figure because it is merely a गुणीभूतव्यंग्य काव्य, and besides it does not minister to the expressed sense of the verse or the flavour of the piece etc. (*Vide* Udyota on व्याजोक्त्यलंकार.)

74 विशेषक. *Vide* उन्मीलित.

75 (a) विशेषोक्ति.

एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः । Vā. यथा—' द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ' ।

This, is nothing but रूपक, inasmuch as there is here the superimposition of राज्य upon द्यूत; then to render this superimposition possible, the राज्य also is supposed as void of a throne. Thus, the रूपक is strengthened. Similarly, in धर्मो वपुष्मान्, etc., where additional qualities are supposed in कार्तवीर्य—the object under description, there is no other figure than रूपक. (*Vide* Udyota on विशेषोक्त्यलङ्कार.)

75 (b) विशेषोक्ति.

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ S. K.

Ex. न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।
तथापि जितमेवाभूदमुना भुवनत्रयम् ॥

This is nothing but विभावना

76 विषादन.

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् ।
दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः ॥ Ku. 132.

इष्यमाणात् ईप्सितार्थात् विरुद्धो विपरीतो योऽर्थस्तस्य संप्राप्तिः । उद्योजयेत् स्नेहार्पणेन प्रदीपयेत । निर्वाणः नष्टः । A

That one thing should be desired and another opposed to that desire should be obtained is also Inequality. Thus) विषादन is not distinct from विषम. (*Vide* Udyota on विषमालङ्कार.)

77 व्याजनिंदा.

निंदाया निंदया व्यक्तिर्व्याजनिंदेति गीयते ।
विधे स निंद्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥ Ku. 72.

स शिवः । एकमेव न तु सर्वाण्यपि । अत्र हरनिंदया दुःखमयप्रपंचकर्तृत्वेन स्रष्टृनिंदा गम्यते । A.

The word स्तुति in व्याजस्तुति may mean simply बोधन. Thus, व्याजस्तुति occurs also when from the censure of one the censure of another is suggested This shows that व्याजनिन्दा is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on व्याजस्तुत्यलङ्कार.)

78 व्याघात.

अन्यैरप्रतिहतमपि कारणमुत्पादनं न कार्यस्य ।
यस्मिन्नभिधीयेत व्याघातः स इति विज्ञेयः ॥ Ru.

Ex. यत्र सुरतप्रदीपा निष्कज्जलवर्तयो महामणयः ।
माल्यस्यापि न गम्या हृतवसनवधूविसृष्टस्य ॥

उत्पादनं उत्पादकम् । माल्यस्यापि न गम्याः माल्यप्रक्षेपेणापि न निवार्याः।

This is but विशेषोक्ति.

79 शब्द

श्रुत्यादिवाक्यविन्यासान्निश्रयः शब्द उच्यते । सांबः शंभुः परं ब्रह्म कैवल्योपनिषद्भुतेः । A.

Vide Remark on अनुपलब्धि.

80 श्रुति.

प्रकृतार्थस्य शब्देन निर्वाहो यत्र सा श्रुतिः । मृत्युं हरसि भक्तानां तुष्टो मृत्युंजयोऽसि यत् । A

Vide Remark on अनुपलब्धि.

81 समप्राधान्यसंकर.

द्वयोरपि प्रधानत्वे समप्राधान्यसंकरः । रत्नस्तम्भेषु संक्रांतप्रतिबिंबशतैर्वृतः। ज्ञातो लंकेश्वरः साक्षादांजनेयेन तत्त्वतः ॥ अत्रोदात्तस्यातिशयोक्तेरंगत्वं तस्याश्चोदात्तालंकारस्येति समप्राधान्यम् । A. अत्र द्वयोरलङ्कारयोः सापेक्षतया समप्राधान्यम् ।

This is nothing but अंगांगिभावसंकर.

लिम्पतीव तरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनम् । तदादाय करैरिंदुर्लिंपतीव दिगंगनाः । अत्रोत्प्रेक्षयोः समप्राधान्यम् । अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात्तत्वात् । Ku. अत्र द्वयोरलंकारयोर्निरपेक्षतया समप्राधान्यम् ।

This is nothing but संसृष्टि.

82 समाधि.

समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः । S. K.

Ex. चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरय्वा
वादद्वैतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित ।
एको ब्रूते प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥

This is nothing but रूपक.

83 (a) समाहित.

समाहितं तद्भावस्य शांतिर्यत्र परांगता । मुञ्चमाना स्वयं साऽभूत्तर्जिता घनगर्जितैः । अत्रामर्षाख्यभावस्य शांतिः शृंगाररसस्यांगम् । A.

Vide Remark on ऊर्जस्विन्.

83 (b) समाहित.

यत्सादृश्यं तत्संपत्तिः समाहितम् । Vā.

Ex. तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।
चिन्तामोहमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥

This is nothing but उत्प्रेक्षा.

83 (c) समाहित.

कारणान्तरसम्पत्तिर्दैवादारम्भ एव हि ।
यत्र कार्यस्य जायेत तज्जायेन समाहितम् ॥ Vāg.

This is nothing but समाधि.

84 साम्य.

अर्थक्रियया यस्मिन्नुपमानस्यैति साम्यमुपमेयम् ।
तत्सामान्यगुणादिककारणया तद्भवेत् साम्यम् ॥ Ru.

Ex. अभिसर रमणं किमिमां दिशमैन्द्रीमाकुलं विलोकयसि ।
शशिनः करोति कार्यं सकलं मुखमेव ते मुग्धे ॥

यत्रोपमेयं उपमानस्य साम्यमुपैति, परंतु उपमायामिव न केवलं साधारणधर्मेण किं तु साधारणधर्ममूलिकयाऽर्थक्रियया तत्र साम्यालङ्कारः । उदाहरणे न केवलं शशीव कांतिमद्वदनमिति वर्ण्यते किं तु कांतिकार्यप्रकाशरूपेणेति ।

This is प्रतीपध्वनि.

85 सूक्ष्म.

यत्रायुक्तिमदर्थो गमयति शब्दो निजार्थसंबद्धम् ।
अर्थान्तरमुपपत्तिमदिति तत्संजायते सूक्ष्मम् ॥ Ru.

Ex. आदौ पश्यति बुद्धिर्व्यवसायोऽकालहीनमारभते ।
धैर्यं व्यूढमहाभरमुत्साहः साधयत्यर्थम् ॥

यत्रायुक्तिसिद्धोऽर्थः स्वसंबद्धं युक्तिमदर्थांतरं गमयति तत्र सूक्ष्मालङ्कारः उदाहरणे दर्शनक्रियाकर्तृत्वेनोच्यमानाऽपि बुद्धिस्तथा न घटत–अचेतनत्वात् ॥

अतोऽयुक्तिसिद्धोऽर्थो बुद्धिरूपः स्वसंबद्धार्थान्तरं पुरुषरूपं युक्तिमद् दर्शनक्रिया-कर्तृत्वयोग्यं गमयतीति लक्षणसंगतिः । एवं व्यवसायादिष्वपि ।

This is included under the first kind of अतिशयोक्ति

86 संभव.

संभवः स्यादलङ्कारः प्रमाणत्वं प्रयाति यः ।
स्यान्मे कदाचिदिद्रत्वं चित्रा कर्मगतिर्यतः । A.

Vide Remark on अनुपलब्धि.

87 संभावना.

संभावना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये ।
यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥ Ku. 126.

ऊहः तर्कः । यदीति । ईश्वरं प्रत्युक्तिः ॥ शेषः सहस्रमुखः । अत्र यदीत्यादिकल्पनया ईश्वरगुणानंतत्वसिद्धिः ।

This is obviously the third kind of अतिशयोक्ति (*Vide* Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार.)

88 (a) हेतु.

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते । असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम् । Ku. 167.

This does not deserve to be a figure, since no strikingness is apprehended from it.

88 (b) हेतु.

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते ।
लक्ष्मीविलासा विदुषां कटाक्षा वेंकटप्रभोः ॥ Ku. 168.

This is included under the first kind of अतिशयोक्ति. *Vide* Udyota on अतिशयोक्त्यलङ्कार.)

A LIST OF ABBREVIATIONS
USED IN THE BOOK

A.—A commentary on the Kuvalayānanda by Āshādhara.
A. S.—Alankāra-sarvasva.
Ch.—Chandrikā on the Kuvalayānanda by Vaidyanātha.
Chan.—Udāharana-chandrikā by Vaidyanātha Tatsat
Cha.— } Chakra.— } Vistārikā by Chakravarti.
Dan.—Kāvyādarśa by Daṇḍin.
D. V.—Darpaṇa-vivṛti, a commentary on Sāhitya-darpana.
K. P.— } Vām.— } Kavya-prakās'a, m. m. Vāmanāchārya's first edition.
Ku.— } Kuv.— } Kuvalayānanda by Appaya Dīkṣita.
Kam.—Kamalākarī by Kamalākara.
Na.—A gloss on the Kāvyālankāra by Namisādhu.
Nid.—Nidarśana by Ānanda kavi
P.—Pratāpa-rudra.
Pr.—Prabhā a commentary on the Kāvya-pradīpa by Vaidyanātha Tatsat
Rat.—Ratnākara.
Ru.—Kāvyālaṅkāra by Rudraṭa.
R. G.—Rasa-gangādhara by Jagannātha.
San.—Saṅketa by Māṇikya-chandra.
S. D.—Sāhitya-darpaṇa by Viśvanātha.
Sār.—Sārabodhinī by Śrīvatsa-lāñchana.
S. T.—Bāla-cittānurañjanī by Sarasvatī-tīrtha.
Sud.— } Sudh.— } Sudhā-sāgara by Bhīmasena.
S. K.—Sarasvatī Kaṇṭhābharaṇa.
Vā.—Vāmana-Sūtra-Vṛtti.
Vāg.—Vāg-bhaṭālaṅkāra.

संकेतचिह्नानि

उ०—उद्योतः ।	भा० का० लं०—भामहकाव्यालंकारः ।
कर्पूर० मं०—कर्पूरमंजरी ।	मृ०—मृच्छकटिकम् ।
का० द०—काव्यादर्शः ।	र० गं०—रसगंगाधरः ।
कु० सं०—कुमारसंभवः ।	र०—रघुवंशम् ।
चं०—उदाहरणचंद्रिका ।	रु०—रुद्रटालंकारः ।
झ०—वामनाचार्य झळकीकर ।	लो०—ध्वन्यालोकलोचनम् ।
ध्व०—ध्वन्यालोकः (निर्णयसागर)।	वा० का० लं०—वामन-काव्यालंकार-सूत्राणि ।
न० सा०—नवसाहसाङ्कचरितम् ।	सं०—संकेतः ।
प्र०.प्र.प्रदीपः ।	ह० वि०—हरविजयम् ।
बा० च०—बालचरितम् (भास) ।	